

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
“Луганський національний університет
імені Тараса Шевченка”

Кафедра всесвітньої історії та міжнародних відносин

В. Г. Крюков

В. Г. Крюков

**ІСТОРІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СХОДУ
ПЕРІОДІВ ТРАДИЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ
(МЕЖА IV і III ТИСЯЧОЛІТЬ ДО Н. Е. –
СЕРЕДИНА XVIII СТОЛІТТЯ)**

**ІСТОРІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СХОДУ ПЕРІОДІВ
ТРАДИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ
(МЕЖА IV і III ТИСЯЧОЛІТЬ ДО Н. Е. –
СЕРЕДИНА XVIII СТОЛІТТЯ)**

*Навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

Луганськ
ДЗ “ЛНУ імені Тараса Шевченка”
2013

УДК 94 (3) “453*5” (075.8)

ББК 63.3 (0) 31 я 73

К85

Рецензенти:

- Савченко С. В.** – доктор педагогічних наук, професор, перший проректор ДЗ “Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
- Довжук І. В.** – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедру архівознавства та суспільно-правових наук Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.
- Климов А. О.** – кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедру історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка.

Крюков В. Г.

К85 Історія цивілізацій Сходу періодів традиційного розвитку (межа IV і III тисячоліть до н. е. – середина XVIII століття) / В. Г. Крюков ; Держ. закл. “Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка”. – Луганськ : Вид-во “ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2013. – 192 с.

Навчально-методичний посібник підготовлено відповідно до вимог навчання у вищих навчальних закладах України. До змісту посібника включено тексти навчального матеріалу, завдання для самостійної роботи, завдання для самоконтролю студентів, тестові завдання та теми доповідей студентів до “Днів науки”. Висвітлені теоретичні проблеми навчального курсу “Історія світових цивілізацій” та розглянуті конкретні історичні явища та події, що являють собою відображення цивілізаційної еволюції східних суспільств означеної історичної доби, що тривала з кінця IV тис. до н. е. до середини XVIII ст.

Видання призначене для студентів вищих навчальних закладів та всіх тих, хто цікавиться історією світових цивілізацій.

УДК 94 (3) “453*5” (075.8)

ББК 63.3 (0) 31 я 73

*Рекомендовано до друку Навчально-методичною радою
Луганського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 2 від 30 жовтня 2013 року)*

© Крюков В. Г., 2013

© ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	6
Частина I. ПРЕДМЕТ І ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ІСТОРІЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ”	11
Розділ 1. Причини безгрунтовності формаційної теорії як універсальної методологічної системи пізнання всесвітньо-історичного прогресу	11
Розділ 2. Позитивні якості та недоліки цивілізаційної концепції	12
Розділ 3. Міркування щодо перспективи подальшого розвитку історико-філософської науки	15
Розділ 4. Предмет та завдання навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій”	16
Організаційно-навчальний блок	19
Завдання для самостійної роботи	19
Завдання для самоконтролю	20
Контрольно-оцінювальний блок	21
Тестові завдання до частини I	21
Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами	23
Теми доповідей студентів до “Днів науки”	23
Частина II. ПЕРЕДІСТОРІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО	24
Розділ 1. Доцивілізаційний етап історії людства в межах досліджень історичної науки	24
Розділ 2. Дискусія щодо походження людини в сучасній історичній науці	25
Розділ 3. Провідні рівні еволюції антропогенезу епохи первісності	26
Розділ 4. Співвідношення соціальних і біологічних чинників у соціогенезі епохи первісності. Проблеми генезису і еволюції суспільного ладу первісних людей	28
Розділ 5. Створення передумов для переходу до цивілізаційного рівня суспільного буття	31
Організаційно-навчальний блок	34
Завдання для самостійної роботи	34
Завдання для самоконтролю	35
Контрольно-оцінювальний блок	37
Тестові завдання до частини II	37

Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами.....	41
Теми доповідей студентів до “Днів науки”	41
Частина III. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ ЯК ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ПОЧ. III ТИС. ДО Н. Е. – VII СТ.).....	42
Розділ 1. Передумови виникнення цивілізацій стародавнього Сходу	42
Розділ 2. Дискусія про азіатський спосіб виробництва суспільств стародавнього Сходу в марксистській історико-філософській науці	43
Розділ 3. Процес історіологічного і соціально-філософського пізнання цивілізацій стародавнього Сходу в пострадянській історіографії.....	46
Розділ 4. Західноазійський цивілізаційний простір	49
4.1. Єгипетська цивілізація	49
4.2. Цивілізації Месопотамії	56
4.3. Імперські держави Близького та Середнього Сходу.....	63
Розділ 5. Південноазійський цивілізаційний простір	68
5.1. Хараппська цивілізація.....	70
5.2. Індодарійська цивілізація	71
Розділ 6. Далекосхідний цивілізаційний простір	76
6.1. Китайська цивілізація	76
6.2. Субойкумена далекосхідної цивілізації	83
Організаційно-навчальний блок	89
Завдання для самостійної роботи	89
Завдання для самоконтролю	92
Контрольно-оцінювальний блок.....	95
Тестові завдання до частини III	95
Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами.....	101
Теми доповідей студентів до “Днів науки”	101
Частина IV. ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ В ПЕРІОД АЗІАТСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VII – СЕРЕДИНА XVIII СТОЛІТЬ)	102
Розділ 1. Середньовічні суспільства Сходу в глобальних цивілізаційних структурах	102
Розділ 2. Арабо-мусульманський цивілізаційний ареал.....	108
2.1. Соціополітичні і соціоекономічні процеси в Арабському халіфаті	108

2.2. Еволюція ісламських суспільств у період існування тюркських держав (середина XI – кінець XVIII ст.).....	119
Розділ 3. Південноазійський (індуїстсько-буддійський) цивілізаційний ареал	127
3.1. Індуїстська цивілізація	127
3.2. Субойкумена індійської цивілізації	138
Розділ 4. Китайсько-конфуціанський цивілізаційний ареал... 143	143
4.1. Китайська цивілізація	143
4.2. Субойкумена китайської цивілізації	151
Організаційно-навчальний блок	163
Завдання для самостійної роботи	163
Завдання для самоконтролю	166
Контрольно-оцінювальний блок.....	170
Тестові завдання до частини IV	170
Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами.....	176
Теми доповідей студентів до “Днів науки”	176
ПІСЛЯМОВА	178
Загальний список літератури	179
Основна навчальна література	179
Додаткова навчальна література.....	181
ДОДАТКИ	187
Відповіді до тестових завдань частини I.....	187
Відповіді до тестових завдань частини II	187
Відповіді до тестових завдань частини III.....	187
Відповіді до тестових завдань частини IV.....	188

ПЕРЕДМОВА

Теоретико-методичні засади навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій”. Ситуація, що склалася на наш час у історико-філософській науці, значною мірою відобразилася на рівні опрацювання теоретико-методичних засад навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій”, відносно нещодавно запровадженої в освітній процес вищих навчальних закладів України. У науково-методичній літературі, що являє собою теоретичне забезпечення викладання “Історії світових цивілізацій”, спостерігається недосконалість як структури, так і змістовного навантаження. Зокрема, наявними є неузгодженість критеріїв, згідно з якими визначається категоріальний апарат цивілізаційної теорії, та неупорядкованість у класифікації і визначенні головних ознак окремих цивілізацій на різних етапах всесвітньо-історичного процесу. При цьому зміст наявних на наш час підручників не відповідає його сутності. Дійсно, у цих підручниках міститься насамперед обґрунтування філософських категорій, що визначають сутність теорії цивілізацій, і разом з цим спостерігається майже цілковита відсутність аналізу історії цивілізацій. Дійсно, остання являє собою в кращих випадках лише своєрідний “фон”, на якому відбувається розгляд суто теоретичних питань. Лише у 2012 році видавництвом Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля був опублікований фундаментальний підручник “Історія і теорія світових цивілізацій”, який, на нашу думку, являє собою вдалу спробу раціонального сполучення загально-теоретичної та конкретно-історичної складових розуміння всесвітньо-історичного процесу з позицій цивілізаційної методології. Грунтовність аналізу проблематики існування цивілізацій, а також структурна досконалість, чіткість і зрозумілість формулювань, що властиві названому підручнику, зумовлюють його перетворення на головний елемент забезпечення викладання навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій” у вищих навчальних закладах України. Втім, величезний обсяг різноманітної за змістовним навантаженням інформації, поданої у цьому підручнику, який значно перевищує можливості її викладання в умовах обмеженості запрограмованого для названої навчальної дисципліни обсягу академіч-

них годин, спричинює необхідність перенесення значної частини її змістовного навантаження на самостійну підготовку студентів, що значно ускладнює науково-педагогічне керівництво процесом засвоєння студентами навчальних завдань цієї дисципліни, і потребує пошук шляхів збереження у таких умовах цілісності самого процесу викладання предмету “Історія світових цивілізацій”. Дана обставина зумовлює необхідність визначити критерії структурування логіки змісту, яка є відповідною меті викладання та завданням вивчення названої навчальної дисципліни. Такі методичні вимоги мають бути реалізованими завдяки розробці методичного посібника до вище згаданого підручника, що є найбільш відповідним меті викладання та завданням щодо вивчення “Історії світових цивілізацій”.

Мета викладання та завдання. “Історія світових цивілізацій” являє собою варіативний компонент гуманітарного циклу дисциплін, що викладається у системі вищої освіти України. Зважаючи на варіативність запрограмованого для названої навчальної дисципліни обсягу академічних годин для різних спеціальностей, особливої важливості набуває визначення загальних для усіх спеціальностей мети та завдань названої навчальної дисципліни. Отже, *метою* викладання “Історії світових цивілізацій” є надання студентам знаннево-ціннісних засад усвідомлення методології до вивчення загальних закономірностей всесвітньо-історичного процесу та головних напрямів розвитку людського суспільства протягом історичної доби, яка тривала від виникнення стародавніх цивілізацій Сходу до сьогодення. Реалізація цієї мети має відбуватися через вирішення наступних *завдань*: 1. Обґрунтування цивілізації як суспільно-історичного явища; 2. Вивчення закономірностей генезису та історичної еволюції цивілізацій у межах двох взаємозалежних складових історичного розвитку, а саме лінійно-поступального і регіонального; 3. Усвідомлення відмітних ознак та особливостей соціополітичного, соціально-економічного і соціокультурного розвитку різних цивілізацій на окремих етапах світового історичного процесу; 4. Пізнання різноманітності та суперечливості світового історичного процесу через вивчення усієї сукупності історичних подій і явищ, що відбувалися протягом визначеної історичної доби у контексті сучасних досягнень історико-філософських наук. **Принципи та**

методи вивчення поданої інформації. Зміст навчального матеріалу дисципліни “Історія світових цивілізацій” впроваджується у навчальний процес через класичну схему дидактичних принципів, а саме: науковості, послідовності, систематичності, доступності, наочності, урахування рівня розвитку мислення студентів тощо. Враховуючи те, що університетський рівень знання має насамперед наукове підґрунтя, нами визначені та запропоновані наступні провідні науково-дослідницькі принципи:

Принцип історизму. Доповнюючи класичне розуміння принципу історизму як способу вивчення історичних подій та явищ у їх виникненні й розвитку, та у їх зв’язку з конкретними історичними умовами, ми розглядаємо цей принцип у системі генезису соціально-історичної науки, де провідною є орієнтація на *ідеографічний метод*, тобто на описання унікальних історичних явищ, і на *нотетичний метод* вивчення історичних явищ, де головна увага спрямована на вивчення узагальнюючих закономірностей всесвітньо-історичного процесу. У такий спосіб провідною тенденцією залишається вивчення логіки історичного розвитку. Завдяки застосуванню названих методів створюються умови реконструювання історичних процесів, результатом чого є створення теоретико-історичних моделей, які свідчать про можливість вивчення згаданих процесів за допомогою *метода теоретичного моделювання*.

Принцип парадигмальності. У науковій літературі три головні схеми соціально-гуманітарного аналізу історичних явищ, які базуються на таких парадигмах: філософська, наукова, проблемна. Філософська парадигма визначає логіку науково-історичного мислення, виявляє ті стандарти, які потрібні у будь-якому аналізі історичних явищ. Наукова парадигма надає можливість аналізувати інтеграційні та взаємовиключні процеси. Її основу складають: пояснення і розуміння, теорія і описання, узагальнення і конкретизація. Цей парадигмальний рівень вивчення навчальної дисципліни “Історії світових цивілізацій” спрямований на дослідження складових суспільства: економіки, політики, ідеології, культури, релігії у їх історичній ретроспективі. Проблемна парадигма виявляється у пошуку наукових підходів, які забезпечують знання про конкретне, індивідуальне, самотутнє. Дана парадигма базується на проблематиці сучасного життя лю-

дини. Тому, на нашу думку, саме у межах названої навчальної дисципліни вона спрямовує науковий пошук студентів до визначення власної соціальної позиції.

Принцип синергетизму, який спрямований до синтезу буденного та наукового знання. Він визначається поєднанням епох, що тривали від стародавності до сучасності. У процесі виховання мислення студентів на засадах впровадження цього принципу створюються умови для розуміння синтезу ідей цілісності, циклічності та єдності, які забезпечують світоглядні позиції людини та суспільства. Саме визначені умови спрямовані до якісно нового рівня методів аналізу, експерименту, діалогу поміж різними позиціями, наукового узагальнення, а також міждисциплінарного пошуку наукової істини.

Вимоги до знань та вмінь студентів. Результатом засвоєння студентами навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій” має бути, насамперед, комплекс таких знань, вмінь та навичок: 1. **Знання** типології світових цивілізацій; головних закономірностей і тенденцій, та періодизації їх історичного розвитку; провідних чинників, що мали вплив на соціополітичний, соціально-економічний та соціокультурний розвиток різних цивілізацій на окремих етапах світового історичного процесу; глобальні проблеми сучасного світового універсуму. 2. **Вміння** визначати тенденції та закономірності історичного розвитку людства; аналізувати явища, події та процеси світової історії, а також ті чинники, під впливом яких ці явища, події та процеси відбувалися; виокремлювати загальні та особливі ознаки розвитку різних за цивілізаційними показниками суспільств на конкретних етапах світової історії; оцінювати можливі перспективи розвитку сучасної світової цивілізації з урахуванням історичного минулого. 3. **Навички** історичного мислення; аналізу історичної літератури та писемних джерел; актуалізації активної громадянської позиції; толерантності у взаєминах з представниками інших сучасних цивілізацій. Таким чином, впровадження знаннєвого підходу до викладання навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій” є тією провідною педагогічною умовою, яка має забезпечити якісно новий рівень підготовки майбутніх фахівців до їх професійної діяльності.

Логіка структурування навчальної інформації. Структурування навчального матеріалу в підручниках та посібниках з історії світових цивілізацій відбувається за принципом визначення провідних етапів цивілізаційної еволюції та дотримання хронологічної послідовності розгляду даних етапів. У такому разі є наявним урахування лише наступності існування цивілізацій у часовому вимірі. Втім, ігнорування необхідності їх комбінування за типовими ознаками зумовлює порушення логіки викладення навчального матеріалу, і у такому разі структура викладення навчального матеріалу являє собою звичайне чергування розгляду різних за типовою належністю цивілізацій (давня східна цивілізація – давня європейська антична цивілізація – західно-християнська, тобто західноєвропейська середньовічна цивілізація – східно-християнська, тобто східно-європейська макроцивілізація – знову східні середньовічні суспільства тощо). Зрозуміло, що згадане структурування навчального матеріалу заважає цілісності сприйняття процесу еволюції однотипних цивілізацій у часовому вимірі, а також простеженню закономірностей у історичній спадкоємності суспільних установ, що відбувалася на різних етапах існування тієї чи іншої цивілізації.

Тому ми вважаємо за потрібні визначення та аналіз у даному посібнику провідних етапів еволюції східних суспільств як самодостатніх і цілісних складових всесвітньої історії, які мають притаманні лише їм самотні та своєрідні цивілізаційні характеристики. До того ж, на нашу думку, доцільним є окремий аналіз східних суспільств на стадії їх “традиційної” цивілізаційної еволюції. Щодо наступних стадій еволюції східних суспільств, то величезному матеріалу, який характеризує ці стадії, не можливо надати більш чи менш докладний аналіз у межах одного науково-методичного посібника.

Логіка структурування змісту даного посібника складається з таких послідовно обґрунтованих блоків: 1) інформаційне навантаження тематики посібника; 2) контрольно-організаційний блок викладання навчального матеріалу; 3) науково-дослідницьке співробітництво зі студентами.

ЧАСТИНА I **ПРЕДМЕТ І ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ “ІСТОРІЯ СВІТОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ”**

Розділ 1. Причини безґрунтовності формаційної теорії як універсальної методологічної системи пізнання всесвітньо-історичного прогресу

На початок ХХ століття найбільш опрацьованою була формаційна концепція суспільного розвитку, сформульована у наукових працях Карла Маркса і Фрідріха Енгельса. Згідно з цією концепцією, всесвітньо історичний процес являє собою послідовну зміну *суспільно-економічних формацій* – історичних типів суспільства, кожний з яких ґрунтується на певному *способі виробництва*, складовими якого є *виробничі сили*, тобто засоби виробництва і люди, які перетворюють виробничі сили на діючі. *Засоби виробництва* складаються із *предметів праці*, тобто тих матеріальних предметів, на які спрямована виробнича діяльність людей (земля, сировина, будівельні матеріали тощо), та *засобів праці*, тобто тих матеріальних речей, за допомогою яких відбувається згадана виробнича діяльність (інструменти, обладнання тощо). Що стосується *виробничих відносин*, то вони являють собою такі відносини, що виникають між людьми у процесі виробництва суспільного продукту. Вони визначаються насамперед *формами власності* на засоби виробництва.

Згідно з формаційною теорією, в історії людства існували чотири суспільно-економічні формації, а саме первіснообщинна, рабовласницька, феодальна, а також капіталістична. На думку прихильників формаційної теорії саме форми власності визначали соціальну структуру названих формацій, а у межах трьох останніх із них – рабовласницької, феодальної та капіталістичної – зумовлювали форми експлуатації пригноблених класів класами-гнобителями. Щодо п'ятої, комуністичної суспільно-економічної формації, то вона являє собою той тип суспільного існування, якого людство неминуче досягне у майбутньому. Згідно з формаційною теорією, тим механізмом, який забезпечує послідовність історичної змінності суспільно-економічних формацій, є переважна інтенсивність розвитку виробничих сил порівняно з

виробничими відносинами, внаслідок чого з часом менш розвинені виробничі відносини починають стримувати цей розвиток. Отже, виникає об'єктивна потреба в заміні старих виробничих відносин новими. Саме дана заміна знаменує собою наступність утвердження нової суспільно-економічної формації замість тієї, що являє собою перепону для розвитку виробничих сил.

Зважаючи на те, що сенсом формаційної концепції розвитку суспільства є розвиток виробничих сил, який визначається формуванням відповідних їм виробничих відносин, вона по суті являє собою економоцентричну схему розуміння історичного процесу, яка базується на засадах жорсткого базисно-надбудовного детермінізму, де люди розглядаються лише як додаток до знарядь праці. Втім, з часом формаційна теорія перетворилася в СРСР, а зрештою також у країнах “народної демократії”, на домінуюче соціально-філософське учення, яке визначало безальтернативність шляхів соціально-економічного розвитку людства. Однак, у процесі наукових досліджень історії конкретних суспільств виявилися суттєві недоліки цієї теорії, а саме некоректність визначення усієї сукупності суспільних відносин лише економічними засадами й невиправданість пріоритетності об'єктивних законів суспільного розвитку відносно людського фактору. До того ж, виявилася, що історичний розвиток багатьох суспільств не відповідає “схемі” всесвітньо-історичного розвитку, яку запропонувала формаційна теорія. Зокрема, деякі стародавні етнічні спільності Європи (германці, кельти, слов'яни, нормани) у своєму історичному розвитку взагалі обминули рабовласницьку суспільно-економічну формацію, а спосіб виробництва, який існував у суспільствах стародавнього Сходу, був настільки своєрідним, що Карл Маркс визначив його як окремий “азіатський спосіб виробництва”. Отже, виявилася цілковита невідповідність реаліям спроб поширення формаційної парадигми на дослідження історичного розвитку азійських суспільств.

Розділ 2. Позитивні якості та недоліки цивілізаційної концепції

Усвідомлення неможливості вирішення кардинальних проблем всесвітньо-історичного процесу в межах формаційної парадигми в умовах ослаблення ідеологічного тиску на історико-фі-

лософську науку спричинило запровадження до наукових досліджень циклічної цивілізаційної історико-філософської концепції, згідно з якою основою всесвітньо-історичного процесу є генезис (процес утворення) і еволюція (процес розвитку) *цивілізацій* – сукупностей тих культурних, правових, соціально-економічних, політичних, релігійних, наукових та інших тенденцій, які визначають конкретний і усталений рівень суспільного розвитку, що спрямований на досягнення створених ним матеріальних і духовних цінностей; або цілісностей матеріального та духовного життя людей у певних просторових і часових межах. Зважаючи на те, що, на відміну від формаційної, цивілізаційна концепція розуміє історію як процес і як результат суспільного розвитку, вона визначає *рушійні сили* цього розвитку через діяльність людей, які таким чином реалізують свою життєву мету.

Загальний характер вище поданих формулювань спричинений наявністю в межах цивілізаційної концепції великої кількості визначень поняття “цивілізація” (на наш час їх близько 500). Зокрема, Освальд Шпенглер (1880 – 1936 рр.) уважав, що цивілізація є вищим рівнем розвитку культури, який передує її загибелі; а Арнольд Тойнбі (1889 – 1975 рр.) розумів цивілізацію як усталену спільність людей, об'єднаних духовними традиціями, схожим способом життя, а також географічними й історичними межами. Втім, найбільш досконале, на наш погляд, визначення цієї категорії було сформульоване лише нещодавно українським дослідником Василем Поповим, згідно з яким *цивілізація* є спосіб буття соціуму, що розвивається, створеного великою кількістю людей, які володіють відносно єдиним за своїм походженням і механізмами трансляції досягненнями і цінностями, та за допомогою специфічних суспільних інститутів забезпечують відтворювальний цикл з відповідним потенціалом культурних сенсів. При цьому зазначається, що єдність відтворення суспільних відносин і соціокультурного досвіду має не умовний, а історично-конкретний характер.

Невизначеність поняття “цивілізація” спричинила наявність на наш час у межах цивілізаційної концепції багатьох теорій, провідними з яких вважаються теорія *стадіального розвитку цивілізацій*, та теорія *локальних цивілізацій*. Прихильники першої з цих теорій (К. Ясперс, П. Сорокін, У. Росту та ін.) ува-

жають еволюцію цивілізацій за єдиний прогресивний процес розвитку людства згідно з певними етапами, або стадіями. При цьому визначені такі стадії: 1. Традиційне аграрне суспільство, відмітними ознаками якого є низький рівень технічної оснащеності, класово-станова структура, влада земельних власників; 2. Перехідне суспільство, у якому разом зі зростанням сільськогосподарського виробництва виникає новий тип діяльності людей, а саме підприємництво; 3. Стадія “зрушення”, на якій відбуваються промислові революції, які зумовлюють значні соціально-економічні та політичні перетворення; 4. Стадія “дозрілості”, на якій відбувається науково-технічна революція, а отже зростання значення міст і чисельності міського населення; 5. Стадія “масового споживання”, виявленням якої є значне зростання виробництва товарів споживання і швидкий розвиток сфери послуг, які перетворюються на провідний сектор економіки.

Щодо другої теорії, прихильниками якої були насамперед Микола Данилевський та Арнольд Тойнбі, то, згідно з нею, складовими світової цивілізації є такі історично сформовані спільності, які локалізовані у певних регіонах і мають власні особливості соціально-економічного та культурного розвитку. У межах локальних цивілізацій відбуваються взаємодії таких їхніх компонентів, як географічне середовище, економіка, політичний устрій, законодавство, побут людей, релігія, культура. Саме взаємостосунки та взаємовплив локальних цивілізацій визначають єдність розвитку світової цивілізації як цілісної системи.

Отже, згідно із цивілізаційною концепцією, провідним творцем історії є людина. Позитивними якостями даної концепції є також пріоритетність духовного фактору у еволюції цивілізацій, та визнання унікальності і сторичного розвитку окремих суспільств. Разом з цим, за недолік цієї концепції вважається відсутність чітких критеріїв для визначення поняття “цивілізація”, внаслідок чого дане поняття у наукових працях різних дослідників надається суттєво різним соціальним угрупованням – етнічним, державним, релігійним, територіальним тощо. Саме тому кваліфікаційний розподіл, як правило, базується на засадах або одного базисного критерію, або сукупності критеріїв. Таким чином, існують підстави для визначення великої кількості типів

цивілізацій, і як наслідок цього явища – замкненість загальної цивілізаційної теорії на проблему класифікації цивілізацій.

Розділ 3. Міркування щодо перспективи подальшого розвитку історико-філософської науки

На засадах викладеного можна констатувати, що на наш час історико-філософські науки опинилися у стані невизначеності. Дійсно, крах марксизму як універсальної пояснювальної теорії мав наслідком фактичне припинення впровадження у наукові дослідження заснованих на марксизмі історичних концепцій, та утвердження в теорії й методології історії принципу плюралізму. Однак, така ситуація спричинила негативне ставлення науковців до дещо широким узагальнень, а це явище, у свою чергу, зумовило процес прискорення процесу відставання наукового осмислення фактів від накопичення цих фактів. Разом з цим, універсальна цивілізаційна теорія на наш час перебуває у стані невизначеності, яка є відповідною проміжній ситуації. Подолання даної кризи власними засобами в колишній якості названої теорії уявляється проблематичним через втрату нею самодостатності. Більш того, перспективи цивілізаційного підходу опинилися у безпосередній залежності не лише від стану соціального пізнання, але також від глибинних гносеологічних процесів, від того, наскільки успішною може бути реалізація посткласичною наукою своїх претензій на відновлення втраченої нею єдності.

Отже, криза формаційної теорії як універсальної методологічної системи розуміння всесвітньо-історичного процесу та неспроможність перетворення на таку методологічну систему загальної формаційної теорії зумовили міркування, згідно з яким у процесі наукового опрацювання глобальних історико-філософських метанаративів неминуче виявляється однобічність та одновимірність тих закономірностей, що визначені у межах однієї із існуючих парадигм. На засадах цього міркування висловлено пропозицію щодо необхідності розробки основ соціальної онтології, які спроможні відобразити головні виміри всесвітнього історичного процесу. Таким чином, у історико-філософській науці обґрунтовано ідею щодо доцільності відмови від створення єдиного пояснювального вчення, яке має на меті пристосування усього різноманіття історичної дійсності до декількох шаблонів,

тобто до “невблаганних” універсальних закономірностей, та необхідності пошуків глобального синтезу формаційної та цивілізаційної парадигм через запровадження до наукових пошуків принципів багатовимірності, додатковості й імовірності. Разом з цим визнається той факт, що реалізація цієї ідеї є справою віддаленого майбутнього. Тому на наш час реально діючою в історико-філософській науці у якості універсальної методологічної системи пізнання всесвітньо-історичного процесу залишається саме цивілізаційна теорія.

Розділ 4. Предмет та завдання навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій”

У вище визначеній ситуації, що склалася на наш час в історико-філософській науці, в освітній процес вищих навчальних закладів України було запроваджено навчальну дисципліну “Історія світових цивілізацій”. *Предметом* цієї навчальної дисципліни є теоретико-методологічні знання щодо генезису та еволюції цивілізацій, забезпечення вмінь та навичок аналізу загальних закономірностей всесвітньо-історичного процесу і головних напрямів розвитку людського суспільства протягом історичної доби, яка тривала від виникнення стародавніх цивілізацій Сходу до сьогодення, що має сприяти формулюванню знаннево-ціннісних засад світоглядних позицій студентів. Впровадження у навчальний процес визначеного предмету забезпечують наступні *завдання*: 1. Впровадження у навчальний процес теоретико-методологічних знань щодо феномену цивілізації як суспільно-історичного явища; 2. Вивчення закономірностей генезису та історичної еволюції цивілізацій у межах двох взаємозалежних складових історичного розвитку, а саме – лінійно-поступального та регіонального; 3. Створення педагогічних умов щодо усвідомлення студентами відмітних ознак та особливостей соціополітичного, соціально-економічного і соціокультурного розвитку різних цивілізацій на окремих етапах світового історичного процесу; 4. Виявлення відмітних ознак, самобутніх та своєрідних цивілізаційних характеристик суспільств Сходу на стадії їх “традиційної” еволюції порівняно з європейськими цивілізаціями періодів стародавності та середньовіччя. 5. Організація пізнавальної діяльності на засадах вивчення різноманітності та суперечливості

світового історичного процесу через усвідомлення сукупності історичних подій і явищ, що відбувалися протягом визначеної у даному навчально-методичному посібнику історичної доби у контексті сучасних досягнень історико-філософських наук.

Основна навчальна література

1. Довжук І. В. Вступ // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 3 – 9.
2. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – Москва, 1991.
3. Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Том 13.
4. Попов В. Б. Формаційна, цивілізаційна та інші парадигми історичного процесу // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 11 – 49.
5. Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби. – Москва, 1991.
6. Шпенглер О. Закат Европы: В 2-х томах. – Минск, 1998.
7. Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Том 20. – С. 278 – 295.
8. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва, 1991. – С. 29 – 98.

Додаткова навчальна література

1. Алаев Л. Б. Формация или цивилизация? / Л. Б. Алаев, Б. С. Ерасов // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 3. – С. 46 – 56.
2. Алтухов В. Л. Контуры неклассической общественной жизни // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5. – С. 52 – 72.
3. Алтухов В. Философия многомерного мира // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 15 – 27.
4. Альтернативные пути к цивилизации. – Москва, 2000.
5. Баранов С. Г. Модели и метаморфозы в социологии К. Маркса // Социологические исследования. – 1992. – № 6.
6. Барг М. А. Категория “цивилизация” как метод сравнительно-исторического исследования // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 70 – 86.
7. Барг М. А. О категории “цивилизация” // Новая и новейшая история. – 1990. – № 5. – С. 25 – 40.

8. Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак Е. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации. – Москва, 1974.
9. Гудожник Г. С. Материальные основы многообразия цивилизаций // Вопросы философии. – 1987. – № 4. – С. 43 – 53.
10. Ерасов Б. С. Проблемы теории цивилизаций / Б. С. Ерасов // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6.
11. Игрицкий Ю. Столкновение цивилизаций // Свободная мысль. – 1993. – № 17 – 18. – С. 17 – 27.
12. Ионов И. Н. Теория цивилизаций и эволюция научного знания // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2.
13. Ионов И. Н. Теория цивилизаций: этапы становления // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4 – 5.
14. Кантор К. М. Четвертый виток истории // Вопросы философии. – 1996. – № 8. – С. 19 – 42.
15. Петякшева Н. И. Диалог цивилизаций Восток – Запад // Вопросы философии. – 1993. – № 6. – С. 173 – 176.
16. Поздняков Э. Формационный и цивилизационный подходы // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 5. – С. 49 – 60.
17. Попов В. Б. Синхронное и диахронное измерения всемирной истории // Практична філософія. – 2004. – № 4. – С. 46 – 58.
18. Попов В. Б. О природе социально-исторических трансформаций: движение в континууме глобальности // Практична філософія. – 2007. – № 4.
19. Розов Н. С. Структура социальной онтологии: по пути к синтезу макроисторических парадигм // Вопросы философии. – 1999. – № 2. – С. 3 – 22.
20. Семенов Ю. И. Материалистическое понимание истории: за и против // Восток. – 1995. – № 2. – С. 5 – 34.
21. Современные теории цивилизаций. – Москва, 1995.
22. Сорокин П. Человек, цивилизация, история. – Москва, 1990.
23. Студенцов В. Общецивилизационный и формационный подходы: скептический взгляд // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 5. – С. 52 – 57.
24. Хантингтон С. Если не цивилизации, то что? // США: экономика, политика, идеология. – 1994. – № 6. – С. 71 – 75.
25. Чешков М. Двойная спираль глобализации. – Москва, 2007.

26. Чешков М. А. Понимание целостности мира: В поисках ин-формационной парадигмы // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 5. – С. 33 – 48.

Організаційно-навчальний блок

Завдання для самостійної роботи

1. Ознакомьтесь зі змістом робочої програми навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій”. Проаналізуйте структуру цієї робочої програми, здійсніть виокремлення із неї тем, що стосуються цивілізацій Сходу, і розташуйте згадані теми у логічній послідовності.
2. Визначте подані у частині I даного посібника мету і завдання навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій” та проаналізуйте зв’язки між ними.
3. На засадах ознайомлення зі змістом частини I даного посібника, а також зі списком доданої до цієї частини основної та додаткової літератури, визначте поняття “цивілізації Сходу” у просторовому вимірі.
4. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури і змісту частини I посібника визначте сутність поняття “гносеологія”. Виявіть, з якими визначниками змісту цієї частини посібника це поняття належить співвіднести.
5. Законспектуйте із рекомендованої навчальної літератури визначення поняття “Цивілізація”. Простежте відмінності у формулюванні цього поняття різними авторами. Спробуйте звести до єдиного формулювання даного поняття всі його елементи, які містяться у різних джерелах інформації, і обґрунтуйте визначене вами формулювання
6. Законспектуйте із рекомендованої навчальної літератури визначення поняття “Суспільно-економічна формація” та його складових, а саме “спосіб виробництва”, “виробничі сили”, “виробничі відносини”, “засоби виробництва”, та “засоби праці”. Визначте, які сфери суспільного буття не увійшли до складу поняття “Суспільно-економічна формація”.
7. На засадах вивчення рекомендованої літератури визначте поняття “цивілізація”. Проаналізуйте і законспектуйте сутність даного поняття, і у письмовій формі надайте обґрунтування вашого особистого його розуміння

8. На засадах зіставлення складових понять “Суспільно-економічна формація” та “цивілізація” визначте принципову різницю між цими поняттями.
9. Законспекуйте подані із рекомендованої навчальної літератури наступні поняття: “хронологія”, “періодизація”, “еволюція”, “революція”, “трансформація”, “стадіальність”, “циклічність”, “дискретність”, “парадигма”, “регресизм”, “генезис”, “базисно-надбудовний детермінізм”, “соціальний хронотип”, “економоцентризм”, “лінійно-поступальна концепція”.
10. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте сутність законспектованих вами понять та сформулюйте у письмовій формі ці поняття відносно суспільного розвитку в історичній ретроспективі.
11. Законспекуйте поняття “азіатський спосіб виробництва”. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури надайте точки зору дослідників щодо наукової обґрунтованості цього поняття. Обґрунтуйте вашу обобщену позицію.

Завдання для самоконтролю

1. Визначте сутність циклічної концепції соціальних процесів, відображеної у творах античних учених – Гесіода, Платона, та Полібія.
2. Виявіть сутність прогресистської концепції соціальних процесів, поданої у творах Тіта Лукреція Кара, Цицерона, та Гая Салюстія Кріспа.
3. Охарактеризуйте сутнісні ознаки лінійно-поступальної концепції історичного процесу, що відображена у творах християнських мислителів, а саме – Аврелія Августина та Джамбаттісти Віко.
4. Надайте аналіз сутності “філософії історії” Франсуа Марі Вольтера як відображення філософського осмислення історичної закономірності та надайте її критичний аналіз.
5. Проаналізуйте сутність та головні положення лінійно-поступальної концепції Георга Фрідріха Вільгельма Гегеля, та здійсніть критичний аналіз цих положень.
6. Надайте критичний аналіз опрацьованої Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом діалектико-матеріалістичної теорії су-

- пільного розвитку та сформулюйте її принципову відмінність від цивілізаційної теорії.
7. Порівняйте діалектико-матеріалістичну і цивілізаційну теорії. На засадах вивчення рекомендованої літератури визначте ступінь обґрунтованості й відповідності реаліям суспільного буття першої відносно другої.
8. На засадах вивчення поданих у навчальній літературі наукових праць Арнольда Тойнбі, Освальда Шпенглера і Миколи Данилевського визначте концептуальні ознаки циклічно-дискретного трактування цивілізаційного процесу.
9. Надайте порівняльний аналіз двом провідним парадигмам цивілізаційного процесу, а саме лінійно-прогресистської та циклічно-дискретної.
10. Визначте та проаналізуйте головні напрями розвитку цивілізаційного підходу до світового історичного процесу в наукових дослідженнях ХХ століття.
11. Визначте позитивні якості й недоліки цивілізаційної концепції історичного розвитку. Назвіть причини кризи універсальної цивілізаційної теорії. Охарактеризуйте перспективу створення нової методології історії.

Контрольно-оцінювальний блок

Тестові завдання до частини I

1. *Циклічна концепція соціальних процесів була відображена у творах:*
  - а) Аврелія Августина
  - б) Гая Салюстія Кріспа
  - в) Гесіода
  - г) Франсуа Марі Вольтера
2. *Прогресистська концепція соціальних процесів була відображена у творах:*
  - а) Аврелія Августина
  - б) Гая Салюстія Кріспа
  - в) Гесіода
  - г) Джамбаттісти Віко
  - д) Тіта Лукреція Кара
3. *Християнська парадигма історії людства була відображена у творах:*

- а) Аврелія Августина
  - б) Гая Салюстія Кріспа
  - в) Джамбаттісти Віко
  - г) Тіта Лукреція Кара
  - д) Франсуа Марі Вольтера
4. *Філософське осмислення історичної закономірності уперше здійснене:*
- а) Аврелієм Августином
  - б) Гаєм Салюстієм Кріспом
  - в) Георгом Фрідріхом Гегелем
  - г) Тітом Лукрецієм Каром
  - д) Франсуа Марі Вольтером
5. *Концепція історичного розвитку Георга Фрідріха Гегеля належить до типу:*
- а) лінійно-поступального
  - б) стадіального
  - в) еволюціоністського
6. *Формаційна теорія суспільного розвитку була сформульована:*
- а) Арнольдом Тойнбі
  - б) Георгом Фрідріхом Гегелем
  - в) Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом
  - г) Освальдом Шпенглером
  - д) Франсуа Марі Вольтером
7. *Із наведених означень відмітьте ті, що являють собою складові поняття “Суспільно-економічна формація”:*
- а) виробничі сили
  - б) виробничі відносини
  - в) соціокультурна детермінанта
  - г) сукупність досягнень
8. *Які ознаки співвідносяться з формаційною парадигмою історичного процесу?*
- а) базисно-надбудовний детермінізм
  - б) еволюційний функціоналізм
  - в) економікоцентризм
  - г) соцієнтальність
9. *Із наведених означень відмітьте такі, що є складовими поняття “Цивілізація”:*
- а) виробничі сили

- б) виробничі відносини
  - в) соціокультурна детермінанта
  - г) сукупність досягнень
10. *Прихильником якої парадигми цивілізаційного процесу був М. Данилевський?*
- а) лінійно-прогресистської
  - б) циклічно-дискретної
11. *Хто із названих дослідників сформулював теорію локальних цивілізацій?*
- а) Арнольд Тойнбі
  - б) Георг Фрідріх Гегель
  - в) Карл Маркс
  - г) Освальд Шпенглер

Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами

Теми доповідей студентів до “Днів науки”

1. Становлення і розвиток формаційної парадигми у історико-філософській науці (історіографічний огляд).
2. Становлення і розвиток цивілізаційної парадигми у історико-філософській науці (історіографічний огляд).
3. Проблеми єдності історичного процесу у формаційному та цивілізаційному підходах до розуміння історичного процесу.
4. Відображення відмітних ознак еволюції східних та європейських суспільств у часовому вимірі в цивілізаційних концепціях.
5. Особливості соціополітичного, соціально-економічного і соціокультурного розвитку східних цивілізацій у світлі цивілізаційних теорій.

ЧАСТИНА II

ПЕРЕДІСТОРІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ. ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО

Розділ 1. Доцивілізаційний етап історії людства в межах досліджень історичної науки

Первісне суспільство доцільно означити як доцивілізаційний етап історичного розвитку людства, який тривав від походження людини до переходу його на цивілізаційний рівень суспільного буття. Зазначимо при цьому, що у марксистській історичній науці цей етап уважається за першу суспільно-економічну формацію, означену як “первіснообщинна”, для якої характерними є відсутність приватної власності на засоби виробництва, а отже – відсутність класової й державної організації суспільства. Дані відмітні ознаки первіснообщинної (а точніше – “первісної”) суспільно-економічної формації були зумовлені низьким рівнем розвитку продуктивних сил і обмеження через це суспільного продукту так званим “необхідним” (для виживання людей) продуктом. Провідними характеристиками доцивілізаційного етапу історії людства є два глобальні процеси – процес *антропогенезу*, тобто фізіологічного формування людини, і процес *соціогенезу*, тобто формування людського суспільства.

Зважаючи на величезну віддаленість доцивілізаційного етапу історичного розвитку людства від сьогодення у часовому вимірі, а також на обмеженість лише матеріальними стародавностями (елементами кістяків людини та тварин, знаряддями праці, руїнами житлових приміщень, речей вжитку тощо) тих історичних джерел, за допомогою яких відбувається його вивчення, він є найменш дослідженим у історичній науці. При цьому визначені декілька типів періодизації первісності. Зокрема, наявність матеріальних стародавностей, які збереглися до сьогодення, надала можливість визначити *археологічну періодизацію*, у межах якої за типом матеріалу, із якого виготовлялися знаряддя праці, визначені стародавня кам’яна доба, тобто палеоліт. У межах цієї історичної доби відокремлені нижній палеоліт (з 2,5 млн років до 40 тис. років), та верхній палеоліт (40 – 12 тис. до н. е.). Наступним були середня кам’яна доба, тобто мезоліт (12 – 6 тис.

до н. е.), нова кам’яна доба, тобто неоліт (6 – 5 або 4 тис. до н. е.), мідяна доба, тобто енеоліт (5 або 4 – 2 тис. до н. е.), бронзова доба (2 – 1 тис. до н. е.), та залізна доба (2 – 1 тис. до н. е.). Вивчення матеріальних старожитностей первісності та спостереження за способом життя сучасних мавп і дикунських племен уможливили визначення *історичної періодизації*, яка розділяє первісні суспільства на епохи людського стада (орди), родової общини, та сусідської общини. Залежність процесів антропогенезу і соціогенезу від зовнішніх факторів, зокрема від кліматичних умов життя первісних суспільств, спричинила визначення у історичній науці також *геологічної періодизації* первісності, якій була відповідною епоха антропогена кайнозойської ери, у межах якої виділені льодовиковий період, тобто плейстоцен (600 тис. років тому – 10 тис. років до н. е.), та постльодниковий період, тобто голоцен (з 10 тис. років до н. е.).

Розділ 2. Дискусія щодо походження людини в сучасній історичній науці

Низький рівень наукового дослідження доцивілізаційного етапу історії людства зумовлює наявність у сучасній історичній науці значної кількості вузлових проблем історії первісності, які залишаються невирішеними і мають дискусійний характер. Можна уважати, що найбільш дискусійною на наш час є проблема походження людини. Дійсно, у радянській історичній науці тривалий час панівною була “трудова” концепція антропогенезу, сформульована Фрідріхом Енгельсом іще на початку останньої чверті XIX століття. Згідно з цією концепцією, під впливом певних зовнішніх чинників частина людоподібних мавп почала виготовляти знаряддя праці, що знаменувало собою перехід цих антропоїдів до трудової діяльності. На думку Ф. Енгельса, цей перехід був зумовлений засвоєнням прямоходження, внаслідок чого відбулося звільнення передніх кінцівок антропоїдів для виробничих операцій. Отже, саме трудова діяльність була єдиною і головною умовою процесу антропогенезу. Втім, “трудова” концепція антропогенезу була нездатною пояснити, яким чином здійснювався перехід від біологічної форми передачі інформації між поколіннями до соціальної (позагенетичної) форми. Тому і спроба вирішення в межах концепції, що розглядається, пробле-

ми взаємозв'язку трудової діяльності з трансформаціями, які відбуваються в генотипі людини, має суто декларативний характер.

Безгрунтовність “трудова” концепції антропогенезу зумовила виникнення у історико-філософській науці інших точок зору щодо проблеми походження людини. Зокрема, Л. Мамфордом висловлено міркування, згідно з яким трудова діяльність не може спричинювати відповідні зміни у черепно-мозковому апараті, і тому володіння технічними навичками само по собі не є достатнім для визначення активності людського інтелекту. Тим чинником, який був спроможний до такого визначення, є володіння людиною не знаряддям праці, а унікальним всецільовим знаряддям, а саме власним тілом. Та, незважаючи на певну привабливість даного міркування, воно залишає осторонь питання щодо походження споконвічної, на думку Л. Мамфорда, здатності антропоїдів до фізіологічного вдосконалення.

На наш час сформувалися дві полярні концепції щодо походження людини. Згідно з першою із цих концепцій (Тейяр де Шарден) виникнення людини було заздалегідь запрограмоване з моменту появи білкової клітини, а прихильники другої концепції (Г. Матюшин) вважають, що вирішальне значення у цьому явищі належить генній мутації, яка була зумовлена впливом на антропоїдів зовнішнього середовища. Доцільно зазначити, що, незважаючи на полярність згаданих концепцій, їх поєднують такі ознаки, як умоглядність та бездоказовість. Таким чином, ґрунтуючись на висловленому, доцільно вважати, що на наш час проблема походження людини залишається невирішеною.

Розділ 3. Провідні рівні еволюції антропогенезу епохи первісності

Фізіологічна еволюція викопних людей епохи первісності простежується через дослідження елементів кістяків прогресивної лінії приматів. При цьому головна увага антропологів приділялася наявності тих ознак, що відрізняють людину (*Homo*) від людиноподібних мавп, насамперед – збільшенню об'єму головного мозку, прямоходінню, та придатності рук для виконання виробничих операцій, а щелепового апарату – для мовлення. У якості початкового предка людини вважається *наранітек*, час існування якого датується близько 45 млн. років тому. Від цього

примата лінія антропогенезу простягається через дріо-пітека (25 млн. рр. тому), рамапітека (14 млн. рр. тому) до австралопітекових гомінідів, один із виглядів яких, а саме двоногий всеїдний *австралопітек африканський*, застосовував природні приладдя, а саме камені, кістки та палиці, для полювання і самооборони. Об'єм головного мозку названої істоти (550 – 600 см³) досить значно перевищував відповідні показники сучасних людиноподібних мавп (шимпанзе – 393 см³, а горила – 498 см³).

Саме цей примат вважається за такого, від якого почався наступний рівень еволюції викопної людини, результатом якого було існування 1,75 млн. рр. тому презинджантропу, об'єм головного мозку якого складав 680 см³. Цей примат вже умів виготовляти галькові знаряддя праці, і тому він був означений як “людина вміла” (*Homo habilis*). Зважаючи на те, що були виявлені елементи кістяка іншої особини презинджантропу (об'єм мозку – від 775 до 830 см³), час існування якого був визначений в 1,82 млн. рр. тому, обидві особини об'єднані у групу “габілісів”. Однак, статус даної групи у процесі антропогенезу на наш час є дискусійним. Частина дослідників вважає, що, зважаючи на виготовлення “габілісами” знарядь праці (а це є неможливим без задатків абстрактного мислення), презинджантропи належать до роду *Homo*. Прихильники іншої, полярної концепції стверджують, що природа “габілісів” є тваринною. Нарешті, висловлено думку про те, що “габіліси” були проміжними істотами між мавпою і людиною, тому що трудова діяльність даного вигляду приматів мала умовно-рефлекторний характер, і не являла собою виявлення людського інтелекту.

Втім, незважаючи на вище розглянуті розбіжності щодо природи “габалісів”, доцільно зазначити, що більш пізніші за часом свого існування гомініди, означені як “людина прямоходяща” (*Homo erectus*), мають, на думку дослідників, безсумнівний людський статус. Дійсно, для усіх виявлених угруповань “людини прямоходящої”, час існування яких тривав від 1,5 млн. рр. тому до 400 тис. рр. тому, були характерні: масивна черепна коробка, об'єм мозку – від 775 до 900 см³ (у архантропів – від 900 до 1200 см³), сильний розвиток надочноямкового валика, відсутність виступу підборіддя. Проте, за способом пересування названі гомініди не відрізнялися від сучасних людей.

Наступний рівень еволюції антропогенезу первісності отожднюється дослідниками зі стадією палеоантропа – неандертальської викопної людини, за початок існування якої вважається хронологічна межа 150 тис. років тому. Об'єм головного мозку неандертальця дорівнював 1300 – 1400 см³, але він мав відносно слабо розвинені лобові долі, що є показником недостатньої розвиненості мислення і центрів гальмування. Тією концепцією, згідно з якою ранні неандертальці являли собою предків неантропа, тобто людини сучасного типу, належить визнати за необґрунтовану хоча б тому, що хронологічна межа 200 – 100 тис. рр. тому вважається за час початку біолого-соціальної неантропа-кроманьйонця. Отже, виявляється, що неандертальці та кроманьйонці існували спільно, протягом однієї історичної доби. При цьому доцільно зазначити, що сучасна антропология не має ажніяких матеріальних свідчень наявності перехідного етапу від неандертальця до кроманьйонця. У такому разі виникає питання про те, звідки міг з'явитися кроманьйонець узагалі. Відповіді на дане питання сучасна наука не має.

До того ж, на наш час недостатньо осмислений факт значної віддаленості у часовому вимірі появи анатомічно сучасної *Homo sapiens*, тобто “людини розумної” (200 – 100 тис. рр. тому), від появи “людини розумної” як носія мови і власне людської культури (40 – 35 тис. рр. тому). Деякі дослідники, зокрема Л. С. Клейн, пояснюють даний феномен швидкими генетичними змінами, які зумовили появу 50 тис. рр. тому мозку сучасного типу, підтверджуючи свій висновок появою великої кількості культурних артефактів саме після цієї дати. Дана обставина надала підставу для міркування, що час, який тривав від 50 до 40 років тому, являв собою межу, коли відбувся перехід від соціально-біологічної еволюції викопних людей до власне соціальної еволюції.

Розділ 4. Співвідношення соціальних і біологічних чинників у соціогенезі епохи первісності. Проблеми генезису і еволюції суспільного ладу первісних людей

У до цивілізаційному етапі історії людства визначаються два типи соціальних відносин, а саме *дородові* та *родові*. Первісним етапом генезису дородового суспільства було *людське*

стадо (орда). У зв'язку з цим виникає питання щодо того, якими саме ознаками людське стадо відрізняється від стада людиноподібних мавп. Висловлено міркування, що перше, на відміну від другого, було сталим об'єднанням приматів, у якому існував *проміскуїтет*, тобто вільні статеві стосунки, що ґрунтувалися на рівноправному доступі самців до самок. Дана форма статевих стосунків була спричинена, на думку дослідників, з метою запобігання конфліктів між самцями через самок. Дійсно, спостереження за стадами сучасних людиноподібних мавп, які складаються із гаремних шлюбів, виявили, що у таких конфліктах гине іноді до чверті самців. Якщо уявити, що бійки між самцями викопних антропоїдів, у яких застосовувалися знаряддя праці (вони були також і зброєю), мали наслідком великі втрати серед самців. Дана обставина значно дестабілізувала об'єднання приматів. Втім, утвердження проміскуїтету мало наслідком розвиток процесу кровозмішення, і виходом із даної ситуації стало утворення у середовищі неандертальців *екзогамії*, тобто заборони статевих зв'язків усередині колективу.

Дана подія спричинила виникнення *дуально-праобщинної* організації суспільства, яка ґрунтувалася на статевих зв'язках між двома окремими колективами, і така форма статевих зв'язків, у свою чергу, зумовила виникнення у середовищі неантропів *родової общини*, складовими якої були *роди* – окремі колективи кровних родичів, об'єднаних веденням спільного господарства. З часом у родовому суспільстві сформувалася *парна сім'я*. Втім, зважаючи на існування у той час залишків групових статевих стосунків, ця “парність” була відносною й характеризувалася нестійкістю шлюбних зв'язків. Саме тому парна сім'я не перетворилася на соціальний осередок первісного родового суспільства. За таку уважається локалізована частка роду, що забезпечувала його консолідацію. З часом на базі декількох общин утворилася надобщинна соціально-етнічна форма суспільної організації – *плем'я*. Найбільш давня форма родової організації була *уксорілокальною*, тобто такою, де чоловік переходив у рід дружини, і тому рід являв собою *матрилінійну* суспільну організацію, у якій облік спорідненості здійснювався за материнською лінією. Доцільно додати до висловленого, що, на відміну від чоловіків-мисливців, жінка яка збирала плоди рослин, являла со-

бою постачальника найбільш стабільного джерела існування роду. В умовах тривалої відсутності чоловіків саме жінка справляла обов'язки ведення домашнього господарства та виховання дітей. Отже, викладені обставини зумовили провідне соціальне положення жінки у суспільстві. Родова община тих часів являла ранжировану статусно-вікову суспільну організацію, де права і обов'язки індивіда визначалися його належністю до певної рангової вікової категорії, а отже змінювалися після його переходу в наступну рангово-вікову категорію. Уважається, що саме у неандертальців сталося зародження членороздільної мови і абстрактного мислення. Втім, мислення первісних людей мало плотсько-образний характер, і оперувало не абстрактними поняттями, а образами. Виникли також зачатки світоглядних ідей, заснованих на нерозрізненості межі між живими й мертвими. Зважаючи на те, що неандертальці не виділяли себе з навколишнього світу, їх світоглядні ідеї базувалися на *тотемізмі* й *фетишизмі*.

Нижній палеоліт був часом поступового розвитку суспільних продуктивних сил. Протягом другого періоду нижнього палеоліту, званому *ашель* (800 – 100 тис. рр. тому), універсальне кам'яне рубило, що виготовлялося технікою оббиття, внаслідок застосування техніки дрібних сколів, набуло правильну геометричну форму. Саме у цей час люди навчилися штучно добувати вогонь. Істотний прогрес у розвитку продуктивних сил в епоху мустьє (100 – 40 тис. рр. тому), а саме виникнення нових типів знарядь праці (гострокінечників, скребел, кісткових приладів), зумовили виживання людей під час найтривалішого *вюрмського* похолодання, що почалося близько 110 тис. рр. тому, коли замість теплолюбивої фауни поширилися крупні шерстисті тварини, тобто мамонти, шерстисті носороги, а також північні олені. Від цього періоду походять залишки найдавніших наземних жител та використання хутряного одягу.

Наприкінці нижнього палеоліту відбулося потепління клімату, внаслідок чого зник об'єкт полювання первісних людей, тобто крупних шерстистих тварин. Дана подія зумовила значну трансформацію господарського устрою первісних людей, а саме індивідуалізацію процесу полювання (з цим було пов'язане виникнення лука), появу мікролітичних знарядь праці; приручення на рубежі палеоліту й мезоліту собаки, а пізніше (у 8 – 7 тис. до

н. е.) – кіз, овець, свиней; десь між 11 – 9 тис. до н. е. виникло землеробство. Отже, почався перехід від *привласнюючого* господарства до *виробляючого*. Дані історичні явища по суті являли собою початок розкладання родового суспільного устрою.

Розділ 5. Створення передумов для переходу до цивілізаційного рівня суспільного буття

Перехід первісного общинного суспільства від економіки мисливців і збирачів плодів рослин до сільського господарства, що ґрунтувалося на землеробстві й скотарстві, мав у історії людства настільки велике значення, що у науковій літературі утвердилося запропоноване англійським антропологом й істориком Гордоном Чайлдом означення згаданого явища як “неолітична революція”. Дійсно, перехід до землеробства і скотарства, тобто до виробляючого господарства, мав наслідком зосередження засобів виробництва у руках чоловіків, а отже – формування *патріархальних* суспільних відносин. Згідно з марксистською концепцією розкладання родового ладу, внаслідок значного підвищення продуктивності праці зникла необхідність у колективних формах господарювання, і єдине господарство общини розпалося на окремі домогосподарювання. Таким чином, відбувся перехід від *кровноспорідненої* общини до общини *сусідської*. Для останньої характерним є дуалізм між громадською власністю на угіддя і приватним характером привласнення орних земель, які поступово переходять у приватну власність. Таким чином, зростання продуктивності праці зумовило виникнення *надлишкового продукту*, який уможливив формування *приватної власності*, а разом з нею і появу експлуатації, антагоністичних класів, та поступову еволюцію суспільно-політичних відносин через так звану “військову демократію” державного устрою.

Втім, концепція лінійного процесу посилення приватно-власницького початку через послаблення колективного не підтверджується історичними джерелами. Зокрема виявлено, що зі становленням державності сусідська община не зникла, а, навпаки, зміцнювалася, а виникнення соціальної нерівності й державної організації суспільства є можливим і при збереженні колективної власності на засоби виробництва. Окрім того, у сучасній науковій літературі зазнає критики також марксистське по-

ложення про нерозривний зв'язок класоутворення та зростання продуктивності праці, оскільки воно не враховує екстенсивні шляхи для збільшення надлишкового продукту.

Щодо немарксистської історичної науки, то на наш час є найбільш поширеною *редистрибутивна* концепція політогенезу. Сенс даної концепції полягає у тому, що перехід до державності здійснився через привласнення з подальшою узурпацією управлінським прошарком організаторських функцій. Саме дане історичне явище зумовило перенаправлення циркуляції матеріальних цінностей з горизонтального рівня, тобто з обміну, на вертикальний рівень, тобто до перерозподілу. Отже, виявляється, що передумовою формування державних інститутів була саме перерозподільна, розпорядча функція правлячих верхів. На базі управлінських функцій формувалися владні повноваження, які самі зрештою перетворилися на об'єкт власності. Тим самим влада і власність злилися у їх нерозчленованій єдності, що доцільно визначити як “інститут влади-власності”.

Посилення суспільного значення управлінського прошарку та поява спадкової ієрархії у науковій літературі отримала найменування “вождівство”. Отже, саме вождівство визначається як проміжна перед політична форма організації, у якій існувало централізоване управління і спадкова ієрархія вождів, але був відсутній легальний репресивний, примусовий апарат. Визначальним критерієм виникнення державної організації є виникнення легалізованого апарату управління через необхідність стягування надлишкового продукту задля підтримки його існування через введення регулярного оподаткування.

Основна навчальна література

1. Алексеев В. П. Историческая антропология. – Москва, 1979.
2. Алексеев В. П. Становление человечества. – Москва, 1984.
3. Алексеев В. П., Першин А. И. История первобытного общества – Москва, 1990.
4. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. – Москва, 1980.
5. История первобытного общества: В 3-х томах / [под ред. А. И. Першина]. – Москва, 1983 – 1988.
6. Первобытное общество. – Москва, 1975.

7. Попов В. Б. Передісторія цивілізацій. Первісне суспільство // Історія і теорія світових цивілізацій [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 50 – 66.

8. Файнберг Л. Н. У истоков социогенеза: от стада обезьян к общине древних людей. – Москва, 1980.

Додаткова навчальна література

1. Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй // Проблемы истории докапиталистических обществ. – М., 1968. – С. 67 – 98.
2. Васильев Л. С. Протогосударство – чифдом как политическая структура. – Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157 – 175.
3. Генинг В. Ф. Этнический процесс первобытности. – Свердловск, 1970.
4. Зак С. Д. Методологические проблемы развития сельской поземельной общины // Социальная организация народов Азии и Африки. – Москва, 1975. – С. 233 – 311.
5. Марков Г. Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе. – Москва, 1979.
6. Матюшин Г. Н. Антропогенез и взаимодействие человека и природы в эпоху первобытности // Общество и природа. – Москва, 1981. – С. 136 – 149.
7. Матюшин Г. Н. У колыбели истории. – М., 1972.
8. Нестеров П. Н. Становление социальных отношений на первом этапе антропогенеза // Философские проблемы современного естествознания. – Вып. 67. – Киев, 1988. – С. 109 – 116.
9. Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза. – Москва, 1977.
10. Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государств. – Москва, 1976. – С. 7 – 86.
11. Серов О. В. К вопросу о стадийной типологии общины // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – Киев, 1987. – С. 85 – 91.
12. Тернер В. Символ и ритуал. – Москва, 1983.
13. Туровский Н. Б. Труд и мышление. – Москва, 1963.
14. Файнберг Л. Н. У истоков социогенеза: от стада обезьян к общине древних людей. – Москва, 1980.
15. Хазанов А. М. Класообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии. – Москва, 1979. – С. 125.

16. Хазанов А. М. Община в развивающихся первобытных обществах и ее исторические судьбы // Вестник древней истории. – 1975. – № 4. – С. 3 – 13.

Організаційно-навчальний блок

Завдання для самостійної роботи

1. На засадах вивчення рекомендованої до частини II даного посібника навчальної літератури визначте і законспектуйте поняття “первісне суспільство”.
2. На засадах вивчення рекомендованої літератури визначте на контурній карті ті регіони світу, у яких були знайдені найбільш давні залишки кістяків антропоїдів.
3. Із рекомендованої літератури визначте той часовий вимір, від якого походять найбільш давні залишки кістяків предків людини. Опрацюйте інформацію про природно-кліматичні умови цих регіонів, що існували у ті часи, від яких походять названі стародавності, та законспектуйте їх.
4. Випишіть із рекомендованої навчальної літератури визначення типів періодизації первісного суспільства, а саме археологічної періодизації, історичної періодизації, та геологічної періодизації. Законспектуйте принципи, на яких базується кожна із цих періодизацій.
5. Законспектуйте структурні складові визначених типів періодизації, тобто означення часових періодів, із яких вони складаються, та провідний принцип, на якому базується кожний із цих часових періодів.
6. Випишіть із рекомендованої навчальної літератури визначення понять “антропогенез” та “соціогенез”. Поясніть, які сфери процесу становлення людини ці поняття характеризують.
7. Законспектуйте сутність термінів “гомініди”, “антропоїди”, “палеантропи”, “архантропи”, “неоантропи”. Поясніть різницю у значеннях названих термінів.
8. Знайдіть у рекомендованій навчальній літературі описання залишків кістяків викопних людей епохи первісності, а саме парапитека, дріопитека, рамапитека, австралопитека, презинджантропа, зінджантропа, неандертальця, кроманьйонця. На засадах порівняння описань елементів кістяків виявіть ознаки фізіологічної еволюція прогресивної лінії приматів.

9. Випишіть значення термінів “Homo habilis”, “Homo erectus”, “Homo sapiens”. Визначте і законспектуйте відміни у значенні цих термінів, та також послідовність існування названих типів “Homo” у часовому вимірі.
10. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте поняття “людське стадо”, і виявіть ті ознаки, якими людське стадо відрізняється від стада людиноподібних мавп. Поясніть значення терміна “проміскуїтет”.
11. Надайте головні ознаки понять “рід”, “родова община” та “материнська родова община”. Визначте хронологічні межі існування материнської (матриархальної) родової общини у первісному суспільстві.
12. Законспектуйте хронологічні межі льодовикового періоду. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте територію його поширення, а також проаналізуйте у письмовій формі інформацію про кліматичні умови, флору та фауну, що існували протягом льодовикового періоду в районах, прилеглих до південних меж льодовика.
13. Законспектуйте хронологічні межі постльодовикового періоду, тобто “голоцену”. Опишіть зміни у кліматичних умовах, а також у флорі та фауні, які відбулися у період голоцену.
14. На засадах вивчення рекомендованої літератури знайдіть визначення терміну “неолітична революція”. Законспектуйте інформацію щодо сутності цього явища.
15. Надайте головні ознаки поняття “патріархальна родова община”. Визначте хронологічні межі існування патріархальної родової общини у первісному суспільстві та її головні відмінності від материнської родової общини.
16. Надайте головні ознаки поняття “сусідська община”. Визначте хронологічні межі існування сусідської общини та її принципові відмінності від патріархальної родової общини.

Завдання для самоконтролю

1. На засадах порівняльного аналізу визначте сутнісні відмінності у розумінні до-цивілізаційного етапу історичного розвитку людства, викладені у марксистській та у сучасній історико-філософській літературі.

2. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури знайдіть, визначте і законспекуйте сутність, та надайте критичний аналіз марксистської “трудої” концепції антропогенезу. Докажіть безгрунтовність цієї концепції
3. Надайте характеристику існуючих у сучасній історичній науці концепцій, які сформувалися у процесі дискусії щодо проблеми походження людини.
4. Сформулюйте вашу власну точку зору щодо проблеми походження людини, і обґрунтуйте цю точку зору.
5. Надайте критичний аналіз теорії “двох стрибків” як методологічної основи дослідження процесу антропогенезу.
6. На засадах порівняльного аналізу залишків кістяків антропоїдів визначте головні напрями фізіологічної еволюції викопних людей. Простежте зміни у способі буття кожного із типів прогресивної лінії приматів відносно попередніх за часом свого існування типів.
7. На засадах вивчення рекомендованої літератури охарактеризуйте головні напрями еволюції знарядь праці людей первісного суспільства. Визначте природні та суспільні чинники, під впливом яких відбувалася ця еволюція.
8. Проаналізуйте спосіб життя людей і характер суспільних відносин між ними в часи існування людського стада (орди). Виявіть, якими чинниками були зумовлені спосіб буття та суспільні відносини у людському стаді.
9. На засадах порівняльного аналізу надайте характеристику відмітних ознак у способі буття і характері суспільних відносин у людському стаді та у материнській родовій общині. Визначте ті чинники, які зумовили перехід людства від стадного до общинного способу буття.
10. На засадах вивчення рекомендованої літератури визначте і надайте пояснення тим чинникам, які зумовили керівний стан жінки відносно чоловіка у материнській родовій общині.
11. Охарактеризуйте вплив змін у природно-кліматичних умовах, що відбулися у льодовиковий період, на характер способу життя та суспільних відносин у колективах первісних людей.
12. Зробіть аналіз історичних передумов та наслідків переходу від привласнюючого місливсько-збирального господарства до виробляючого скотарсько-землеробського господарства.

13. На засадах порівняльного аналізу надайте характеристику відмітних ознак у способі буття і характері суспільних відносин у материнській та у патріархальній родових общинах. Визначте ті чинники, які зумовили зміну в соціальному стані статей у патріархальній родовій общині періоду первісності відносно материнської родової общини. Охарактеризуйте структуру патріархальної родової общини.
14. Проаналізуйте передумови переходу від родової патріархальної до сусідської общини. Визначте характер способу життя і суспільних відносин, що існували у сусідській общині порівняно із родовою патріархальною общиною. З позиції цивілізаційної методології визначте місце сусідської общини у процесі переходу від родового суспільного ладу до державності.
15. Надайте критичний аналіз марксистської концепції розкладання родового ладу і утворення держави.
16. Охарактеризуйте сучасні концепції створення передумов для переходу до цивілізаційного рівня суспільного буття. Надайте критичний аналіз редистрибутивної концепції політогенезу.

Контрольно-оцінювальний блок

Тестові завдання до частини II

1. *Яка із названих наук вивчає проблеми походження та еволюції фізіологічного формування людини?*
  - а) антропология
  - б) історія
  - в) політологія
  - г) соціологія
2. *Яка із названих наук вивчає проблеми виникнення, функціонування та еволюції суспільства в цілому і форм соціальних спільностей людей зокрема?*
  - а) антропология
  - б) історія
  - в) політологія
  - г) соціологія
3. *Визначте із названих процесів той, що означає виділення люднй зі світу тварин та еволюцію фізіологічного формування людини.*
  - а) антропогенез

б) соціогенез

в) екогенез

в) політогенез

4. *Визначте із названих процесів той, що означає виникнення і розвиток соціальних спільностей людського суспільства.*

а) антропогенез

б) соціогенез

в) екогенез

в) політогенез

5. *Який із названих термінів означає родину людоподібних мавп узагалі?*

а) антропоїди

б) гомініди

в) примати

6. *Який із названих термінів означає родину ряду приматів, до яких належать викопні люди і сучасна людина?*

а) антропоїди

б) гомініди

7. *Із названих систем періодизації історії первісного суспільства визначте ту, що ґрунтується на типі матеріалу, із якого виготовлялися знаряддя праці.*

а) археологічна періодизація

б) історична періодизація

в) геологічна періодизація

8. *Із названих систем періодизації історії первісного суспільства визначте ту, яка розділяє первісні суспільства згідно з формами соціальної організації, а саме людського стада (орди), родової общини, та сусідської общини.*

а) археологічна періодизація

б) історична періодизація

в) геологічна періодизація

9. *Із названих систем періодизації історії первісного суспільства визначте ту, в межах якої виділені періоди епохи антропогена кайнозойської ери, зокрема льодовиковий (плейстоцен), і постльодниковий (голоцен).*

а) археологічна періодизація

б) історична періодизація

в) геологічна періодизація

10. *Хто із названих учених сформулював “трудова” концепцію антропогенезу?*

а) Георгій Матюшин

б) Тейяр де Шарден

в) Фрідріх Енгельс

11. *Хто із учених сформулював концепцію запрограмованості виникнення людини з моменту появи білкової клітини?*

а) Георгій Матюшин

б) Тейяр де Шарден

в) Фрідріх Енгельс

12. *Хто із учених сформулював концепцію вирішального значення у процесі виникнення людини генної мутації, що була зумовлена впливом на антропоїдів зовнішнього середовища?*

а) Георгій Матюшин

б) Тейяр де Шарден

в) Фрідріх Енгельс

13. *Розташуйте подані означення викопних гомінідів у хронологічному порядку, який є відповідний часу їх існування.*

а) австралопітек

б) дріопітек

в) кроманьонець

г) неандерталець

д) парапітек

е) презинджантроп

14. *Із поданих назв викопних гомінідів виявіть ту, що вважається за означення початкового предка людини.*

а) австралопітек

б) дріопітек

в) кроманьонець

г) неандерталець

д) парапітек

е) презинджантроп

15. *Із поданих назв викопних гомінідів виявіть ті, що належать до архантропів.*

а) кроманьонець

б) неандерталець

в) парапітек

г) пітекантроп

д) презинджантроп

е) синантроп

16. *Із назв викопних гомінідів виявіть ті, що належать до палеоантропів.*

в) кроманьонець

г) неандерталець

д) парапітек

е) пітекантроп

ж) презинджантроп

з) синантроп

17. *Із назв викопних гомінідів виявіть ті, що належать до неоантропів.*

в) кроманьонець

г) неандерталець

д) парапітек

е) пітекантроп

ж) презинджантроп

з) синантроп

18. *Чи доцільно уважати, що “труд створив людину”?*

а) так

б) ні

19. *Із поданих форм суспільної організації первісних людей визначте ту, що являє собою дородовий тип соціальних відносин.*

а) кровноспоріднена община

б) людське стадо

в) сусідська община

20. *Який із поданих термінів означає вільні статеві стосунки усередині суспільного об'єднання первісних людей?*

а) екзогамія

б) проміскуїтет

21. *Який із поданих термінів означає заборону статевих стосунків у середині суспільного об'єднання первісних людей?*

а) екзогамія

б) проміскуїтет

21. *Редистрибутивна концепція політогенезу є:*

а) марксистською

б) немарксистською

Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами

Теми доповідей студентів до “Днів науки”

1. Проблеми походження людини у світлі формаційного та цивілізаційного методологічних підходів.
2. Відображення проблеми формування людини у марксистській і в сучасній європейській та вітчизняній історико-філософській літературі (історіографічний огляд).
3. Проблема виникнення мислення у марксистській і в сучасній європейській та вітчизняній історико-філософській літературі (історіографічний огляд).
4. Співвідношення соціальних і біологічних чинників у соціогенезі епохи первісного суспільства.
5. Еволюція матеріальної культури первісного суспільства.
6. Відображення проблеми генезису і еволюції суспільного ладу первісних людей у марксистській і в сучасній європейській та вітчизняній історико-філософській літературі (історіографічний огляд).
7. Проблеми генезису і еволюції родового ладу епохи первісності у марксистській і в сучасній європейській та вітчизняній історико-філософській літературі (історіографічний огляд).
8. Культура первісного суспільства як спосіб соціальної інтеграції людини.
9. Відображення проблематики переходу від родового суспільного ладу до державного у марксистській і в сучасній європейській та вітчизняній історико-філософській літературі (історіографічний огляд).

ЧАСТИНА III

ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОДАВНЬОГО СХОДУ ЯК ПОЧАТКОВИЙ ЕТАП РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ (ПОЧ. III ТИС. ДО Н. Е. – VII СТ.)

Розділ 1. Передумови виникнення цивілізацій стародавнього Сходу

Найдавніші цивілізації у історії людства виникли у долинах великих рік Північно-Східної Африки (Ніл) та Близького Сходу (Тигр і Євфрат) наприкінці IV – на початку III тис. до н. е. На наш погляд, таке раннє виникнення цих цивілізацій було спричинено значною мірою зовнішніми, насамперед природно-кліматичними чинниками. Зокрема, велике значення у створенні передумов даного історичного явища відіграло закінчення льодовикового періоду, яке відбулося близько 10 тис. рр. тому. Адже у плейстоцені клімат у тих місцевостях, де нині розташовані великі пустелі сучасного світу, а саме Сахара, Аравійська і Нубійська пустелі, клімат був значно більш вологим, ніж на нинішній час, і тому ландшафт названих регіонів являв собою савани – субтропічні або тропічні лісостепи з рясним трав'яним покривом і окремо зростаючими великими деревами (баобабами, акаціями тощо). У цих саванах паслися численні череди зебр, антилоп та інших тварин, які були об'єктом полювання з боку первісних мисливців, що залишили у сучасній пустелі Сахара наскальні малюнки, де зображені сцени полювання Але, з відходом у Європі льодовика на північ, у Північній Африці та на Близькому і Середньому Сході почав швидко розвиватися процес усихання клімату і перетворення саван на пустелі. У цих умовах племена мисливців і збирачів плодів змушені були відійти до долин великих рік. Зокрема, до долини Нілу із заходу відійшли хамітські племена Північної Африки, а зі сходу, від Аравійського півострова – семітські племена. Внаслідок цього у долині Нілу сформувалася семіто-хамітська етнічна спільність, відома як стародавні єгиптяни. Щодо Месопотамської низовини, через яку течуть Тигр і Євфрат, то у північній та центральній її частинах оселилися семітські племена, які відійшли із Аравійського півострова та із Іранського нагір'я. Втім, через свою вузькість наз-

вані долини мали обмежену кількість угідь для полювання, однак завдяки наявності води й родючих намівних мулистих ґрунтів вони були чудово пристосовані для розвитку зрошувального землеробства. Отже, у долині Нілу та у Месопотамській низовині склалися такі умови, які знаменували собою наявність як спонукальних мотивів щодо прискореного переходу суспільства до землеробства, так і можливостей здійснення такого переходу. Доцільно додати до висловленого, що родючість ґрунтів, наявність води, спекотливий клімат, а отже можливість збирати врожай два або три рази на рік – усі ці чинники сприяли отриманню землеробським населенням названих регіонів надлишкового продукту в умовах низького рівня розвиненості та недосконалості знарядь праці. Саме тому мешканці названих регіонів досягли цивілізаційного рівня буття іще наприкінці IV – на початку V тис. до н. е., тобто значно раніше, ніж у інших регіонах. Ті самі чинники сприяли виникненню цивілізації у середині III тис. до н. е. у Південній Азії, а саме у долині ріки Інд. Зважаючи на те, що перехід від первісного ладу до державного способу організації суспільства уперше стався саме у долинах великих рік Близького Сходу та Північно-Східної Африки, саме ці регіони протягом наступних восьми тисячоліть посідали провідні позиції у розвитку техніки й духовної культури. Втім, розглянуті особливості виникнення цивілізацій стародавнього Сходу, зумовили такі своєрідні й неповторні ознаки еволюції їх суспільного ладу, які спричинили напружену дискусію щодо типізації стародавніх східних суспільств, яка відбувалася у історичній науці з другої половини XIX століття до сьогодення, і продовжується на наш час.

Розділ 2. Дискусія про азіатський спосіб виробництва суспільств стародавнього Сходу в марксистській історико-філософській науці

Спонукальним мотивом для дискусії щодо типізації цивілізацій стародавнього Сходу було виникнення у історичній науці двох наступних питань: 1. Чи можна поєднати цивілізації стародавнього Сходу з іншими цивілізаціями на єдиній шкалі на єдиній шкалі всесвітньо-історичного розвитку?; 2. Якщо так, то яке місце у цій шкалі названі цивілізації посідають? Одразу зазначимо, що у межах формаційної теорії ці питання не були вирішені.

Зважаючи на те, що марксистська концепція суспільного розвитку вважає за критерій формаційного поділу розвиток продуктивних сил, прихильники цієї концепції намагалися застосувати цей принцип на визначення відмітних ознак цивілізацій стародавнього Сходу. Зокрема, К. Маркс у “Критиці політичної економії” визначив форми власності на засоби виробництва, які передували капіталістичному виробництву, а саме азійську, античну та германську, які ґрунтуються на особливому типі общини. Отже, для азійської общини характерним є примат колективного початку над індивідуальним, для античної – врівноваженість обох названих початків, а для германської – перевага другого над першим. Щодо *азійського способу виробництва*, то, згідно з К. Марксом, його суттєвими рисами є: 1. Відсутність приватної власності через те, що верховним власником головних засобів виробництва, зокрема землі, була держава, а община володіла землею без права її відчужування; 2. Перевага станової структури суспільства над класовою; 3. Деспотичний характер влади у формі “східної деспотії”, яка ґрунтувалася на верховній власності правителя на засоби виробництва; 4. Так званий “східний рабовласницький устрій”, при якому провідною виробничою силою була праця не рабів, а общинників, і саме общинники були виробниками суспільного продукту. Подані суттєві риси азійського способу виробництва, і особливо його остання суттєва риса, зумовили виникнення питання щодо належності суспільств стародавнього Сходу до рабовласницької суспільно-економічної формації. У зв’язку з цим під час першої дискусії щодо типової належності суспільств стародавнього Сходу, яка відбулася у радянській історичній науці протягом 1927 – 1934 рр., головна увага приділялася визначенню місця цих суспільств у формаційній п’ятичленній схемі всесвітньо-історичного процесу. Дискусія відбувалася між прихильниками двох концепцій, а саме концепції азійського способу виробництва, та концепції наявності феодалізму на стародавньому Сході. Зазначимо, що обидві згадані концепції не відповідали формаційній п’ятичленній схемі всесвітньо-історичного процесу: адже пропозиція прихильників першої концепції уважати азійський спосіб виробництва за окрему, шосту суспільно-економічну формацію, порушувала п’ятичленність цієї схеми, а міркування щодо феодаль-

ного характеру азійського способу виробництва узагалі заперечували існуванню рабовласницької суспільно-економічної формації у країнах стародавнього Сходу. Отже, зважаючи на те, що за ідеологічними мотивами обидві із названих концепцій були визнані за “ревізійні”, у історико-філософській науці було встановлено, що К. Маркс узагалі не висував концепцію “азійського способу виробництва”, а засіб виробництва, що існував у суспільствах стародавнього Сходу, оголошувався за попередній патріархальний етап на шляху до рабовласництва класичного античного типу. Але згодом виявилось, що наукові факти не відповідають цьому рішення: адже протягом усього періоду свого історичного існування суспільства стародавнього Сходу так і не наблизилися до рабовласництва античного класичного типу. Окрім того, деякі провідні риси азійського способу виробництва були виявлені на наступних етапах історичного розвитку суспільств Азії та Північної Африки, внаслідок чого постулат про патріархальний характер засобу виробництва, що існував на стародавньому Сході, перетворився на концепцію “довічної недорозвиненості” афро-азійських суспільств у історичній ретроспективі. При цьому ігнорувалися історичні реалії, зокрема ту обставину, що виникнення цивілізацій на стародавньому Сході за часом значно випереджувало таке саме історичне явище у Європі, а також вище викладений факт лідерства суспільств Азії і Північно-Східної Африки протягом тривалого часу у розвитку техніки та духовної культури, що зумовило значний вплив цих східних суспільств на генезис та еволюцію європейської, тобто греко-римської (античної) цивілізації.

Отже, утвердження рішення про доцільність уважати суспільства стародавнього Сходу за недорозвинений патріархальний варіант рабовласницької суспільно-економічної формації не вирішило питання щодо їх типізації. Дана обставина змусила прихильників формаційної концепції суспільного розвитку під час дискусії 1960 року визнати авторство К. Маркса щодо азійського способу виробництва, і розпочати пошуки шляхів подолання догматизму п’ятичленної формаційної схеми всесвітньо-історичного процесу. Зокрема, у марксистській історико-філософській науці було висунуто концепцію особливої “азійської” формації у двох її трактуваннях: “общинної” та “державної”, яка

зводилася до постулату існування єдиної докапіталістичної (“рентної”, “державної” тощо) формації. Деякі з дослідників (Л. Васильєв й І. Стучевський) продемонстрували принципово новий підхід до трактування суспільств стародавнього Сходу як синтезу феодального та рабовласницького початків. При цьому, всупереч формаційній методології, азіатські, античні та феодальні суспільства розглядалися не стільки стадіально, скільки типологічно. Наслідком такого методологічного підходу мало бути виникнення уявлення про поліваріантність історичного процесу. Задля запобігання такого розвитку історико-філософської науки ідеологи марксизму знову доклали зусиль щодо відновлення рабовласницького трактування суспільств стародавнього Сходу. Названі суспільства знову розглядалися як особливий варіант рабовласництва, який разом з античним варіантом існував у межах єдиної рабовласницької суспільно-економічної формації. При цьому перетворилася на провідну така концепція, згідно з якою більшість суспільств стародавності, за винятком стародавніх східних і античних, безпосередньо перейшла від первісності до феодалізму, минувши рабовласницьку стадію розвитку.

Наступний і останній етап дискусії у марксистській історико-філософській науці що стосувався типології суспільств стародавнього Сходу відбувся у 1987 – 1988 рр. позитивний аспект цієї дискусії відобразився у міркуванні Л. Васильєва про європейський та несвропейський шляхи історичного розвитку. При цьому була запропонована точка зору щодо наявності на Сході так званого “державного способу виробництва”, яка ґрунтувалася на феномені держави як провідного суб’єкта виробничих відносин і найважливішого базисного елемента, у якому влада і власність являють собою єдиний чинник. Отже, концепція Л. Васильєва остаточно підірвала універсальність формаційної теорії.

Розділ 3. Процес історіологічного і соціально-філософського пізнання цивілізацій стародавнього Сходу в пострадянській історіографії

На початку 90-х років ХХ століття стався крах універсалістських, економіко-редукціоністських, однолінійно-поступальних концепцій, на яких базувалася формаційна теорія. У межах багатовимірних концепцій соціального світу, які почали опра-

цьовуватися у пострадянській історико-філософській науці, нервопейські суспільства вважаються за не-формаційні типи суспільної еволюції, які ґрунтуються на принципово іншій соціальній динаміці. Що стосується стародавніх східних цивілізацій, то вони розглядаються у межах уявлення про всесвітню історію як про багатовимірне поле взаємодії різних просторово-часових утворень, що мають свої власні еволюційні ознаки. Отже, названі цивілізації позбавлені ознак однорідної просторової спільності, і серед них визначені три цивілізаційні ареали, а саме *близькосхідний*, який охоплює територіальний простір, що простягається із заходу на схід від Північної Африки до Іранського нагір’я; *південноазіатський*, що розташований на півострові Індостан; та *далекосхідний*, що локалізований у басейнах рік Хуанхе і Янцзи. Отже, названі ареали являли собою своєрідні цивілізаційні центри, які справляли досить значний вплив на історичний розвиток прилеглих до них регіонів.

Щодо пошуку причин виникнення державності на стародавньому Сході, то доцільно зазначити, що, згідно з формаційною теорією, утворення державного суспільного ладу було спричинене розпадом первісної общини внаслідок прогресивного розвитку продуктивних сил та виникнення приватної власності. Втім, безпідставність даної схеми виявляється із того факту, що сам К. Маркс, визнавши перевагу в суспільствах стародавнього Сходу станової структури над класовою, тим самим не уважав ці суспільства за класові, а розглядав відносини власності, що існували в них, як особові стосунки, спрямовані не стільки на експропріацію землі, скільки на привласнення особистості того, хто цю землю обробляє. Тому висловлене міркування про “колову замкненість” розмежування особистої й приватної власності за критерієм наявності експлуатації, тому що розкриття природи самої експлуатації належить виводити із самої власності.

Таким чином, знову постало питання щодо наявності у суспільствах стародавнього Сходу приватної власності. Було висловлено пропозицію залучити до дослідження даного питання категорію “*володіння*”, розуміючи при цьому тривале користування продуктами природи разом з привласненням людини на засадах відносин панування – підлягання. У цих умовах державна влада виконувала функцію розподілу людей у системі сус-

пільного виробництва. Втім, деякі дослідники (Ю. Семенов) висловили думку, що в умовах общинного володіння землею у суспільствах стародавнього Сходу існувала так звана “*групово приватна власність*” людей, які являли собою носіїв влади. Однак, таке міркування уявляється умоглядним, тому що економічні права власності не підвищували соціальний статус ані однієї особи, ані групи осіб, тому що держава прагнула не допустити надмірної концентрації багатств у руках приватних осіб.

У зв’язку з цим було висловлено дві точки зору з приводу співвідношення державної, громадської та приватної власності у суспільствах стародавнього Сходу. Згідно з першою точкою зору, в цих суспільствах держава була верховним землевласником. Втім, здійснювати безпосередню господарсько-управлінську діяльність були спроможні лише общини і приватні особи, які діяли у сфері державного впливу. Дійсно, із середини II тис. до н. е. общини й приватні особи могли продавати і закладати землю, тобто вони були власниками відносно покупців, але права держави на землю реалізувалися через сплату податків, виконання різних повинностей тощо. Прихильники другої точки зору стверджують, що держава у суспільствах стародавнього Сходу не була верховним власником землі, тому що її юрисдикція поширювалася лише на державний земельний сектор. Щодо земельного сектору, то він являв собою общинний щодо власності, й приватний щодо господарювання. Таким чином, громадський сектор господарства країн стародавнього Сходу зумовлював наявність “*класу вільних общинників*”, які були платниками податків і виконували повинності на користь держави.

Щодо рабовласницького характеру суспільних відносин у країнах стародавнього Сходу, постулат якого був провідним у характеристиці марксистською історико-філософською наукою стародавніх східних суспільств як складової рабовласницької суспільно-економічної формації, то на наш час рабовласницьке трактування цих суспільств майже зникло з наукової літератури. Замість цього запропоновано розглядати соціальну структуру країн стародавнього Сходу через поняття “*страпа*”. За провідний методологічний принцип дослідження названих суспільств вважається визнання нерозчленованості їх соціальної структури, тобто єдності економіки, політики, культури та соціальних від-

носин. Фундаментальна засада розуміння цієї нерозчленованості, на думку дослідників, полягає у тому, що особа передовіряла своєму сакралізованому колективу узагалі, та його лідерам зокрема, комплекс своїх прав – духовних, юридичних і економічних. Саме тому особа не може розглядатися у якості автономної складової надособистісних форм організації суспільства.

Пошуки передумов виникнення держави у вітчизняній історико-філософській науці мали наслідком формування тези про вирішальне значення *політогенезу* в процесі державотворення. Найбільш поширеним обґрунтуванням цієї тези є концепція “*влади-власності*”, яка пов’язує формування держав стародавнього Сходу з виникненням якісно нових суспільних завдань щодо організації колективу. Згідно з цією концепцією, внаслідок переходу стародавніх східних суспільств до виробляючої економіки виникла потреба у створенні запасів продовольства, а отже й у розпорядженні цими запасами, а отже у організації іригаційних господарських робіт, які зумовлювали появу цих запасів. Дана обставина, у свою чергу, сприяла посиленню влади управлінської верхівки та формуванню принципово нового типу суспільних відносин, а саме інституту влади-власності. Адже основою соціального ладу стародавніх східних суспільств була саме нерозчленованість єдності адміністративно-політичних, економічних, військових, релігійних та інших функцій в умовах провідного значення адміністративно-політичної та організаційно-управлінської функції у цьому соціумі. У цих умовах місце людини у суспільстві визначалося її приналежністю до владної ієрархії, яка володіла засобами виробництва, зокрема землею, саме тому, що вона виконувала власницьку функцію.

Розділ 4. Західноазійський цивілізаційний простір

4.1. Єгипетська цивілізація

Як зазначалося вище, виникнення цивілізації у долині ріки Нил значною мірою було спричинене міграційними процесами, які відбулися у Північній Африці та на Близькому Сході внаслідок усихання клімату цих регіонів, спричиненого відходом на північ льодовика у Європі. Саме у долині Нилу зустрілися два етнічні потоки племен мисливців і збирачів плодів – семітський і хамітський, і у цій місцевості внаслідок асиміляційного процесу

сформувався єдиний етнос – стародавні єгиптяни. Межі країни, означеної назвою Давній Єгипет, були окреслені самою природою: на півночі вони сягали південно-східного узбережжя Середземного моря, на півдні ця країна обмежувалася важкопрохідними першими порогами Нілу, з заходу – пісковими уступами Лівійського плоскогір'я, а зі сходу – пустельні гірські відogi. Таким чином, на перших етапах свого існування єгипетська цивілізація була захищеною самою природою від зовнішніх впливів, і дана обставина дозволяє досліджувати процеси виникнення і початкового розвитку державності на стародавньому Сході у “чистому вигляді”, тобто у якості внутрішнього процесу.

Від перших порогів ріка Нил тече статечно на північ вузькою долиною, ширина якої коливається від 1 до 20 км., і лише на відстані у 200 км. Від свого гирла вона у часи стародавності розгалужувалася на сім розток, які були складовими дельти цієї ріки, ширина якої сягала 200 км. Тим чинником, який забезпечував сприятливі умови для розвитку зрошувального землеробства у долині й дельті Нілу, були сезонні розлиття Нілу, які розпочиналися у липні місяці й у серпні та вересні сягали свого найвищого рівня, коли рівень води у цій ріці підвищувався на 14 метрів на півдні, й на 8 – 10 метрів на півдні Єгипту. Спадання паводкової води починалося лише у середині листопада. Отже, долина і дельта Нілу пробували під водою майже чотири місяці. Дана обставина мала велике значення для розвитку землеробства тому, що розлиття Нілу були наслідком одночасного уливання у його річище надлишкової води притоками, званими Блакитний Нил і Білий Нил, у той час, коли на Абіссинському нагір'ї відбувалося танення снігу, а у Тропічній Африці тривав дощовий сезон. Зважаючи на те, що протягом згаданих чотирьох місяців принесені притоками Нілу частки розмитих гірських порід та органічні залишки тропічної рослинності осідали на дно залитого водою територіального простору і з часом перетворювалися на родючий намул. Родючість ґрунтів долини і дельти Нілу сприяла швидкому розвитку зрошувального землеробства. Дійсно, вже у першій половині IV тис. до н. е. мешканцями цього регіону було створено так звану “басейнову систему” зрошення. Справа у тому, що береги Нілу були більш високими відносно рівня висоти самої долини, й існував природний ухил від берега

до меж долини. Таким чином, існувала можливість укріпленням берегу та створенням поперечних насипних гребель від берегів ріки до передгір'їв затримати воду в басейнах на той час, який був потрібний для зрошення полів до дозрівання врожаю.

Значне підвищення результативності землеробської праці, що відбулося у межах локального зрошувального господарства, зумовило виникнення своєрідних спільностей людей, що мали ознаки як сусідських (землеробських) общин, так і первинних державних утворень. Ці протодержавні утворення означалися стародавніми єгиптянами назвою “сепет”, а стародавні греки називали їх “номами”. Кожний ном розташовувався на території, що обмежувалася місцевою зрошувальною системою, і, таким чином, являв собою єдиний господарський комплекс. Адміністративними центрами такого господарського комплексу були оточені фортечними мурами міста, у яких знаходилися храми місцевого божества та пробували правителі ному та їх почет. Отже, виникнення номів являло собою перехід суспільств долини та дельти Нілу до цивілізаційного рівня буття.

Час існування номів у якості незалежних протодержавних утворень в історичній літературі означений як *до-династичний період* історії Давнього Єгипту. Дійсно, до виникнення єдиної єгипетської держави існувало близько сорока номів. В умовах надзвичайної вузькості нильської долини межі кожного з номів, розташованих на берегах цієї ріки, на півночі й на півдні стикалися з межами інших номів. Щодо дельти Нілу, то деякі місцеві номи цього регіону були ізольовані один від одного багнищами. Згідно з найдавнішими писемними документами, що збереглися від тих часів до нашого часу, а саме з плескатими сланцевими табличками, то був час майже безперервних міжусобних війн, які супроводжувалися захопленням великої кількості полонених та череди домашніх тварин. У цій боротьбі за домінування сильні номи підкорювали більш слабких сусідів, внаслідок чого як у долині (Верхній Єгипет), так і у дельті (Нижній Єгипет) виникли сильні об'єднання номів, які десь у другій половині IV тис. до н. е. увійшли до складу державних утворень, що означені у історичній літературі відповідно як Верхньоєгипетське та Нижньоєгипетське царства. Відомо, що об'єднанним центром Верхнього Єгипту був ном, що знаходився на північ від перших по-

рогів Нилу, столицею якого було місто Іераконполь, а номи Нижнього Єгипту увійшли до складу розташованого на заході Дельти державного утворення зі столицею в місті Буто. Виникнення названих державних утворень не означало припинення збройної боротьби за домінування у Єгипті, але тепер ця боротьба точилася між південною та північною частинами Єгипту. Завершилася вона приблизно лише наприкінці IV тис. до н. е. перемогою політично більш згуртованого і економічно більш розвиненого Верхньоєгипетського царства.

Дана історична подія знаменувала собою закінчення *династичного періоду* історії Давнього Єгипту. Утворення єдиної держави, відомої в історичній науці як *Раннє царство*, сприяло активізації розвитку виробничих сил давньоєгипетського суспільства. Адже у нових соціально-політичних умовах почали здійснюватися ті заходи, які можна було здійснити лише цілеспрямованими діями усього населення країни, зокрема ремонтувати й розширювати зрошувальні канали, укріплювати греблі, освоювати багнисту дельту тощо. Доцільно зазначити, що економічно долина і дельта Нилу були складовими єдиного господарського комплексу, який почав складатися у Давньому Єгипті під час існування Раннього царства. Адже у той час, коли вузька долина Нилу майже цілком використовувалася у землеробстві, у дельті існували умови для розвитку скотарства, а також для вирощування садів і виноградників.

Наступний етап історії Давнього Єгипту іменується *Давнім царством*, існування якого охоплює часовий вимір, відповідний XXVIII – XXIX ст. до н. е. Давнє царство являло собою досить стійке державне утворення, економічною основою існування якого був остаточно сформований єдиний загальнодержавний господарський комплекс, який ґрунтувався на розвитку зрошувального землеробства. У межах названого державного утворення відбулася небачена раніше концентрація виробничих ресурсів, показником якої були знамениті піраміди, збудовані фараонами III і IV династій. Дане історичне явище значною мірою було спричинене завершенням формування всеосяжної системи централізованого державного управління, складовими якої були три рівня, а саме центральне, регіональне та місцеве управління. Важливе значення у системі державного управління віді-

гравали центральні відомства, прерогатива яких поширювалася на конкретні сфери внутрішнього життя суспільства. Ступінь розвиненості системи державного управління, що існувала у Давньому царстві, відображена у наявності розвиненого документального забезпечення її функціонування.

Високий рівень централізації державного управління зумовив відповідну соціальну структуру суспільства Давнього Єгипту. Зважаючи на те, що у писемних документах досліджуваної історичної доби відсутні будь-які звістки про общину, доцільно уважати, що названа форма суспільної організації перетворилася на складову керованої владою системи царсько-храмових і вельможних господарств. Головною ознакою соціального поділу населення з часів Давнього царства була належність до адміністративного апарату (“управителі”) або до тих верств населення, які були підлеглими цьому адміністративному апарату (“керовані”). Така громіздка бюрократична система була неефективною, на її утримання витрачалася значна частина суспільного продукту. Тому в XXIII ст. до н. е. вона зазнала руйнування. Водночас з цим історичним явищем відбувався процес посилення номової адміністрації, яка являла собою прихильника політичної та економічної автономії номів, які перетворилися на складові системи адміністративно-територіального управління. Наслідком такого політичного стану було значне ослаблення центральної влади, і, як наслідок цього – перерозподіл матеріальних та людських ресурсів на користь номів і на шкоду центру. Таким чином, економічна могутність фараонів Мемфісу усе більше зменшувалася, і близько 2200 р. до н. е. країна розпалася на фактично незалежні номи.

Розпад єдиної держави й відновлення безперервних міжусобних війн поміж номами мали руйнівні наслідки для господарства Давнього Єгипту. Дана обставина зумовила початок боротьби за об’єднання країни, у перебігу якої визначилися два центри тяжіння, а саме Фіванський ном у Верхньому Єгипті, та Гераклеопольський ном у Нижньому Єгипті. Урешті-решт близько 2040 р. до н. е. фіванський фараон Ментухотеп I поширив свою владу на всю територію Єгипту, відновивши тим самим державну єдність цієї країни. Почався новий період історії Давнього Єгипту, відомий як період існування *Середнього царства*

(друга половина XXI – XVIII ст. до н. е.). Процеси посилення централізації влади й відновлення єдиної зрошувальної системи супроводжувалися зростанням функціонального значення службового чиновництва, яке поступово усунуло від влади місцеву знать. У системі землеволодіння царсько-храмове та вельможне господарства були замінені надільно-арендною системою господарювання. Однак, головними виробниками сільськогосподарської продукції залишалися ті ж самі “керовані”, тобто “слуги фараона”, які, окрім головних своїх обов’язків повинні були виконувати державні трудові повинності. Праця рабів не мала самостійного значення у загальній системі сільськогосподарського виробництва, тому що раби, які працювали у землеробстві, фактично являли собою складову “слуг фараона”. Разом з цим, спостерігається зростання кількості тих рабів, які були задіяні у сфері послуг. Особливістю даного періоду історії Давнього Єгипту є регулярний характер товарообміну, у якому мірилом вартості були зерно, мідь, одяг, а також срібло і золото. Розвиток товарообміну спричинив певне розшарування навіть у середовищі підневільного населення. Дане явище відобразилося у появі так званих “сильних неджесів”, тобто голов будинкових общин, які поповнювали верству службового чиновництва. Найбільше посилення держави Середнього царства припадає на часи правління фараона XII династії Аменемхета III (1849 – 1801 рр. до н. е.). Втім, фараони XII династії так і не спромоглися справитися із сепаратистськими прагненнями потомственного номового вельможного панства, і після смерті названого правителя почався процес ослаблення влади фараона, а отже посилення впливу на цю владу з боку потомствених номархів. Після короткочасного правління сестри названого фараона, що відома як Нефрусебек, XII династія фараонів припинила своє існування, і у подальшому в якості правителів Єгипту називаються одночасно дві династії, а саме XIII і XIV, що є свідченням політичного розколу Середнього царства. У цих умовах десь на початку XVII ст. до н. е. зі сходу в Єгипет вторгнулися семіто-хурритські племена гіксосів, які до того часу кочували у північній частині Аравійського півострова. На цьому історія середнього царства закінчилася.

Наступний період історії Давнього Єгипту (1580 – 1085 рр. до н. е.) означений як *Нове царство*. Названа держава сформува-

лася у процесі визвольної боротьби з завойовниками-гіксосами, яку очолили фараони XVII династії. Відмітною ознакою цієї боротьби була відсутність її підтримки з боку центрального і місцевого вельможного панства, що змушувало цих фараонів активно посилювати свої збройні сили. Відомо, що, на відміну від часів існування Середнього царства, коли з кожної сотні парубків у військо поступав лише один, у часи боротьби з гіксосами воїнами ставали десять із ста парубків. Таким чином, саме збройні сили перетворилися на головну підпору влади фараонів XVII династії. Дана обставина надала можливість засновнику XVIII династії Яхмосу I (1580 – 1551 рр. до н. е.) завдати поразки гіксосам і вигнати їх з території Єгипту.

З самого початку свого існування Нове царство здійснювало активну завойовницьку зовнішню політику, яка досягла найбільшого розмаху в часи правління Тутмоса III (1504 – 1450 рр. до н. е.), коли у північно-східному напрямі єгиптянами були завойовані Сирія і Палестина, а у південному напрямі межі Єгипетської держави сягали 4-х порогів Нілу. Таким чином, виникла могутня імперія, що являла собою гегемона у Передній Азії та у Північно-Східній Африці. Втім, приплив у Єгипет великої кількості полонених не зумовив формування відмінного від орендно-підневільного нового, рабського сектора економіки. Навпаки, незважаючи на те, що населення Єгипту тих часів пробувало у залежності від державної влади, значно збільшився прошарок суспільства, означений назвою “немху”, який займав ту саму соціальну нішу, що й неджеси Середнього царства. Внаслідок проведення фараоном Тутмосом III адміністративної реформи створилася так звана намісницька система, у межах якої номархи перетворилися на місцевих чиновників, прерогативи правління яких визначалися розробленими центральною владою інструкціями. Разом з цим, у часи правління наступників названого фараона значно загострилися суперечності між центральною владою і жрецтвом у зв’язку з намаганнями першої зменшити політичне значення другого. Свого вищого рівня цей конфлікт досяг під час правління фараона Аменхотепа IV (1372 – 1354 рр. до н. е.), який здійснив спробу запровадити монотеїстичний культ бога сонячного диска Атона. Втім, після смерті цього правителя культ Атона був скасований, і відновився культ

фіванського бога Амона-Ра. Останні представники наступної ХІХ династії вжили заходи щодо припинення процесу ослаблення позицій Єгипту на Близькому Сході. Завдяки енергійним заходам Рамсеса II (1301 – 1235 рр. до н. е.) Єгипет зміг запобігти поширенню експансії в цьому регіоні з боку Хеттської держави.

Втім, у часи правління XX династії єгипетських фараонів внутрішня стабільність і зовнішньополітична могутність держави Нового царства були остаточно втрачені. Єгипет позбувся своїх іноземних володінь за винятком Єфіопії, а у часи правління фараона Рамсеса XI верховний жрець Амона-Ра, відомий як Херіхор, привласнив вищі державні посади. Після смерті названого фараона влада на півдні країни сконцентрувалася у руках Херіхора, а у Нижньому Єгипті виникла власна династія, що пробувала у місті Таніс. Таким чином, єдина держава Нового царства давнього Єгипту припинила своє існування.

Останній період історії Давнього Єгипту означений назвою *Пізнє царство* (950 – 525 рр. до н. е.). У ті часи соціальна структура цієї країни зазнала значних змін. Зокрема, значного рівня розвитку досягли товарне господарство і приватновласницькі відносини. На звичайні перетворилися такі форми земельних відносин, як віддача землі у заставу, продаж земельних наділів, лихварство, та самопродаж бідняків у рабство. Нарешті, посилилася корпоративність соціальних верств населення Єгипту. Разом з цим, період існування Пізнього царства був часом поступового занепаду Давнього Єгипту, коли при владі перебували іноземні правителі, які створили лівійські (950 – 730, 664 – 525 рр. до н. е.) і нубійську (715 – 664 рр. до н. е.) династії, у перерві між владою яких у Єгипті панували асирійці. У 525 році Єгипет був завойований персами, а у 332 році він був окупований збройними силами Александра Македонського. Остання історична подія знаменувала собою не лише остаточне закінчення історії Давнього Єгипту, але також і загибель єгипетської давньої східної цивілізації. Подальша історія Єгипту вже була складовою історичної доби еллінізму.

4.2. Цивілізації Месопотамії

Другим осередком найдавнішої цивілізації на Близькому Сході була Месопотамська низовина, тобто простора долина,

яку в напрямі з північного заходу на південний схід перетинають ріки Тигр і Євфрат. Територія цієї долини географічно обмежена на півночі Вірменським нагір'ям, на заході – горбистою Аравійською пустелею, на сході – горами Загроса, і на півдні – Перською затокою. Південна частина цієї долини за кліматичними умовами являла собою субтропічну пустелю. Однак на землях, розташованих поблизу від названих рік, існували численні багністі озера і лагуни. У часи стародавності ріки Тигр і Євфрат уливалися у Перську затоку окремо одна від одної, а на південь від гирл цих рік розташовувалися сполучені з Перською затокою численні багністі соляні лимани. Але з часом Тигр і Євфрат, разом з тими ріками, що мали свої витoki у горах Еламу і уливалися у Персидську затоку, створили намулистий бар'єр, який поширив долину до півдня на 120 км. На тому бар'єрі ріки Тигр і Євфрат злилися у єдину ріку, яка нині має назву Шатт ал-Араб. Додамо до висловленого, що ріка Євфрат у межах Південної Месопотамії мала декілька відгалужень, найбільш великими з яких були західне (власне Євфрат) і східне (Турунгаль), разом з цим, у ріку Тигр уливалася також притока Діяла.

За даними археології, залюднення території Месопотамії почалося у VI тис. до н. е., а у середині IV тис. до н. е. у цій низовині уже створювалися осушувально-зрошувальні системи. Питання про те, яка саме етнічна спільність створила цивілізацію в Південній Месопотамії є досить складним. Вивчення найбільш давніх писемних документів, що були знайдені у цьому регіоні, а саме клинописних написів, що мають своє походження приблизно від 2500 р. до н. е., свідчить про те, що на той час мешканці Південної Месопотамії розмовляли двома різними мовами, а саме східно-семітською і шумерською. Якщо східно-семітська мова, яка з часом отримала назву акадської або вавілоно-асирійської, належала до сім'ї відомих нині семітських мов (арабської та єврейської), то шумерська мова не має аналогів серед тих мов, що збереглися до сьогодення.

Втім, саме носії шумерської мови на початку III тис. до н. е. здійснили перехід до цивілізаційного рівня свого буття, створивши на півдні Месопотамії подібні номам до-династичного періоду історії Давнього Єгипту протодержавні утворення, складовими яких були міський центр та сільськогосподарська околиця.

Найбільш відомими з них були Ур, Урук, Ерідуд, Лагаш, Ніппур, Кіш, Шуруппак, Умма. Час існування названих протодержавних утворень поза зовнішніх політичних впливів означений у історії Південної Месопотамії як *ранньодинастичний період*, який тривав протягом XVIII – XXIV ст. до н. е.

Столиці названих ранніх державних утворень, кожне із яких сформувалося на основі окремих територіальних общин, були насамперед храмовими центрами. Адже храми у той час являли собою не лише культові споруди, але також осередки великого *храмового господарства*. Земельні володіння храму склалися із трьох частин. Перша частина цієї землі, звана “ніг-ена” була власне храмовою, і оброблялася залежними від храму землеробами. Прибуток від її експлуатації витрачався на утримання персоналу храму, а також складав офірувальний і обмінний фонди. Друга частина храмової землі була розділена на окремі ділянки, які передавалися безпосередньо храмовим службовцям – адміністраторам, ремісникам і землеробам. Ці ділянки належали держальникам не у якості приватної власності, а являли собою лише форму утримання храмового персоналу. Третьою частиною була земля, ділянки якої видавалися храмами у оренду усім бажаним, як правило – тим людям, що перебували поза общиною. Певна частина врожаю із таких ділянок надходила у фонд храму. При храмах існували зерносховища та ремісничі майстерні, із цих храмів за дорученням храмових управителів торговельні агенти, звані *тамкарами*, здійснювали у інших країнах торговельні операції щодо обміну зерна і тканин на деревину, метали й рабів, які потім працювали при храмах за винагороду у формі харчової пайки. Щодо *общинного* сектору економіки названих номів, то землероби-общинники обробляли свої ділянки на засадах сплатування ренти-податку в державний фонд, а також брали участь у виконанні громадських робіт. Разом з цим, відсутні свідчення писемних документів щодо будь-якого володіння общинниками храмовими землями.

Що стосується державно-політичного устрою названих номів, то відомо те, що верховною владною установою в них була *рада старійшин*, який являв собою організацію номового самоврядування, а військові й культові вожді, звані “енсі”, перебували у цілковитій залежності від рад старійшин. Однак, десь

близько середини XXV ст. до н. е. виник новий, незалежний від ради старійшин тип правителя – “*лугаль*”. На відміну від енсі, влада лугаля ґрунтувалася на підтримці з боку війська і його особистих прихильників, яких він утримував. Втім, для того, щоб здобути незалежність від рад старійшин, лугалям необхідні були власні ресурси, і насамперед земля, ділянками якої можна було винагороджувати за службу воїнів і споборників. Але ресурси і земля пробували у володінні храмів. Для запровадження свого контролю над храмом, лугаль або одружувався з верховною жрицею, або примушував адміністрацію храму обрати його одразу ватагом війська, а також верховним жрецем. Таким чином, розпочався процес поступового перетворення храмового господарства на *царсько-храмове*.

Номи Південної Месопотамії пробували у становищі постійного збройного протистояння один одному. У перебігу міжусобних війн відбувалося тимчасове посилення окремих номів. Зокрема, наприкінці першої половини XXV століття визначилося домінування Кішу, після чого відбулося посилення Уруку. Однак, незабаром Урук поступився своєю перевагою Лагашу, правитель якого Еанатум, обраний лугалем (2450 – 2425 рр. до н. е.) поширив свою зверхність майже на усі номи Шумеру, зокрема на Умму, Кіш, Урук, та інші. Через деякий час після смерті Еанатума інший правитель Лагашу, званий Еентарзі, поєднав державні землі з землями храмів бога Нінгірсу і богині Баба, скинувши при цьому багатьох жерців і передавши управління храмовими землями залежним від нього людям. Таким чином, у фактичній власності названого правителя опинилася більш ніж половина земельного фонду Лагашу. Нові чиновники оподаткували дрібних жерців і залежних від храмів особ, і посилили податковий тягар відносно інших верств населення Лагашу. Тому спроба Лугальанди, представника I династії Лагаша (2328 – 2319 рр. до н. е.), продовжувати розпочату його попередниками політику централізації та зміцнення центральних органів управління завершилася усуненням його від влади. Наступник цього правителя Уруїнімгіна (2318 – 2312 рр. до н. е.) змушений був зменшити податки, але він не зміг протистояти посиленню Умми, очолюваної правителем, званим Лугальзагесі. Після перемоги над Лагашем Лугальзагесі спромігся поширити свою зверхність

на увесь Шумер. Але його держава являла собою по суті військовий союз номів Південної Месопотамії. Урешті-решт Умма була розгромлена збройними силами очолюваного Саргоном (2316 – 2261 рр. до н. е.) східно-семітського державного утворення Аккад, розташованого на північ від Шумеру. Даною подією закінчився ранньодинастичний період історії Месопотамії.

На початку свого правління у Аккаді, Саргон поширив свою владу на залюднені семітами землі північної частини Месопотамської низовини, а після перемоги над Уммою оволодів Шумером. Таким чином, вперше за всю історію Месопотамії виникла велика централізована держава, до складу якої увійшла вся територія цієї історичної області. У *Аккадському царстві* було збережено попередній адміністративний устрій з тією лише різницею, що енесі, які зосереджували у своїй особі управління храмовими господарствами, остаточно перетворилися на підвладних царю чиновників. Дане явище знаменувало собою закінчення процесу формування царсько-храмових господарств, які стали опорою центральної влади і основою могутності правителів держави Саргонідів. Разом із посиленням економічного значення царсько-храмових господарств був сформований державний земельний фонд, за рахунок якого наділялися землею воїни і службове чиновництво. Джерелом утримання державного апарату було також стягування податків з общинників та данини з підлеглих областей. У цих умовах вже під час правління Саргона цар перетворився на *деспота*, який мав ніким і нічим не обмежену державну владу. Але розвиток процесу централізації держави зумовлював посилення податкового тягара, що, у свою чергу, мало наслідком зростання опозиційних настроїв населення. Дане явище, разом з сепаратизмом шумерської родової знаті, у часи правління наступників Саргона було причиною численних антиурядових повстань, які ослаблювали Аккадське царство, і на початку XXII ст. до н. е. воно загинуло під тиском кочових племен *кутійв*, які вторгнулися у Месопотамію з Іранського нагір'я.

Пришельці намагалися утримати свою владу за допомогою місцевих намісників. Однак така система влади не могла бути тривкою, і у 2109 році кутії були розгромлені повстанцями Урука, очолюваними ватагом Утухенгалем. Після згаданої події в Месопотамії запровадила свою владу *III династія Ура*. Створена

цієї династією держава була розділена на адміністративні округи, у яких було скасовано автономію місцевих общин. Храмові володіння, землі місцевих правителів, а також сільськогосподарські угіддя, що знаходилися на території тих областей, які увійшли до складу держави III династії Ура, перетворилися на складові так званого "*царського земельного фонду*". Оброблялися ці землі "*гурушами*" – особисто залежними працівниками, які пробували поза межами общини. За свою працю гуруші отримували щоденну натуральну винагороду, а саме 1,5 л. ячменю, певну кількість олії тощо. На думку дослідників, у межах такого типу господарства існував комплекс особово-земельних форм експлуатації, і тому воно являло собою *домінантний спосіб виробництва*, відмітною ознакою якого була праця виробника у чужому господарстві без будь-якої самостійності. Отже, царсько-храмовий сектор економіки, що ґрунтувався на експлуатації гурушів, являв собою не генеральну лінію розвитку, а мутацію, економіко-політична неспроможність якої спричинила занепад держави III династії Ура. У цих умовах близько 2025 р. до н. е. у Месопотамію із Сирійського степу вторгнулися західно-семітські скотарські племена амореєв, які, разом з еламитами, у 2003 р. до н. е. покляли край існуванню держави III династії Ура.

Відмітною ознакою цивілізаційної еволюції суспільств Месопотамії після її завоювання амореями були докорінні зміни у етнічному складі населення цієї історичної області, зумовлені асиміляцією семітами автохтонного населення південної частини Месопотамської низовини, а саме шумерів. Отже, наприкінці XVIII ст. до н. е. власне шумери склали невелику частку населення цього регіону відносно семітів, і тому шумерська мова у повсякденному житті практично не використовувалася. Разом з цим, шумерські політичні, культурні й господарські традиції свідомо зберігалися й підтримувалися. Зокрема, значна частина ділових записів у той час іще складалася шумерською мовою. Щодо політичного розвитку Месопотамії протягом перших двох століть II тис. до н. е., то цей період був часом виникнення низки державних утворень, очолюваних аморейськими династіями, кожна з яких підтримувалася окремим племенем або союзом племен. То були насамперед такі державні утворення, як Іссін, Ешнунна, Ларса, а також Вавилон.

Засновником I Вавилонської династії був Сумуабум (1894 – 1881 рр. до н. е.), але найбільшого ступеня свого економічного і політичного розвитку Вавилонська держава досягла під час правління шостого царя цієї династії, відомого як Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н. е.), який спромігся об'єднати у складі *Старого Вавилонського царства* всю Месопотамію. Відмітною ознакою соціально-політичного устрою цієї держави було остаточне витиснення споріднених зв'язків адміністративно територіальними зв'язками, внаслідок чого васально-ієрархічна структура влади перетворилася на централізований бюрократичний апарат. При цьому функціонування централізованого бюрократичного апарату, а також збройних сил, забезпечувалося тими коштами, які надходили до державної скарбниці з роздачі у оренду царсько-храмових земель. Разом з общинниками провідними соціальними верствами населення Старого Вавилонського царства були привілейовані “царські люди”, та неповноправні орендарі-мушкенуми, які втратили зв'язок з общиною і володіли земельними ділянками за умовами виконання певних службових обов'язків у царському господарстві. При цьому доцільно зазначити, що у писемних документах, що збереглися до сьогодні від цієї історичної доби, відсутні будь-які натяки щодо існування рабського сектора економіки. На думку дослідників, чисельність рабів у Месопотамії II – I тис. до н. е. виявляє швидше не лінійну, а циклічну динаміку, зростаючи у періоди великих завоювань. При цьому висловлено міркування, щодо недоцільності розмежовування рабства у економічному і юридичному аспектах, оскільки на стародавньому Сході раб міг володіти майном, а також мати своїх власних рабів, і навіть при певних умовах отримати досить високий адміністративний статус.

Разом з цим, належить мати на увазі ту обставину, що розвиток торгівлі й товарно-грошових відносин спричинив майнове розшарування всередині общини, а отже купівлю-продаж общинної землі. Втім, у науковій літературі зазначається, що дане явище не являло собою незворотний процес. Адже державна політика була спрямована на підтримку стабільності сплати державних повинностей “*вільними общинниками*”. Даний висновок має підтвердження зводом законів, який був складений під час правління царя Хаммурапі. Із цих законів виявляється, що дер-

жава з одного боку захищала власність, у тому числі й державну, а з другого боку прагнула не допустити зайвої концентрації багатства у приватному секторі економіки, тому що дана обставина могла сприяти розпаду общини.

Відображення процесу занепаду Старого Вавилонського царства являла собою поразка цього державного утворення під час вторгнення збройних сил Хеттського царства у Месопотамію, що відбулося у 1595 р. до н. е. Після цієї поразки до влади у Старому Вавилонському царстві прийшла династія вихідців із середовища племінної знаті *касситів*, первісним місцем мешкання яких були гірські місцевості Західного Ірану. Її правління у Месопотамії продовжувалося до 1115 р. до н. е. То був період, під час якого відбулася архаїзація усіх сфер суспільного буття. Відображенням цього процесу були насамперед посилення родових зв'язків, послаблення централізації влади, що було зумовлене скороченням питомої ваги у економіці царських господарств.

4.3. *Імперські держави Близького та Середнього Сходу*

У середині II тис. до н. е. відбулися значні зміни у суспільно-політичному устрої названих регіонів. Дійсно, занепад первинної, так званої “іригаційної”, цивілізації Месопотамії являв собою початок переходу суспільств стародавнього Сходу від моноетнічних субрегіональних державних утворень до поліетнічних регіональних імперій. Найбільш ранніми за часом походження держав з імперською формою правління були засновані індоевропейськими племенами та хурритською етнічною спільністю відповідно у XVIII і XVI століттях до н. е. *Хеттське царство* і держава *Мітанні*, а також, певною мірою, *Ассирійське царство*, яке виникло на початку XIV ст. до н. е. у гірській місцевості, розташованій на півночі сучасного Іраку. У науковій історичній літературі виявлені такі ознаки імперської форми державної організації: 1. Поліетнічність; 2. Надтериторіальність; 3. Уніфікована система управління; 4. Прагнення до територіальних захоплень. На відміну від Месопотамської первинної “іригаційної” цивілізації у державних утвореннях імперського типу привілейована правляча верства населення формувалася не господарсько-організаторським, а *військово-аристократичним* шляхом. Дійсно, внаслідок успішних завоювань інших країн, держава

влада вище названих імперських утворень на правах завойовника привласнювала їх сільськогосподарські землі. Таким чином був створений великий земельний фонд, верховним розпорядником якого була державна влада. Дане формальне “царське надбання” з часом поверталось колишнім його власникам за умови виплати ними податі й виконання інших повинностей. Разом з цим, із царсько-храмового земельного фонду наділялися землею так звані “люди служби”, на його ж основі створювалися царсько-храмові господарства. Управління цим сектором господарства удільно-місницький характер. Існував також громадський земельний фонд, на який згодом поширилися відносини куплі-продажу. Найбільш виразними відмітні ознаки імперського суспільно-державного устрою втілювалися у державах досліджуваного регіону, які існували у I тис. до н. е.

Новоассирійська держава

Наприкінці II тис. до н. е. територіальний простір Передньої Азії перетворився на об’єкт експансії з боку західно-середземноморських кочових племен амореїв, які до того залюднювали степову смугу Аравійського півострова. Корінній Ассирії вдалося запобігти аморейській навалі, але її володіння, що розташовувалися на захід від ріки Тигр, були нею втрачені, і важливіші сировинні ресурси. Однак, ця держава зберегла деякі істотні переваги, які зумовили її виживання у несприятливих зовнішніх політичних умовах, що склалися у вище означений час. Зокрема, Ассирія залишалася пунктом збігання торгівельних шляхів, які пролягали від Перської затоки рікою Тигр на північ, і надалі від верхоріччя Тигру спрямовувалися на схід, до Китаю; на північ, до Каспійського моря і Закавказзя; та на захід, до північно-східного узбережжя Середземного моря. Контроль над ними надавав Ассирії брати активну участь у міжнародній торгівлі.

Під час правління царя Адад-ненарі II (912 – 891 рр. до н. е.) Ассирійська держава здійснила свої перші успішні наступи у західному та у південному напрямках. Онук цього правителя, Ашшур-ашир-апал II (884 – 858 рр. до н. е.), продовжуючи завойовницьку політику свого діда, очолив збройні сили Ассирії, які під час свого походу до Середземного моря досягли долини ріки Оронт і Лівану. У часи правління Салманасара III (858 – 824 рр. до н. е.) Ассирія завоювала Сирію, її збройні сили здійснили ус-

пішні походи у Кілікію (південно-східна частина півострова Мала Азія) і в Урарту (Вірменське нагір’я), а цар Вавилонії фактично перетворився на вассала Салманасара III. Таким чином, колишня могутність Ассирійської держави під останню чверть IX ст. до н. е. була значною мірою відновлена.

Протягом перших півтора століть існування у Новоассирійській державі сформувався розгалужений державний бюрократичний апарат для контролю на місцях і стягування податків з населення. Разом з цим, відбувався процес концентрації земель у середовищі *служилої знаті*. Під час правління Тіглатпаласара III (745 – 727 рр. до н. е.) було проведено адміністративну і військову реформи. При цьому було введено інститут намісника центрального уряду на завойованих територіях. Також був створений “царський полк”, що являв собою постійну армію. Він формувался на основі рекрутського набору і пробував на царському забезпеченні. Решта воїнів була колоністами, які отримували за свою службу земельні ділянки. Отже, реформи Тіглатпаласара III сприяли активізації завойовницької зовнішньої політики Ассирійської держави. Наслідком цих реформ було перетворення Ассирії під час правління Асархаддоні (681 – 669 рр. до н. е.) на “світову державу”, володіння якої простягалися із заходу на схід від ріки Ніл до західного і північного узбережжя Перської затоки. Однак, могутність Ассирійської імперії спиралося лише на військову силу. Дана обставина зумовила наступний занепад цієї держави. У 612 р. до н. е. об’єднані збройні сили Мідійського і Вавилонського царств захопили столицю Ассирії – місто Ніневію. Ассирійська імперія припинила своє існування.

Ахеменідська держава (Персида)

Етнічна спільність персів вперше згадана у складеному близько 843 р. до н. е. написі ассирійського царя Салманасара III. Територія мешкання цієї етнічної спільності знаходилася у горах Центрального Загросу, і співпадала з сучасною іранською провінцією Фарс. Імовірно є те, що у VII ст. до н. е. перси були об’єднані у племінний союз, очолюваний правителями, які були вихідцями із роду Ахеменідів. Засновником династії Ахеменідів вважається якийсь Ахемен. У 646 р. до н. е. нащадок Ахемена, званий Кір, здобув титул царя і став відомим як Кір I. Під час правління Кіра I та його нащадків перські племена залюднили

більшу частину Іранського плато. Частина персів на той час являла собою осілих землеробів, але інша їх частина була кочовими скотарями. У 558 р. до н. е. царем осілих персів був проголошений Кір II, який через п'ять років свого пробування при владі почав боротьбу проти лідійського царя Астіага, васалом якого він уважався. Ця боротьба завершилася у 550 р. до н. е. скасуванням залежності Персиди від Мідії і навіть підкоренням останньої. Починаючи від часу захоплення Мідії відбувалося поступове зростання могутності Перської держави, яка близько 549 р. до н. е. захопила Елам, а у 549 – 548 рр. до н. е. підкорила Парфію, Гірканію й, імовірно, Вірменію. Надалі, у 546 році, Кір II розгромив могутнє Лідійське царство, що розташовувалося на півострові Мала Азія, після чого був весь захоплений названий півострів. Поміж 545 і 539 рр. до н. е. перси підкорили державні утворення, розташовані на величезному територіальному просторі, що простягався до північно-західних меж Індії, північних передгір'їв Гіндукушу, а на північному сході він охоплював басейн ріки Яскарт (Сирдар'я). Після захоплення Вавілонії (539 р. до н. е.) і Єгипту (525 р. до н. е.) Перське царство перетворилося на “світову” гетерогенну за складом населення імперію, у межах якої пробували численні різно-етнічні спільності.

Внаслідок реформ, які здійснив Дарій I (522 – 486 рр. до н. е.), у Перській імперії утвердився принцип жорсткого централізованого управління завойованими територіями. Держава була розділена на окремі адміністративні округи – так звані “сатрапії”. При цьому військове управління сатрапіями було відокремлене від суто адміністративно-територіального, і місцевий воєначальник являв собою посадову особу, яка пробувала під командуванням безпосередньо царя. Зважаючи на гетерогенний характер держави Ахеменідів особлива увага в ній приділялася організації збройних сил. Найбільш боєздатною частиною збройних сил цієї держави був так званий корпус “безсмертних”, особовий склад якого нараховував 10 тис. професійних воїнів, перша тисяча з яких становила особисту охорону царя. Решта війська являла собою воїнів гарнізонів, розташованих на території підкорених персами країн. У мирний час ці воїни існували за рахунок земельних наділів, які передавалися їм за службу. З часом ці наділи перетворилися на об'єкт купівлі-продажу, що значною мі-

рою підривало загальну боєздатність перської армії. Дане явище змусило Ахеменідів притягати для служіння у збройних силах своєї держави найманців із числа греків.

Разом із впорядкуванням податкових зборів був створений власний царський земельний фонд роду Ахеменідів, землі якого великими мастками передавалися представникам царської аристократії, а також чиновникам центральних відомств. Певна частина великих земельних володінь була звільнена від податків. Ці землі, а також більш дрібні ділянки, оброблялася орендарями. Однак, більша частина загального земельного фонду держави Ахеменідів належала общинникам, які, окрім сплати податків у державну скарбницю, залучалися до виконання різноманітних повинностей. При цьому розвивалася відкупна система. Відмітною ознакою економічного розвитку Персиди у часи правління династії Ахеменідів були розвиток ремесла і торгівлі, а отже зростання товарних відносин, а також майнова диференціація у середовищі общинників. Щодо рабства, то раби використовувалися у домашньому господарстві, на державних роботах, а також у землеробстві, де їх садили на землю. У останньому випадку раби з часом зливалися з основною масою податного населення. Таким чином, рабський сектор економіки Ахеменідської держави самостійного значення не мав.

Проте, незважаючи на високий рівень централізації влади, імперія Ахеменідів не являла собою стійке державне утворення. А вже до його складу увійшли завойовані персами країни, переважна більшість яких на час завоювання вже пробували на цивілізаційному рівні суспільної еволюції. Саме тому протягом усього періоду існування Перської імперії було наявним прагнення населення цих країн позбутися перського гноблення. Зі зростанням податкового тягаря ці прагнення переросли у антиперські повстання, які відбулися зокрема у Єгипті (486, 460, 405 рр. до н. е.), та у Вавілонії (486, 484 рр. до н. е.). Ситуація ускладнювалася тією обставиною, що разом з посиленням вельможного панства посилювався процес ослаблення царської влади. Ці негативні для Перської імперії явища відбувалися в умовах тривалої і запеклої війни Ахеменідів з державами Балканської Греції. У цих умовах Перська імперія не змогла протистояти вторгненню весною 334 р. до н. е. збройних сил Македонії, очолюва-

них Александром Македонським, і у 330 р. до н. е., внаслідок чого держава Ахеменідів припинила своє існування.

Таким чином, якщо надати порівняльний аналіз відмітним ознакам стародавніх цивілізацій Західної Азії, то виявляються: 1. Ізольованість від зовнішніх впливів Єгипетської цивілізації, а також майже тотальне зрошення державних структур Давнього Єгипту з іншими, зокрема з общинними, структурами; 2. Месопотамська цивілізація відрізнялася високим ступенем самостійності недержавного початку, активним розвитком товарних відносин, у тому числі й щодо земельного фонду; 3. У межах Передньоазійських цивілізацій змінився також формоутворювальний принцип владних структур з господарсько-організаторського на військово-ієрархічний, що зумовило виникнення імперської форми правління. Щодо імперії Ахеменідів, то вона далі за всіх відійшла від принципів локальної цивілізації та перетворилася на найбільш уніфіковану систему стародавнього Сходу.

Розділ 5. Південноазійський цивілізаційний простір

За кліматичними умовами територіальний простір Індійського субконтиненту за кліматичними умовами, рельєфом місцевості та характером ґрунтів доцільно розділити на декілька природних зон. Зазначимо при цьому, що відмітні ознаки цих зон за названими зовнішніми чинниками мали значний вплив на історичний розвиток не лише окремих регіонів Індійського субконтиненту, але і усього названого регіону в цілому.

Північно-західна частина Індійського субконтиненту являє собою низовину, що простягається уздовж ріки Інд із півдня на північ від північного узбережжя Аравійського моря до південних передгір'їв гірського пасма Гіндукуш. На заході ця низовина обмежується Сулеймановими горами, а на сході сягає східних меж пустелі Тар. Клімат цього регіону – тропічний, але найбільш посушливий в Індійському субконтиненті. Тому на схід від ріки Інд ландшафт має ознаки тропічної пустелі, а на схід від цієї ріки розташовані сухі степи. Отже, за кліматичними ознаками північно-західна частина стародавньої Індії була схожою з Давнім Єгиптом та з південною частиною Месопотамії, де раніше, ніж у інших регіонах, виникли цивілізації стародавнього Сходу. Адже в умовах тропічного клімату вегетація рослин про-

довжується протягом усього року, що при наявності зрошувальної системи надавало можливість збирання 2 – 3 врожаїв на рік.

Щодо північно-східної частини Індійського субконтиненту, тобто земель басейну середньої та нижньої течії ріки Ганг, то кліматичні умови цього регіону є протилежні тим, що існують у долині ріки Інд. Дійсно, то є район підвищеної вологості, яка спричинена активним переносом вологого повітря з боку Бенгальської затоки мусоном, який спричиняє переміщення повітряних мас на північний захід уздовж південно-західних передгір'їв гірського пасма Хімалая (Гімалаїв). Протягом сезону дощів у долині ріки Ганг постійним явищем є повіні, й тому в часи стародавності значна частина цієї долини і дельта Гангу являли собою багністі місцевості. Решта території Гангської низовини була покритою пишною тропічною рослинністю – непрохідними джунглями. У таких умовах найдавніше населення цього регіону займалося переважно рибальством, полюванням а також примітивним землеробством, розвитку якого заважала необхідність розчищення ділянок від тропічної рослинності.

Невисоке гірське пасмо Віндх'я відокремлює Північну Індію від півострова Декан, який у вигляді трикутника простягається у південному напрямі. Характерною ознакою ландшафту названого півострова є плоскогір'я, на якому знаходяться високі східчасті рівнини, які чергуються з лавовими плато і брильними горами. У часи стародавності рослинність цього регіону являла собою савани, а у гірських районах – джунглі. Такий складний рельєф плоскогір'я півострова Декан зумовлював ізоляцію окремих районів цього регіону, і значною мірою заважав сполученню між північною і південною частинами Індії. Саме тому перехід до цивілізаційного рівня суспільного буття відбувся на півдні Індії значно пізніше, ніж на півночі цієї країни. Додамо до висловленого, що морські узбережжя півострова Декан є низькі й нерозчленовані. Тому при наявності великої кількості лагун берегова лінія має обмежену кількість зручних гаваней. У часи стародавності названа обставина зумовлювала слабку залюдненість узбереж названого півострова, а також сприяла ізолюваності цієї частини Індії від сполучень з зовнішнім світом.

5.1. *Хараппська цивілізація*

Як зазначалося у попередньому підрозділі, найбільш сприятливі умови для розвитку зрошувального землеробства в межах Індійського субконтиненту має долина ріки Інд. Природно-кліматичні умови цього регіону, є схожими з тими природно-кліматичними умовами, що існували у часи стародавності у долині ріки Нил та у південній частині Месопотамської низовини, тобто у тих регіонах, де виникли найдавніші в історії людства осередки цивілізації. Тому доцільно уважати за закономірне існування третьої за часом виникнення землеробської цивілізації саме у долині ріки Інд. Хронологічні межі існування Індської цивілізації визначені приблизно 2300 – 1700 рр. до н. е. Створена була дана цивілізація до-арійським населенням Індійського субконтиненту, що являло собою далеких предків сучасної етнічної спільності, що мешкає у Індії, званої *дравідами*.

На наш час археологічною наукою досліджено понад 200 руїн стародавніх городищ, що належали до Хараппської цивілізації, найбільш великими з яких були Хараппа, Мохенджо-Даро, Чанху-Даро, Калібанган. Особливе значення має відкриття руїн городища Лохтал, яке, на думку деяких археологів, являло собою портове місто, про що свідчить наявність у цьому городищі корабельні, яка сполучалася каналом з рікою, що уливається у Камбейську затоку Аравійського моря. Отже, згідно з визначенням просторового розташування Хараппської цивілізації, її старожитності знаходяться на території, що простягається на 1000 кілометрів з півночі на південь, і на 1500 кілометрів із заходу на схід. Але при цьому виявлено, що центральною зоною цієї цивілізації, звідки вона поширилася у різних напрямках, є басейн нижньої течії ріки Інд, а також нижнє межиріччя лівих приток цієї ріки, а саме Трапал і Сатледж.

Зовнішні ознаки городищ Хараппської цивілізації є настільки схожими з норовими центрами цивілізації Шумера, що було висловлено міркування про нібито безпосереднє перенесення у долину ріки Інд культури Шумера у готовому вигляді. Але це міркування було визнано за безгрунтовне, і замість нього за правильну було визнано думку про те, що у період стародавності, в умовах схожості зовнішніх чинників впливу, тобто природно-

кліматичних умов, а також однакового рівня цивілізаційної еволюції, стародавні суспільства, різні за етнічним походженням, могли створити однотипні цивілізації. Таким чином, за типовими ознаками Хараппська цивілізація є відповідною тій, що існувала протягом до-династичної доби історії Месопотамії. Соціальна структура Хараппської цивілізації також багато в чому була аналогічною раннім містам-державам Шумеру з владою-власністю їх правлячої еліти та з відносинами рестрибуції. Про це свідчить наївність у Мохенджо-Даро, Хараппі та Калібангані руїн цитаделей, у яких знайдені залишки громадських будівель. Велику за розмірами будівлю, що знайдена в Мохенджо-Даро, дослідники вважають за руїни храму. Знахідки зерен пшениці, ячменю та проса є свідченням того, що названі міста існували за рахунок прилеглої до них землеробської території. Додамо до висловленого, що міста-держави Хараппської цивілізації не були ізольованими від зовнішнього світу. Знахідки хараппських виробів на городищах Південної Месопотамії, Ірану, Південної Туркменії свідчать про існування зовнішніх зв'язків цих державних утворень зі значно віддаленими від долини Інду осередками цивілізацій Близького і Середнього Сходу, та Центральної Азії.

Щодо причин загибелі Хараппської цивілізації, то в науковій літературі існує декілька версій з цього приводу. Зокрема, частина дослідників вважає, що занепаду названих міст-держав сприяло проникнення у долину Інду більш відсталих за рівнем соціального розвитку племен з північного заходу. Але великий археологічний матеріал, що накопичений на наш час, свідчить про те, що процес занепаду відбувався поступово, протягом століть. Саме тому можна впевнено стверджувати, що Хараппська цивілізація не могла загинути внаслідок несподіваної катастрофи. За більш обґрунтовану уявляється версія, згідно з якою причиною її загибелі був екологічний чинник, а саме зміна напрямку річища Інду. Втім, дійсні причини загибелі хараппських міст можуть бути пов'язані з їх історією. Але міра вивчення цієї історії у сучасній науці є явно недостатньою.

5.2. *Індоарійська цивілізація*

XIV – XIII століття історії Індійського субконтиненту являє собою той історичний період, коли у цьому регіоні відбулися

докорінні етнічні зміни, спричинені розселенням індоарійських племен, що являли собою одне з відгалужень індоєвропейської мовної сім'ї. Наприкінці III ст. до н. е. предки індоаріїв консолідувалися у степовій смузі Азово-Каспійського межмор'я, і незабаром з невідомих нам причин розпочали міграцію у південному та південно-східному напрямках. На початку II тис. до н. е. ці племена залюднили землі півострова Мала Азія, Іранське нагір'я, і надалі через гірську територію сучасного Афганістану просунулися до так званого "Семиріччя" (Пенджаб), тобто до північно-західної частини Індійського субконтиненту, землями якої течуть сім рік, які зливаються у єдине річище Інду в його середній течії. Пізніше арії просунулися далі на схід, у долину ріки Ганг, та на південь, на землі півострова Декан. Тими писемними документами, які містять у собі інформацію про спосіб життя і характер суспільних відносин, що існували у середовищі аріїв наприкінці II – у першій половині I тис. до н. е. є так звані "веди", які збереглися до сьогодні у чотирьох "самхітах" (збірках), званих "Рігведа", "Самаведа", "Яджурведа" і "Атхарваведа". Значення цих писемних документів для вивчення історії давньої Індії є настільки великим, що у історичній науковій літературі означена історична доба отримала найменування "Ведійський період" історії давньої Індії.

Згідно з названими історичними писемними документами, у середовищі індоаріїв відбувався процес розвитку майнової і соціальної диференціації. Основою соціального устрою названих племен був становий поділ суспільства, який сформувався іще у першій половині I тис. до н. е. Зокрема, існували чотири великі стани, звані "варнами". Такими були "брахмани" (жреці), "кшатрії" (воїни), "вайшї" (скотарі й землероби), і "шудри" (підкорені аріями місцеві дравідські племена та особисто залежних осіб). Отже, виявляється, що провідною ознакою такого соціального розподілу були суспільні обов'язки певних верств населення. Зокрема, брахмани являли собою вищу духовну владу; кшатрії були світськими правителями, суспільним обов'язком яких було стягування з общинників ренти-податку; головним обов'язком тих верств населення, які були об'єднані у стан вайшїв, була сплата цього ренти-податку. Втім, з часом варнова система суспільного поділу зазнала деяких змін. Зокрема, відбулися певне

зниження статусу вайшїв, і відповідне підвищення статусу варни шур. Дані зміни зумовили подальше визначення так званих "благородних" (брахмани і кшатрії), та "нижчих" (вайшї, шудри) варн. Втім, процес майнового розшарування, що відбувався у середовищі аріїв, спричинив нівелювання чіткості варнового устрою: у середині I тис. до н. е. визначилися як багаті шудри, так і бідні брахмани і кшатрії. Але, незважаючи на дане явище, варновий поділ суспільства зберігався й надалі.

Державні утворення, які виникли на залюдненій аріями території Індійського субконтиненту, десь у IX – VIII ст. до н. е., були край нетривкими через ту обставину, що світським правителям, тобто *магараджам*, через їх суперництво з брахманами, не вдалося створити стійкої системи ре-дистрибуції і управління. Окрім того, створенню регулярної комунікативної системи перешкождали природні умови долини ріки Ганг, яка була суцільна покритою непрохідними джунглями. Буйна тропічна рослинність, особливо у сезон дощів, ізолювала селища аріїв, перетворюючи їх на замкнуті відносно зовнішнього світу маленькі соціуми. Відносна слабкість політичних структур арійського суспільства певною мірою компенсувалася потужністю общинного ладу, а також тими духовно-ідеологічними чинниками, що підтримували над общинні форми суспільної організації, та етнічну цілісність арійського населення. Такі обставини спричинили для визначення типу соціально-економічного ладу індоаріїв даної історичної доби застосувати термін "політарний спосіб виробництва", який дозволяє визначити селянсько-общинно-кастовий варіант стосовно давнього індійського суспільства у межах більш широкого типу "селянсько-общинного" виробництва.

У радянській історичній науці пануючою була концепція, згідно з якою виникнення державності в давній Індії являло собою наслідок процесу формування антагоністичних класів рабів і рабовласників. Ця концепція існувала незважаючи на те, що сама варнова система суперечила подібному поділу. Зважаючи на архаїчність варнового устрою, його виникнення не можна пояснити і податковою експлуатацією. Отже виявляється, що витоки варнової системи були наявними у пізньому родовому суспільстві, де існувала потреба у спеціалізованому управлінні та у перерозподілі виробленого продукту. Разом з розвитком цих

функцій відбувалося відчуження правлячої верхівки саме в межах варнового ладу, що зумовило виникнення редистрибутивної системи і державності. Виникнення найдавніших державних утворень у межах Індійського субконтиненту, у яких посилювалося значення ідеологічних чинників, що відобразилося у державній підтримці буддизму, у науковій історичній літературі вважається за ту хронологічну межу, поза якою починається “*Буддійський період*” історії давньої Індії.

Середина I тис. до н. е. ознаменувалася значними змінами у економіці, соціальних відносинах, політичному устрої та у культурі Північної Індії. На початку V століття до н. е. у названому регіоні існувало близько двох десятків раних державних утворень, найбільш великими з яких були Магадха і Кошала. Підпорою влади правителів цих державних утворень було служиве вельможне панство, соціально-політична активність якого була запорукою активності процесу створення державного апарату управління. Щодо спадкової родової аристократії, то вона поступово втрачала своє значення у державних справах. Зважаючи на те, що існування ієрархії варн обмежувало можливості соціальної мобільності а зміни реального стану людини у суспільстві мало бути обґрунтованим з точки зору кастової ідеології, важливішою силою, яка мала забезпечити посилення державної влади, було військо. Найбільш боєздатну частину війська склали збройні загони, які пробували на утриманні правителів.

У V столітті до н. е. відбувався процес політичної консолідації держав Індійського субконтиненту, зумовлений наявністю такого зовнішнього чинника, як сусідство з державою Ахеменидів, і протиборство між двома найбільш сильними державами цього регіону, а саме Кошалою та Магадхою, закінчилося перемогою останньої. У IV ст. до н. е. владу у цій державі отримала династія Нандів, яка запровадила свою зверхність на більшій частині території Північної Індії. Новий етап інтеграційного процесу, що відбувався у Північній Індії, пов’язаний з іменем Чандрагупти Маурії, який у 317 році скасував владу Нандів у державі Магадха і заснував там династію Мауріїв (317 – 180 рр. до н. е.). З часом до складу держави Мауріїв увійшли землі басейну ріки Ганг, а також Пенджаб і решта частина Західної Індії, а потім – і півострів Декан. Отже, виникла перша загально-індійська держа-

ва, володіння якої простягалися із заходу на схід від північного і східного узбережжя Аравійського моря до північного та західного узбережжя Бенгальської затоки. Найвищого розквіту держава Мауріїв досягла під час правління царя Ашоки (268 – 231 рр. до н. е.). Значну увагу цей правитель приділяв зміцненню адміністративної системи державного управління. Зокрема, була створена система намісництва. Щодо буддизму, то він перетворився із суто моралістичного вчення, яке постулювало подолання страждань через приборкання пристрастей, на систему релігійного догматизму. Дане явище, а також посилення місіонерської діяльності буддистів, покликані були послабити духовну монополію брахманів, але спричинили опір з боку жрецтва у союзі з місцевими правителями, внаслідок чого держава Мауріїв розпалася. Таким чином, новий період історії давньої Індії відомий як *Класична епоха* (II ст. до н. е. – V ст. н. е.).

Відмітною ознакою цього періоду історії давньої Індії було посилення зовнішніх чинників впливу на еволюцію індоарійської цивілізації. Отже, після розпаду держави Мауріїв, у 80 – 60-х рр. II ст. до н. е., Північна Індія перетворилася на об’єкт експансії з боку Греко-Бактрійського царства, після чого увійшла до складу Кушанської імперії, створеної кочовими племенами десь на початку нашої ери. Свого найвищого піднесення ця імперія досягла під час правління царя Канішки (приблизно кінець I – початок II ст.). Доцільно зазначити, що індіанізація кушанів і поширення буддизму як державної релігії на території Центральної Азії мало велике значення для світового цивілізаційного процесу. На початку нашої ери у північно-західній частині Індії, яка пробувала у складі Кушанської імперії, сформувався новий напрям буддизму, який отримав назву “*махаяна*”, тобто “широкий шлях”. Щодо традиційного буддизму, то, на відміну від махаяни, він був означений назвою “*хінаяна*” (“вузький шлях”).

Основи махаянистського догматизму були закладені четвертим у буддійській традиції всесвітнім Кашмірським собором близько 100 р. Вирішальною зміною у практиці махаяни порівняно з хінаяною було наближення буддійської общини до мирян, унаслідок чого вона із аскетичного чернечного ордену перетворилася на церковну організацію, яка брала активну участь у суспільному житті. Саме з названою зміною було пов’язане пере-

творення буддизму на світову релігію. Дійсно, буддизм махаяни почав поширюватися у східному напрямі, до Китаю.

Доцільно зазначити, що у період існування великих централізованих держав на території Індійського субконтиненту не спостерігаються істотні зміни у соціально-економічному устрої давньої Індії. Дійсно, то були часи, коли держава не втручалася у внутрішнє життя общин, обмежуючись лише стягуванням з них податків. Узагалі діяльність центральних відомств була малоефективною. Разом з цим, серед варн активно розвивалися процеси майнової диференціації при збереженні колективного землекористування всередині общин. Разом з цим, існували крупні приватні земельні володіння, а у державі Мауріїв спостерігається наявність царських земельних володінь. Розвивалися також і рабовласницькі відносини, зокрема рабоборжничество та експлуатація рабів-іноплемеників.

Існували різні угруповання неповноправного населення, так звані “кармакари”, до складу яких входили як представники нижчих каст, так і особи, що узагалі пробували поза кастами. Варнова система ускладнюється і трансформується у кастову, формовану за видами діяльності членів окремих каст. Касты характеризуються наявністю внутрішньої організації. На кінець доцільно зазначити, що наступний період історії давньої Індії, який тривав протягом V – VII століть, не можна уважати за перехідний від стародавності до середньовіччя, тому що всі наявні до цього періоду форми громадської організації суспільств Індійського субконтиненту продовжили своє історичне існування.

Розділ 6. Далекосхідний цивілізаційний простір

6.1. Китайська цивілізація

Найбільш давній за часом свого існування осередок землеробської культури у давньому Китаї виявлений у басейні ріки Хуанхе. Час її існування датується VI – V тис. до н. е. Втім, за початок історії Китайської цивілізації доцільно уважати между середину II тис. до н. е., коли на величезному територіально-му просторі, який простягався із заходу на схід від розташованої у верхоріччі Хуанхе області Ганьсу до Жовтого моря, а з півночі на південь – від розташованої на узбережжі затоки Бохайвань області Хебей до областей Хунань і Цзяньсі, що знаходяться на

південь від середньої течії ріки Янцзи, виникли численні поселення міського типу. Саме у цих поселеннях, на думку дослідників, виникли умови для створення протодержавних структур. Розглянуті старожитності складали *культуру Шан-Інь*, яка існувала до 1027 р. до н. е., у межах якої простежується наявність соціальної стратифікації. Згадані поселення міського типу являли собою столичні центри, до яких прилягала землеробська периферія, поза якою мешкали племена, що якоюсь мірою визнавали владу інських правителів, званих “*ванами*”. У цих ранніх державних утвореннях відбувався процес формування багаторівневої адміністративної системи, яка ґрунтувалася на господарсько-організаторських і редистрибутивних функціях. Переважна більшість населення являла собою общинників-землеробів, які сплачували податки і виконували інші повинності. Зважаючи на те, що протягом періоду існування культури Шан-Інь не виявлено ознак прагнення до консолідації розглянутих протодержавних утворень, ця культура в умовах відсутності політичної централізації була завойована сусіднім племенами чжоу, які вторгнулися на територію існування культури Шан-Інь із заходу, а точніше – із земель басейну притоки Хуанхе, званої Вейхе, де вони займалися скотарством і ранніми формами землеробства. Імовірно є те, що чжоу вже тоді могли виготовляти бронзу.

Період історії давнього Китаю, що тривав з 1027 до 771 рр. до н. е. був часом існування держави, званої “Західне Чжоу”. Дана держава була організована за удільно-місницькою системою, в умовах якої землі розподілялися між родичами вана і його оточенням. У цих умовах місцеві правителі лише номінально визнавали владу вана, але володіли своїми ділами автономно від верховного правителя. Таке державне утворення не мало змоги протистояти збройним вторгненням на свою територію кочових племен із Центральної Азії, які у 771 р. до н. е. розгромили військо Ю-вана, останнього правителя Західного Чжоу. Після цього син названого правителя Пін-ван переніс столицю держави на схід, до міста Лої, де заснував невелике державне утворення, відоме як “*Східне Чжоу*”. Це державне утворення проіснувало до 256 р. до н. е. Доцільно зазначити, що протягом VIII – V ст. до н. е. у Китаї відбувався процес складання військового прошарку населення, внаслідок чого виникло володіння землею через вико-

нання військових обов'язків. Деякі дослідники убачають у цьому явищі елементи феодалізму, але аж ніяк не у якості соціально-економічного і політичного ладу, що сформувався тільки у Європі після V ст. н. е., але у якості деяких ознак політичного устрою, що існували разом з централізовано-бюрократичними ознаками. Уважається, що на той час у Китаї склалося навіть щось на кшталт феодальної ієрархічної традиції на чолі з ваном. Верховину даної ієрархічної системи складали голови удільних кланів, але нижчу нішу посідали чиновники, які пробували у залежності безпосередньо від місцевих правителів.

Відмітною ознакою періоду V – III ст. до н. е. на вище розглянутому територіальному просторі існувало близько 200 дрібних державних утворень, які пробували у стані постійних міжусобних війн. Навіть назва цього історичного періоду є відповідною, а саме “*Чжаньго*”, тобто “царства, що змагаються”. У той час відбувалися розвиток ремесел і торгівлі, поширення кредитних операцій та лихварства. Названі процеси мали наслідком розкладання общини, у якій швидко розвивалися орендні відносини, наймана праця, а також боргове рабство. Втім, з'являються не лише кабальники, але також і раби з числа злочинців. Таким чином, відбувалося досить значне посилення у відносинах власності приватновласницького сектору.

Доцільно зазначити, що протягом періоду “*Чжаньго*” посилювалися консолідаційні процеси. Зокрема, припинився процес створення нових уділів, посилювався прошарок чиновниківши разом з послабленням впливу удільної знаті. У перебігу міжусобних війн політична карта Давнього Китаю докорінно змінилася: із двохсот державних утворень залишилося менше тридцяти, і разом з цим визначилося сім найсильніших царств, а саме – Цинь, Янь, Чу, Вей, Чжао, Хань і Ці. В усіх із названих царств тією чи іншою мірою впроваджувалися заходи щодо зміцнення центральної влади. Втім, найбільш радикальними були реформи, що здійснювалися вищим чиновником царства *Цинь*, відомим як Шан Ян. Запорукою успішності цих реформ була відносна порівняно з іншими царствами слабкість позицій родової знаті. У 359 р. до н. е. було введено новий територіальний поділ держави *Цинь*, ліквідовані привілеї спадкової знаті, запроваджені заходи щодо розвитку землеробства і ремесел. Дещо пізніше, у 350 р. до

н. е., було введено адміністративний поділ держави на повіти, легалізовано купівлю-продаж землі. Отже, реформи Шан Яна підірвали традиційну ієрархію і створили умови для формування централізованої держави, яка ґрунтувалася на принципі соціальної стратифікації, що запроваджувався на основі не спадкового права, а особистих заслуг державних службовців. Позитивні наслідки реформування Шан Яна почали виявитися через сто років після їх здійснення, коли царство *Цинь* активізувало боротьбу за панування на Середньо-Китайській рівнині. Наприкінці IV ст. до н. е. циньці встановили свій контроль над землями басейну верхньої течії ріки Шаньшуй, що тече на півдні області Шенсі, а також над західною частиною області Хенань, а у 278 р. до н. е. вони захопили столицю царства Чу, місто Ін. Протягом 238 – 221 рр. правитель держави *Цинь*, званий Ін Чжоу, захопив усі царства, що протистояли йому, і таким чином об'єднав під своєю владою весь Китай. Після цієї події царство *Цинь* перетворилося на могутнє державне утворення, що було проголошено імперією, а його правитель прийняв титул *Цинь Ши Хуанді*, тобто “перший імператор *Цинь*”. Надалі перший імператор *Цинь* запровадив адміністративну реформу, згідно з якою держава була розділена на окремі адміністративні округи. Було створено чітку і розгалужену вертикаль державної влади, функціонування якої було зумовлене існуванням величезного бюрократичного апарату.

Однак, на утримання цього бюрократичного апарату витрачалася значна частина державних коштів. Окрім того, під час правління *Цинь Ши Хуанді* розгорнулося великомасштабне будівництво, у тому числі і Великого Китайського муру. Значна частина коштів витрачалася також на утримання збройних сил імперії. Таким чином, названі витрати спричинили спустошення державної скарбниці. У обставинах, що склалися, посилювалися повстанські рухи в імперії *Цинь*, внаслідок чого дана держава у 207 р. до н. е. припинила своє існування.

Через п'ять років після цієї події один із проводирів повсталих, дехто Лю Бан, у 202 р. до н. е. заснував нову імперію *Хань*. Названий правитель послабив податковий тягар, забезпечив земельними наділами воїнів і службових чиновників центральної адміністрації. Після придушення у 154 р. до н. е. заколоту удільної аристократії у імперії *Хань* активізувався про-

цес централізації державної влади, який був завершений під час правління імператора У-ді (140 – 87 рр. до н. е.) То був час найвищого піднесення держави імперії Цинь. Саме тоді був запроваджений закон щодо земельної спадщини, наслідком чого було роздроблення уділів місцевої знаті. Задля доукомплектування державного апарату чиновництвом було створено спеціальну академію, де вводилася система іспитів. У цій академії нормально могли навчатися представники різних верств населення. Ті особи, які успішно склали іспит, отримували назву “*шеньши*”. Втім, формальна ділова рівність у імперії Цинь сполучалася з реальною нерівністю майна, рангу тощо. Але цивілізація, що розглядається, відрізнялася від інших своєю егалітарною тенденцією. При цьому формування централізованого державного апарату ідеологічно обґрунтовувалася на ідеологічному рівні, через трактування держави й імператора у якості вищих цінностей.

У часи існування імперії Хань легалізація куплі-продажу землі мала наслідком перетворення общинників на дрібних землевласників. Дане явище зумовило розпад земельного фонду і трансформацію общини у суто адміністративні об'єднання. Якщо на початку існування імперії Хань самостійні селяни являли собою переважну більшість населення, то наприкінці цього існування питома вага даної верстви населення скоротилася до половини чисельності мешканців країни. Відповідно збільшилася чисельність тих землеробів, які були підлеглими приватновласницьким формам експлуатації. Пануючою формою цієї експлуатації була оренда. Втім, були наявними також різні форми особистої залежності, наймана праця, нарешті рабство. Але останні у своїй сукупності за своїм господарським поширенням значно поступалися оренді. Виявляється те, що головним об'єктом експлуатації були ті верстви населення імперії Хань, що не входили до складу державного апарату, а представники останнього пробували поза межами приватновласницьких форм експлуатації.

Спричинена обезземеленням селянства гостра соціально-політична криза, що відбулася в імперії Хань наприкінці I ст. до н. е., спричинила перехід влади у державі до бічної гілки правлячої династії, очолюваної регентом при недолітньому спадкоємці престолу, тестем попереднього імператора Пін-ді (1 – 6 рр. н. е.) Ван Маном (9 – 23 рр. н. е.). Ван Ман застосував заходи,

які були спрямовані на призупинення процесу обезземелення селян. Зокрема, зважаючи на вичерпність державного земельного фонду, він заборонив купівлю-продаж землі. Але спроби посилити державне регулювання земельних відносин лише погіршили ситуацію, а стихійні лиха зумовили масового руху протесту, який урешті-решт перетворився на повстання, які відбувалися під різними назвами, а саме “Зелений гай”, “Мідні коні”, “Великі списи”, “Залізні гамілки”, “Чорні теляти”, “Червоні брови”. Названі повстання закінчилися загибеллю Ван Мана.

У цих умовах державну владу захопив Гуан У-ді, (25 – 57 рр. до н. е.), який був споріднений з правлячою династією. Дана подія являла собою початок правління *Молодшої династії Хань*. Після цього було відновлено зрошувальну систему, обмежено рабовласництво, ужиті заходи щодо запобігання розорення селян. Втім, названі заходи мали короточасний успіх, і не змогли стримати розшарування серед землеробів і зростання великого землеволодіння, а також зменшення фонду державних земель. Названі негативні явища стали причиною того, що наприкінці I – на початку другого ст. н. е. влада відсторонилася від регулювання аграрного сектору економіки держави. Наслідком цього явища було значне скорочення кількості платників податків і назрівання нової соціально-політичної кризи. Відображенням даної кризи було повстання, відоме як “Жовті пов'язки”, що відбулося у 184 – 188 рр. н. е. Незважаючи на його поразку, воно зумовило остаточне падіння у 220 р. н. е. Молодшої династії Хань.

Наступний період історії Давнього Китаю був часом жорсткої міжособної боротьби між тими воєначальниками, які піднесли під час придушення вище названого повстання. Внаслідок цієї боротьби виникли три самостійні держави, а саме *Вей*, *Шу*, та *У*. Нове об'єднання Китаю відбулося лише у 280 р. н. е. під зверхністю царства Вей, у якому з 265 р. н. е. правлячою була *династія Цзін*. Характерними ознаками часу правління цієї династії були процеси де централізації влади та боротьби, що тривала між центральною і удільно-місницькою знаттю. Саме тому влада династії Цзін була нетривкою. На початку IV ст. н. е. землі Північного Китаю захопили ватажки кочових племен, наслідком чого у південній частині цієї країни виникли численні но-воутворені китайські династії колишніх місцевих правителів.

Серед “варварських династій” Північного Китаю найбільш згуртованим було царство, зване *Північне Вей*, де правлячою була династія *Тоба Вей*, що мала своє походження із середовища родової знаті тюрко-монгольської кочової етнічної спільності, відомої як “*сяньбі*”. Незабаром у державі Північного Вей було запроваджено аграрну надільну реформу, наслідком якої було закріплення селян за місцем роботи. Деякі дослідники убачають у цій реформі синтез китайської та кочової традиції. У 581 р. н. е. владу на півночі Китаю захопив полководець Ян Цзянь, який проголосив себе імператором династії *Сунь*. Через вісім років після цієї події, тобто у 589 р. н. е., названий правитель спромігся об’єднати північну і південну частини Китаю. Однак марнотратство суйського двору та невдалі війни підірвали економіку цієї країни. Дане явище спричинило потужні селянські повстання, що відбувалися в умовах зростання змов знаті. У даній ситуації один з воєначальників династії *Сунь*, званий Лі Юань, у 618 р. н. е. захопив владу в країні й проголосив нову династію *Тан*, яка правила Китаєм до 907 р. н. е. Втім, час правління цієї династії належить до іншої історичної доби.

На кінець доцільно зазначити, що на розвиток тих соціально-економічних процесів, що відбувалися у давньому Китаї, великий вплив мали зовнішні природні чинники. Зокрема, похолодання, яке відбулося протягом VI – III ст. до н. е., супроводжувалося скороченням природної біоти та перетворенням природного ландшафту на антропогенний. Втім, негативні наслідки цього похолодання для розвитку Китайської цивілізації були частково компенсовані створенням у III ст. до н. е. великої зрошувальної системи, що дозволила використовувати ґрунти з максимальною ефективністю. Однак забезпечити функціонування цієї зрошувальної системи була спроможною лише централізована держава. Значення державної централізації у процесі землеробського виробництва посилювалося також у зв’язку з тим, що китайське суспільство постійно відчувало дефіцит орних земель у зв’язку з демографічним підйомом, що існував у Китаї тих часів. Дана обставина зумовлювала безперспективність як широкого використання у землеробстві праці тих осіб, що не були зацікавлені у результатах цієї праці, тобто рабів, так і удільно-місницьких відносин. У цілому в науковій літературі визна-

чені наступні соціоекологічні цикли: 1. *Піднесення*, для якого характерними є розвиток продуктивних сил і зростання чисельності населення; 2. *Стагнація*, тобто досягнення найвищого рівня розвитку продуктивних сил суспільства, концентрація земель, обезземелення селянства, зростання дефіциту землі, припинення процесу зростання чисельності населення; 3. *Занепад*, тобто падіння продуктивних сил суспільства, зубожіння населення, порушення нормального ходу виробничого процесу через підвищення соціально-політичної напруженості у суспільстві, тобто через селянські повстання, а також через скорочення орного фонду. При цьому виявляється, що війни і повстання мали наслідком скорочення населення, а отже створювали умови для наступного піднесення. Держава втручалася у соціально-економічні процеси, стримуючи поширення великого землеволодіння. При цьому вона прагнула не допустити надмірного зубожіння населення та обезземелення селянства. Найвищого рівня розвитку така політика досягала у періоди піднесення, а стагнація перешкоджала китайській державі у здійсненні переділів землі й у контролі над соціально-економічними процесами.

6.2. Субойкумена далекосхідної цивілізації

Стародавня китайська цивілізація являла собою найпотужніший цивілізаційний центр тяжіння, у межах дії якого пробували Корея, В’єтнам разом з країнами Південно-Східної Азії, а також Тибет разом з прилеглими до нього територіями Центральної Азії. Саме тому даний територіально-цивілізаційний феномен доцільно уважати за субойкумену далекосхідної (Китайської) цивілізації, яка аж ніяк не являла собою занепаду периферію, що походила від якоїсь метрополії, тому що вона була самобутньою складовою великої цивілізаційної системи. Аналогічні явища визначаються у тих випадках, коли певне угруповання країн розвивається у сполученні з потужним цивілізаційним осередком. Такими є Індія і країни Південно-Східної Азії, Візантія і православні балканські держави, мусульманська цивілізація і суміжні з нею африканські суспільства тощо. Додамо до висловленого, що субойкумена як територіально-цивілізаційна спільність не є незмінною. Вона цілком рухлива у своїх межах і структурі. Таким чином, з одного боку, будь-яка субойкумена розвивається

під певним впливом базисної цивілізації, але з іншого боку вона структурно не належить до останньої, і має свою власну соціокультурну специфіку. Довкола китайсько-конфуціанської цивілізації подібна субойкумена склалася іще у часи існування держави династії Хань (II ст. до н. е.). У III ст. до н. е. внаслідок зростання міжцивілізаційних зв'язків у напрямі “схід – захід” сформувалася трансєвразійська комунікаційна система що відома як “Великий шовковий шлях”. Цією комунікаційною системою переміщувалися на величезну відстань не лише товари, але також технологічні новачі, релігійні ідеї, політичні доктрини.

На Корейському півострові найбільш раннє державне утворення, зване *Чосон*, виникло 2333 р. до н.е. Зважаючи на те, що у Китаї назва цього державного утворення було відомою у VII ст. до н. е., доцільно уважати, що зв'язки між Кореєю і Китаєм існували у далекій давнині. У IV ст. до н. е. Чосон підтримував активні стосунки з сусіднім з ним китайським царством Янь. Надалі це державне утворення намагалося претендувати на рівність з китайськими царствами епохи “Чжаньго”. Однак, після того, як у 283 р. до н. е. яньський полководець Цинь Кай завдав поразки Чосону, внаслідок чого китайці захопили західну частину цієї держави. Але після того, як у Китаї після смерті Цинь Ши Хуанді відбулося ослаблення Китаю, у 209 р. до н. е. Чосон перейшов у наступ і захопив східні землі царства Янь. У 194 р. до н. е. владу в Чосоні захопив китаець Віман. З цього часу між Китаєм і Чосоном встановилися дружні відносини, які ґрунтувалися на засадах васалітету. Втім, у 109 р. до н. е. Китай розпочав інтервенцію проти Кореї, внаслідок чого держава Чосон припинила своє існування. Дана подія затримала розвиток політичної організації корейського суспільства, і лише у перші століття н. е. на Корейському півострові виникли нові державні утворення, а саме Когурьо, Пекче і Силла.

На північному сході півострова Індокитай, що на півдні прилягав до Південного Китаю, на межі IV – III ст. до н. е. виникли декілька в'єтських ранніх державних утворень. На межі III – II ст. до н. е. відбулося посилення одного з цих державних утворень, що відоме під назвою *Намв'єт*. Відомо, що воно успішно протистояло Циньській імперії, і уважалося правителями цієї держави за найнебезпечнішого противника. Свідченням рівня

розвиненості державного ладу Намв'єт є той факт, що після ханьського завоювання у 111 р. до н. е. ця держава пробувала під зверхністю Китаю на умовах автономії. Після падіння династії Хань держава Намв'єт здобула незалежність. Спроби китайських держав III – V ст. н. е. запровадити свій контроль над Північним В'єтнамом успіху не мали. Саме на цей час у цій країні поширився буддизм. Багаторічні контакти з Китаєм сприяли запровадженню у В'єтнамі китайської культури.

На північному заході Китаю найбільш небезпечними для цієї країни були кочові племена, відомі як “хунну”, які іще на початку I тис. до н. е. створили на території Монголії і Північного Китаю могутнє військово-політичне об'єднання кочівників. У 209 р. до н. е. верховним правителем (“*шанюй*”) хуннів був проголошений Моде. Скориставшись ослабленням Китаю після загибелі держави династії Цинь, цей правитель почав здійснювати агресивну політику відносно Китаю, і урешті-решт змусив імператора нової династії Хань укласти з ним вигідну для нього мирну угоду. Під час правління Моде (209 – 174 рр. до н. е.) кочовий союз хунну перетворився на специфічну форму номадичної державності, означену в науковій літературі терміном “*екзополітія*”, тобто така форма державності, яка ґрунтується на данницькому способі експлуатації. Доцільно зазначити, що така форма державності виявила себе стійкою у збройній боротьбі з Ханьською імперією, правитель якої, відомий як У-ді, протягом періоду, що тривав з 130 до 58 р. до н. е. намагався силою підпорядкувати хуннів. Причиною розпаду держави хуннів були внутрішні відцентрові тенденції. Зокрема, від цієї держави відокремилися південні хунни, які у 51 р. до н. е. визнали себе васалами імперії Хань. Щодо північних хунну, то вони під тиском китайців у 93 р. н. е. відійшли на захід, до Джунгарії. Південні ж хунну з кінця I ст. н. е. почали зазнавати тиск з боку кочового племінного союзу, званим “*сяньбі*”. Протягом 60-ти років північні хунни пробували на території Сіньцзяна, на захід від озера Баракуль, але поміж 155 і 160 роками вони були витиснуті звідси сяньбі. Минувши Джунгарську браму (прохід між гірськими пасмами Джунгарського Алатау на заході та Бірліктау і Майлітау на сході), північні хунну розділилися на два угруповання: частина їх залишилася на землях сучасного Південно-Східного Казахстану, створивши там

володіння, відоме як Юебань, а решта просунулися далі на північний захід, у степи Західного Сибіру і Приуралля. У цих степах відбулася асиміляція тюрко-монгольськими хуннами угорських кочових племен, внаслідок чого у другій половині IV ст. сформувалася угро-тюркський етнос, відомий як “гунни”.

Держава хуннів являла собою своєрідний зразок кочової цивілізації, який наслідували наступні “кочові імперії” Євразії. Відмітні ознаки таких “імперій” полягають у вузькій адаптації до місця пробування, а також у супроводженні їх еволюції контактами із мешканцями землеробських районів. Зверхність кочівників над землеробським населенням сприяло посиленню військового прошарку і зміцненню влади воєначальників, а також зростанню майнової й соціальної диференціації у середовищі кочівників. Подальший розвиток процесу інтеграції двох типів господарств, а саме скотарського і землеробського, мав наслідком формування апарату примусу іноплеменників. Однак названі процеси могли бути й оборотними залежно від мирного або військового періоду історії кочівників, відповідно коливаючись між патріархальним або військово-ієрархічним типом суспільного устрою. Таким чином, досліджуваний зразок кочової цивілізації являє собою один із різновидів не-формаційного астадіального розвитку, відмітною ознакою якого є підвищена ступінь залежності від уміщуючого ландшафту, і таке соціальне явище, що базується на скотарському типі господарства. У історико-філософській науковій літературі висловлено обґрунтоване міркування про недоцільність дихотомічного зіставлення осілих землеробських та кочових скотарських суспільств, згідно з яким останні являють собою збиткові, відсталі й паразитичні суспільства. Адже поняття вищого і нижчого, відсталого і передового є продуктивними лише у лінійній системі координат, а у багатовимірних моделях вони перетворюються на вельми відносні. Дійсно, кочове скотарство сприяло освоєнню величезного за розміром степового територіального простору, який на той час був недоступний для інших видів економіки. У якості доказу поданого міркування наводиться приклад насильницького переведення деякої частини кочового населення Казахстану до осілості у 20 – 30-х рр. XX століття, яке спричинило масову пошесть худоби і загибелі від голоду великої кількості людей.

Історична доба, що охоплювала III – VII ст. до н. е., в далекосхідній ойкумені являла собою перехід від давньої до середньовічної історії. Цей період являв знаменувався не генезисом феодалної формації, а виникненням надрегіональних держав. Проникнення кочівників до північної частини Китаю, створення симбіозних китайсько-кочовницьких державних утворень – мали наслідком об’єднання у межах єдиного соціального організму двох суто регіональних типів культури і двох типів соціальності, а саме землеробського (Китайська рівнина) та кочовничого (“Великий степ”). З часом у межах китайсько-кочовницьких державних утворень кочове, тобто не китайське начало поступово асимілювалося китайським землеробським началом, а останнє, таким чином, значною мірою компенсувалося, внаслідок чого відбувалося відновлення суто китайської традиції, яка, у свою чергу, “знімалася” під час наступного симбіозу

Основна навчальна література

1. Алаев Л. Б. История Востока. – М., 2007.
2. Бонгард-Левин Г. М. Древняя Индия. История и культура. – Санкт-Петербург, 1997.
3. Васильев Л. С. История Востока. – Москва, 1993. – Т. I. – С. 13 – 82, 211 – 238, 241 – 252, 477 – 495.
4. История Востока. Восток в древности / [под ред. А. А. Висагина]. – Москва, 1997. – Том I.
5. История Древнего Востока / [под ред. В. И. Кузищина]. – Москва, 2001.
6. История Древнего Востока / [под ред. И. М. Дьяконова]. – Москва, 1989. – Том I. – С. 5 – 52; Том III. – С. 5 – 21.
7. История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / [А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек]. – Минск, 1998.
8. История Древнего мира. Древний Восток. Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / [А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек]. – Минск, 1998.
9. Малявин В. В. Китайская цивилизация. – Москва, 2001.
10. Попов В. Б. Стародавній Схід // Історія і теорія світових цивілізацій [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян, та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 67 – 111.

Додаткова навчальна література

1. Александров Ю. Г. О формационной специфике доколониальных восточных обществ // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 2. – С. 55 – 65.
2. Васильев В. С. Что такое азиатский способ производства? // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 3. – С. 65 – 75.
3. Древние цивилизации / [ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – Москва, 1989.
4. Заблоцкая Ю. История Ближнего Востока в древности. – Москва, 1989.
5. Кара-Мурза А. А. Непродуктивная индивидуальность и продуктивная корпоративность // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 4. – С. 72 – 77.
6. Киселев Г. С. Присвоение человека: о специфике социальной связи на традиционном Востоке // Народы Азии и Африки. – 1989. – № 6. – С. 66 – 74.
7. Классы и сословия в докапиталистических обществах Азии. – Москва, 1986. – С. 28 – 67, 191 – 197.
8. Меликишвили Г. К вопросу о характере древнейших классовых обществ // Вопросы истории. – 1966. – № 11. – С. 65 – 80.
9. Меликишвили Г. А. Некоторые аспекты вопроса о социально-экономическом строе ближневосточных обществ // Вестник древней истории. – 1975. – № 2. – С. 18 – 45.
10. Меликишвили Г. А. Об основных этапах древнего ближневосточного общества // Вестник древней истории. – 1985. – № 4 – С. 3 – 34.
11. Меликишвили Г. А. Характер социально-экономического строя на древнем Востоке // Народы Азии и Африки. – 1972. – № 4. – С. 53 – 64.
12. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Дж. Мелларт. – Москва, 1982.
13. Обсуждение: Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. – М., 1984 // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 1. – С. 154 – 186.
14. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. – Киев, 1989. – С. 5 – 189, 258 – 263.
15. Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока. – Москва, 1971. – С. 45 – 94, 127 – 146.
16. Семенов Ю. И. Об одной из ранних рабовладельческих форм эксплуатации // Разложение родового строя и формирование классового общества. – Москва, 1968. – С. 250 – 290.
17. Семенов Ю. И. Всемирная история в самом кратком изложении // Восток – 1997. – № 2. – С. 5 – 34.
18. Семенов Ю. Социально-экономический строй древнего Востока: современное состояние проблемы // Народы Азии и Африки. – 1988. – С. 151 – 165.
19. Семенов Ю. И. Проблема социально-экономического строя древнего Востока // Вопросы философии. – 1964. – № 4. – С. 69 – 89.
20. Семенов Ю. И. Типология ранних форм эксплуатации // Народы Азии и Африки. – 1985. – № 4. – С. 39 – 68.
21. Текеи Ф. К теории общественно-экономических формаций. – Москва, 1975. – С. 5 – 59, 79 – 180.
22. Якобсон В. А. Государство как социальная организация // Восток. – 1977. – № 1. – С. 22 – 34.
23. Якобсон В. А., Дьяконов И. М. “Номовые государства”, “территориальные царства”, “полисы” и “империи” // Вестник древней истории. – 1982. – № 2. – С. 8 – 16.

Організаційно-навчальний блок

Завдання для самостійної роботи

1. На засадах вивчення рекомендованої до частини III навчальної літератури визначте і законспекуйте поняття “азіатський спосіб виробництва”. Визначте суттєві риси даного поняття.
2. Випишіть постулати концепції “азіатської” формації, яка зводиться до трактувань щодо існування “общинної”, “рентної”, і “державної”, формації. Надайте критичну оцінку цих міркувань.
3. Зафіксуйте обґрунтування концепції “державного способу виробництва” у країнах давнього Сходу, та проаналізуйте критичні оцінки цієї концепції.
4. Осмисліть сутність поняття “поліваріантність історичного процесу” у країнах давнього Сходу. Надайте конкретні історичні приклади виявлення цієї “поліваріантності”
5. На контурній карті визначте три цивілізаційні ареали, а саме близькосхідний, південноазіатський, та далекосхідний. Вия-

- віль і зафіксуйте ступінь віддаленості названих ареалів один від одного у просторовому вимірі.
6. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте, законспекуйте і поясніть значення поняття “групова приватна власність” носіїв влади у країнах давнього Сходу.
  7. Визначте і законспекуйте сутність категорії “володіння”. Надайте конкретні приклади тих форм земельних володінь, що існували у різних країнах давнього Сходу.
  8. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте, зафіксуйте та проаналізуйте дві точки зору щодо співвідношення державної, громадської та приватної власності у суспільствах давнього Сходу.
  9. Обґрунтуйте значення поняття “страта” у якості визначення соціальної структури країн давнього Сходу.
  10. Виявіть і законспекуйте значення поняття “екзополітія”.
  11. Законспекуйте визначення концепції “влади-власності”. Надайте сутність цієї концепції відносно країн давнього Сходу.
  12. Визначте і обґрунтуйте поняття “нерозчленованості” соціальної структури стародавніх східних суспільств у якості методологічного принципу їх дослідження.
  13. На контурній карті визначте регіон Північно-Східної Африки, де була розташована цивілізація давнього Єгипту та окресліть природні межі цієї цивілізації. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури проаналізуйте природно-кліматичні умови долини та дельти ріки Нил.
  14. Зафіксуйте і охарактеризуйте принципи визначення хронології та періодизації історії давнього Єгипту.
  15. Поясніть сутність терміна “басейнова система зрошення”.
  16. На конкретних прикладах із історії давнього Єгипту обґрунтуйте та законспекуйте значення термінів “царсько-храмове господарство”, “вельможне господарство”, “надільно-арендна система господарювання”.
  17. На основі вивчення рекомендованої навчальної літератури виявіть і поясніть значення термінів “номарх” і “неджес”.
  18. На контурній карті визначте регіон Близького Сходу, де були розташовані цивілізації Месопотамії, окресліть природні межі поширення цих цивілізацій та наведіть місця розташування протодержавних утворень Шумеру.

19. Порівняйте карти Стародавньої Месопотамії й сучасного Іраку та визначте відмінності у конфігурації північної берегової лінії Перської затоки та річищ Тигру і Євфрату. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури виявіть природно-кліматичні умови Месопотамської низовини.
20. На конкретних прикладах історії давньої Месопотамії поясніть значення терміна “домінантний спосіб виробництва”.
21. На засадах вивчення рекомендованої літератури визначте і поясніть сутність термінів “лугаль” і “енсі”.
22. На засадах вивчення рекомендованої літератури визначте, законспекуйте і поясніть сутність таких термінів: “гуруш”, “мушкенум”, “тамкар”, “редум”.
23. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури обґрунтуйте значення терміна “імперські держави”. Надайте назви “імперських держав” давнього Сходу.
24. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури виявіть природні умови Південноазіатського субконтиненту.
25. На контурній карті визначте той регіон Південноазіатського субконтиненту, де була розташована цивілізація Хараппи. Наведіть місця розташування городищ цієї цивілізації, а саме Хараппа, Мохенджо-Даро, Чанху-Даро, Калібанган, Лохтал.
26. Виявіть значення термінів “дравіди” та “індо-арії”.
27. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте на контурній карті регіон розселення індо-аріїв. Порівняйте його з регіоном поширення цивілізації Хараппа.
28. Випишіть і поясніть значення термінів “веди”, “самхіти”, “Рігведа”, “Самаведа”, “Яджурведа”, “Атхарваведа”.
29. Випишіть і надайте пояснення значення термінів “варни”, “брахмани”, “кшатрії”, “вайшы”, “шудри”, та “магараджа”.
30. На прикладах історії давньої Індії визначте і законспекуйте сутність терміна “політарний спосіб виробництва”.
31. На прикладах історії давньої Індії визначте і законспекуйте сутність терміна “редистрибутивна система”.
32. На контурній карті окресліть межі державних утворень давньої Індії, а саме Кошали та Магадхи.
33. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте, законспекуйте і обґрунтуйте пояснення значення термінів “махаяна”, “хінаяна”.

34. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури виявіть природні умови територіального простору Далекого Сходу, що розташовувався в межах річки середньої та нижньої течії рік Янцзи і Хуанхе.
35. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте на контурній карті той регіон Китаю, де були розташовані населені пункти культури Шан-Інь.
36. На контурній карті визначте той регіон Китаю, де були розташовані держави “Західне Чжоу”, “Східне Чжоу”, державні утворення періоду “Чжаньго”, імперія династії Цинь, імперія династії Хань, та імперія династії Цзінь.
37. Випишіть і поясніть значення термінів “ші” та “шеньши”.
38. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте і поясніть з позицій теорії цивілізацій сутність терміна “субойкумена”. На контурній карті окресліть межі далекосхідної ойкумени. Випишіть дані про природні умови існування цієї ойкумени.

Завдання для самоконтролю

1. На засадах порівняльного аналізу природних умов трьох цивілізаційних ареалів Азії, близькосхідного, південноазійського, та далекосхідного визначте ті зовнішні чинники, під впливом яких відбувся відносно ранній перехід (на межі IV і III тисячоліть) до цивілізаційного розвитку тих регіонів, що були прилеглими до великих річок Азії та Північно-Східної Африки, а саме Нилу, Тигру і Євфрату, та Інду.
2. Визначте суттєві риси марксистської концепції “азійського способу виробництва” та надайте її критичний аналіз. На конкретних прикладах історії країн давнього Сходу докажите безґрунтовність названої концепції.
3. Охарактеризуйте концепції, які сформувалися у радянській історико-філософській науці у процесі дискусій щодо азійського способу виробництва.
4. Проаналізуйте сучасні концепції створення передумов для переходу до цивілізаційного рівня суспільного буття. Надайте критичний аналіз редистрибутивній концепції політогенезу.
5. Надайте аналіз існуючим на наш час у пострадянській історико-філософській літературі концепціям пізнання цивілізацій

давнього Сходу як методологічної основи для вивчення сутності ознак цивілізаційних процесів, що відбувалися у країнах давнього Сходу.

6. Охарактеризуйте ступінь впливу природних чинників на етноісторичні процеси, що відбувалися у долині ріки Нил на етапі переходу суспільств названого регіону до цивілізаційного рівня історичного буття.
7. Визначте відмінні характерні риси та відмітні ознаки системи “басейнового” зрошування давнього Єгипту від тієї зрошувальної системи, що існувала у давній Месопотамії. Поясніть, під впливом яких чинників сформувалися ці відмінності.
8. На засадах визначення і порівняльного аналізу типових ознак цивілізацій давнього Сходу виявіть, до якого типу належала цивілізація давнього Єгипту, і які відмітні ознаки порівняно з цивілізацією Месопотамії вона мала.
9. На засадах визначення та порівняльного аналізу в часовому вимірі соціально-економічного і політичного розвитку Раннього, Давнього, Середнього, Нового та Пізнього царств охарактеризуйте еволюцію господарства, суспільних відносин та державного ладу в давньому Єгипті.
10. Визначте і поясніть сутність релігійно-політичної реформи фараона Аменхотепа IV (Ехнатона) та причини її скасування.
11. Надайте характеристику зовнішньої політики фараонів XIX династії. На контурній карті визначте головні напрями їх експансіоністської зовнішньої політики.
12. Охарактеризуйте вплив природних чинників на етноісторичні процеси, що відбувалися у південній частині Месопотамської низовини суспільств цього регіону до цивілізаційного рівня історичного розвитку. Виявіть етнічний склад населення цього регіону та прилеглих до нього зі сходу місцевостей Аравійської пустелі, і з заходу – гір Загросу.
13. На засадах порівняльного аналізу номів до-династичного періоду історії давнього Єгипту і міст-держав ранньо-династичного періоду історії Месопотамії здійсніть типізацію даних етапів цивілізаційної еволюції.
14. Охарактеризуйте сутність процесу поступового перетворення храмового господарства на царсько-храмове та стан общинного сектору господарства державних утворень Шумеру.

15. Простежте зміни, що відбулися у системі земельних відносин та у державному ладі у часи існування Аккадського царства порівняно з державою III династії Ура.
16. Визначте історичні передумови та сутність змін у етнічному складі населення давньої Месопотамії, що відбулися протягом XIX – XVIII століть охарактеризуйте їх вплив на етнокультурний розвиток цього регіону.
17. На засадах вивчення законів царя Хаммурапі (1792 – 1750 рр. до н. е.) визначте характерні риси суспільних відносин та адміністративно-політичного ладу Старого Вавилонського царства у XVIII столітті до н. е..
18. На засадах порівняльного аналізу городищ Хараппської цивілізації з номами до-династичного періоду історії давнього Єгипту та містами-держав ранньо-династичного періоду історії Месопотамії визначте тип першої.
19. Охарактеризуйте етнічну належність індо-аріїв. Простежте головні напрями міграції названих племен у східному напрямі. Визначте час вторгнення індо-аріїв у межі Південноазійського субконтиненту.
20. Охарактеризуйте стану (варнову) структуру індо-арійської спільноти, що існувала у часи її початкового пробування у Індії. Визначте і обґрунтуйте вплив варнної системи на характер суспільних відносин у середовищі індо-аріїв.
21. Надайте аналіз змінам у економіці, соціальних відносинах, політичному устрої та у культурному розвитку Північної Індії середини I тисячоліття до н. е.
22. Охарактеризуйте посилення впливу зовнішніх чинників на соціально-економічний і політичний устрій Індії у період, що тривав від 80-х рр. II ст. до н. е. до початку II ст. н. е.
23. На засадах вивчення рекомендованої літератури проаналізуйте відмітні ознаки процес поширення буддизму в Індії. Визначте і охарактеризуйте головні напрями, що сформувалися і поширилися у буддизмі на початку н. е.
24. На засадах порівняльного аналізу культури Шан-ін'я з номами до-династичного періоду історії давнього Єгипту та містами-державами ранньо-династичного періоду історії Месопотамії визначте характерні риси і відмітні ознаки першої від інших, а також виявіть її тип.

25. Визначте історичні передумови, сутність, та історичне значення реформ Шан Яна (359 – 350 рр. до н. е.).
26. Охарактеризуйте внутрішню і зовнішню політику імператорів династії Цинь (кінець IV ст. до н. е. – 207 р. до н. е.).
27. Визначте сутність та історичні наслідки законодавчих змін щодо централізації державної влади та земельної спадщини, запроваджених у часи правління імператора У-ді (140 – 87 рр. до н. е.) із династії Хань.
28. Надайте характеристику внутрішньої політики Ван Мана (9 – 23 рр. н. е.) та визначте причини загибелі імперії Хань.
29. Здійсніть аналіз впливу природних чинників на розвиток господарства і суспільних відносин у давньому Китаї.
30. Охарактеризуйте відмітні ознаки господарства та суспільних відносин “кочової імперії” гуннів. Визначте риси астадіального розвитку названої імперії.
31. Визначте головні ознаки та відмітні риси впливу з боку китайської цивілізації на Корею і В'єтнам.

Контрольно-оцінювальний блок

Тестові завдання до частини III

1. *Із поданих варіантів визначте правильну хронологію виникнення первісних осередків цивілізації на давньому Сході.*
  - а) на межі IV і III тисячоліть до н. е.
  - б) у середині II тисячоліття до н. е.
  - в) у VII столітті до н. е.
2. *У яких місцевостях виникли первісні осередки цивілізації Південно-Східної Африки, Близького Сходу та Індійського субконтиненту?*
  - а) на узбережжях морів
  - б) у гірських місцевостях
  - в) у пустелях
  - г) у долинах великих рік
3. *Які екологічні чинники зумовили переселення племен первісних мисливців із Аравійського півострова, пустелі Сахара, а також із Іранського нагір'я у долини рік Нил, Тигр і Євфрат, та Інд у IV тисячолітті до н. е.?*
  - а) зволоження клімату
  - б) усихання клімату

- в) похолодання клімату
4. *Визачте суттєві риси азійського способу виробництва.*
- а) наявність приватної власності на засоби виробництва
- б) відсутність приватної власності на засоби виробництва
- в) класова структура суспільства
- г) перевага станової структури суспільства над класовою
- д) абсолютна монархія як форма державної влади
- е) східна деспотія як форма державної влади
- ж) праця рабів як провідна виробнича сила
- з) праця общинників як провідна виробнича сила
5. *Яка із поданих форм власності, на вашу думку, була найбільш поширеною у суспільствах стародавнього Сходу?*
- а) державна власність
- б) приватна власність
- в) групова приватна власність
- г) володіння
6. *З яким цивілізаційним ареалом співвідноситься цивілізація давнього Єгипту?*
- а) близькосхідним
- б) південноазіатським
- в) далекосхідним
7. *Які території входили до складу цивілізації давнього Єгипту?*
- а) дельта і долина ріки Нил, що простягалися від південно-східного узбережжя Середземного моря до 4-х порогів Нилу
- б) дельта і долина ріки Нил, що простягалася від південно-східного узбережжя Середземного моря до 1-х порогів Нилу
- в) дельта і долина річкової системи “Нил – Білий Нил”, що простягалася від південно-східного узбережжя Середземного моря на південь до “Великих озер” Тропічної Африки
8. *Які із наведених етнічних спільностей являли собою складові процесу етногенезу давньо-єгипетського етносу?*
- а) іафетити
- б) семіти
- в) хаміти
9. *Із наведених дат визначте час виникнення першого загальноєгипетського державного утворення – Раннього царства.*
- а) середина V тисячоліття до н. е.
- б) кінець IV тисячоліття до н. е.

- в) середина III тисячоліття до н. е.
- г) початок II тисячоліття до н. е.
10. *Із поданих титулів правителів давнього Єгипту визначте титул царя.*
- а) номарх
- б) фараон
11. *Із поданих імен фараонів давнього Єгипта визначте фараона Нового царства, який здійснив спробу запровадження культу бога Атона-Ра.*
- а) Аменемхет III
- б) Аменхотеп IV
- в) Рамсес II
- г) Тутмос III
- д) Яхмос I
12. *З яким цивілізаційним ареалом співвідноситься цивілізація давньої Месопотамії?*
- а) близькосхідним
- б) південноазіатським
- в) далекосхідним
13. *Які території входили до складу цивілізації Шумера?*
- а) Месопотамська низовина
- б) землі, розташовані у районі нижньої течії рік Тигр і Євфрат
- в) Вірменське нагір'я
- г) гори Загросу
14. *Із названих дат визначте ту, з якою можна ототожнити перехід шумерів до цивілізаційного рівня свого буття.*
- а) середина V тисячоліття до н. е.
- б) кінець IV тисячоліття до н. е.
- в) початок III тисячоліття до н. е.
- г) перша половина II тисячоліття до н. е.
15. *Із наявних топонімів визначте назви протодержавних утворень Шумеру.*
- а) Мемфіс
- б) Лагаш
- в) Фіви
- г) Урук
- д) Ахететон
- е) Ерідуд

ж) Умма

16. З яким із періодів існування цивілізації давнього Єгипту належить співвіднести ранньодинастичний період історії давньої Месопотамії?

- а) до-династичний період
- б) Раннє царство
- в) Давнє царство

17. Із наявних титулів виявіть той, що означав незалежних від ради старійшин правителів протодержавних утворень Шумеру.

- а) лугаль
- б) енсі

18. Із наявних варіантів визначте той, що характеризує сутність заходів правителя Лагаша, званого Уруїнімгіна (2318 – 2312 рр. до н. е.).

- а) централізації та зміцнення центральних органів управління
- б) зменшення податків

19. Чи являло собою Аккадське царство централізовану державу, до складу якої входила вся територія Месопотамії?

- а) так
- б) ні

20. Чи можна уважати господарства “царського земельного фонду”, що оброблявся “гурушами”, за такі, де існувала форма експлуатації, звана домінуючий спосіб виробництва?

- а) так
- б) ні

21. Чи доцільно уважати, що у Старому Вавилонському царстві існував рабський сектор економіки?

- а) так
- б) ні

22. Із наявних назв держав давнього Сходу визначте моноетнічні субрегіональні державні утворення.

- а) Давнє царство Єгипту
- б) Мітанні
- в) держава III династії Ура
- г) Хеттське царство

д) Раннє царство Єгипту

23. Із наявних назв держав давнього Сходу визначте поліетнічні регіональні державні утворення імперського типу.

а) Давнє царство Єгипту

б) Ассирія

в) держава III династії Ура

г) Ахеменідська держава

24. У якій частині Індійського субконтиненту відбулося формування Індської цивілізації?

- а) у долині ріки Ганг
- б) у долині ріки Інд
- в) на гірському пасмі Віндх'я
- г) на Деканському півострові
- е) на острові Цейлон

25. Із наявних назв стародавніх городищ, виявіть ту, яка перетворилася на загальне означення Індської цивілізації.

- а) Мохенджо-Даро
- б) Чанху-Даро
- в) Хараппа
- г) Калібанган

26. Чи доцільно ототожнювати за типом Індську (Хараппську) цивілізацію з Єгиптом до-династичного періоду, та з Месопотамією ранньодинастичного періоду?

- а) так
- б) ні

27. Із наявних дат визначте ту, яку доцільно співвіднести з залюдненням індо-арійськими племенами північно-західної частини Індійського субконтиненту.

- а) середина IV тисячоліття до н. е.
- б) кінець III тисячоліття до н. е.
- в) початок II тисячоліття до н. е.

28. Чи доцільно визначити тип соціально-економічного ладу індо-арійів, що існував у IX – VIII століттях до н. е. терміном “політарний спосіб виробництва”?

- а) так
- б) ні

29. Якому стану суспільства Індії першої половини I тисячоліття до н. е. є відповідною варна “брахманів”?

- а) жрецам – духовним особам
- б) світським правителям
- в) виробникам суспільного продукту – скотарям і землеробам

- г) Особисто залежним особам
30. Якому стану суспільства Індії першої половини I тисячоліття до н. е. є відповідною варна “кшатрійів”?
- а) жрецам – духовним особам
 б) світським правителям
 в) виробникам суспільного продукту – скотарям і землеробам
 г) особисто залежним особам
31. Якому стану суспільства Індії першої половини I тисячоліття до н. е. є відповідною варна “вайшьів”?
- а) жрецам – духовним особам
 б) світським правителям
 в) виробникам суспільного продукту – скотарям і землеробам
 г) особисто залежним особам
32. Якому стану суспільства Індії першої половини I тисячоліття до н. е. є відповідною варна “шудр”?
- а) жрецам – духовним особам
 б) світським правителям
 в) виробникам суспільного продукту – скотарям і землеробам
 г) особисто залежним особам
33. Найбільш поширеною у Індії середини I тисячоліття до н. е. релігією був:
- а) буддизм
 б) індуїзм
34. Чи доцільно уважати протодержавні структури культури Шан-Інь за однотипні з номами давнього Єгипту до-династичного періоду та з державними утвореннями Шумеру ранньодинастичного періоду?
- а) так
 б) ні
35. Чи є доцільним співвіднесення владних функцій “ванів” часів існування культури Шан-Інь з тими, носіями яких були “номархи” давнього Єгипту до-династичного періоду, та “енсі” Шумеру ранньодинастичного періоду?
- а) так
 б) ні
36. Назва якого з двох наявних періодів історії давнього Китаю у перекладі має значення “царства, що змагаються”?
- а) Чжаньго

- б) Шан-Інь
37. Розташуйте названі державні утворення давнього Китаю у хронологічній послідовності згідно з часом їх існування.
- а) Західне Чжоу
 б) імперія династії Сунь
 в) імперія династії Хань
 г) імперія династії Цзінь
 д) імперія династії Цинь
38. Чи доцільно уважати військово-політичний союз кочових племен “хунну” за таку форму державності, що означена терміном “екзополітія”?
- а) так
 б) ні

Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами

Теми доповідей студентів до “Днів науки”

- Еволюція поглядів щодо “азіатського способу виробництва” у радянській марксистській історико-філософській науці (історіографічний огляд).
- Форми землеволодіння і форми експлуатації у суспільствах давнього Сходу.
- Характерні риси суспільних відносин на давньому Сході.
- Відмітні ознаки державного ладу на давньому Сході.
- Релігійні системи і вчення давньої Індії.
- Культура і релігійні вірування давнього Китаю.
- Своєрідність господарства, суспільних відносин та державного ладу в Гунській імперії.

ЧАСТИНА ІV
ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ В ПЕРІОД АЗІАТСЬКОГО
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (VII – СЕРЕДИНА XVIII СТОЛІТЬ)

Розділ 1. Середньовічні суспільства Сходу в глобальних
цивілізаційних структурах

У марксистській історико-філософській літературі поняття “середньовіччя” ототожнюється з часом існування у Європі феодальної суспільно-економічної формації, у межах якого виробничі відносини ґрунтувалися на власності панівного класу феодалів на головний засіб виробництва – землю, та на існуванні самостійного селянського господарства. Зважаючи на те, що у своїх господарствах селяни являли собою власників знарядь праці, робочої худоби, садибних будівель, але аж ніяк не головного засобу виробництва, феодали привласнювали вироблений особисто залежними від них селянами додатковий продукт, тобто мали право на земельну ренту. На думку дослідників, використання терміна “феодалізм” стосовно доколоніальних суспільств Сходу є припустимим, але не у якості означення розглянутої суспільно-економічної формації, а як визначення політико-правової системи організації суспільства, яка ґрунтується на ієрархії васально-сюзеренних відносин.

При цьому доцільно мати на увазі той факт, що розвиток продуктивних сил на Сході відбувався за іншою логікою, ніж у країнах Європи. Адже перехід східних суспільств від первинної мікроформації до вторинної відбувався не на засадах формування приватної власності як стадіально вищої форми відносно колективній власності, тому що альтернативою приватній власності на Сході було розпорядження суб'єктами влади, що здійснювали свою зверхність над общинами, ресурсами общинних колективів. У цих умовах відбулася трансформація власності общин у верховну державну власність у якості функції влади. Тому на Сході саме держава, являючи собою верховного власника, в особі владного апарату здійснювала функції панівного класу. Таким чином, якщо дотримуватися формаційної теорії, східна держава не являла собою, як у Європі, надбудову над базисом, а справляла функцію важливішого елемента виробничих відносин,

які домінували над суспільством. Дана суспільна система посилювалася завдяки підтримці її зв'язків, збереженню нерозчленованих корпорацій, відсутності умов для появи індивіда-власника, а також формуванню адміністративно-правової системи, спрямованої на захист інтересів держави. Структурно ця суспільна система є настільки консервованою і адаптованою до соціальних криз, що знищити її зсередини було практично неможливо. Унаслідок цього відмітною ознакою середньовічних суспільств Сходу були циклічність розвитку з повільним нарощуванням кількісних змін незважаючи на поодинокі падіння держав, зміни етносів у якості їх населення, а також зміною династій. Лише у той час, коли східні суспільства стикнулися з колоніальною політикою європейських держав, і перетворилися з часом на складові ринкових відносин, у їхню ієрархічну систему традиційних зв'язків почали запроваджуватися нетрадиційні зв'язки, що були визначені новими умовами існування цих суспільств.

Провідні властивості та закономірності існування східних суспільств виявлялися під час найвищого ступеня посилення централізованих держав Сходу, які за своєю сутністю були протилежними європейському абсолютизму. Дійсно, якщо європейський абсолютизм сформувався в умовах існування античної спадщини, яка, вийшовши на передній план, на думку дослідників, протягом доби європейського середньовіччя трансформувалася у напрямі капіталізму, то східна централізована держава, навпаки, цілковито здійснювала управління власністю, упереджуючи таким чином розвиток власницько-капіталістичних відносин. Таким чином, не приватна власність, а саме всемогутня держава являла собою у східних суспільствах той провідний чинник поєднання виробників із засобами виробництва, що вирішував, окрім проблем управління власністю, також проблеми розподілу, обміну, споживання тощо. Тому не є доцільним визначати східні суспільства як рабовласницькі або як феодальні у тому сенсі, який вкладається в ці категорії стосовно європейських суспільств, де провідними чинниками відтворення були приватна власність та емансипований індивідуальний власник. Втім, у східних суспільствах ці чинники біли відсутні.

Згідно з поглядами деяких дослідників, до східних суспільств історичного періоду, що розглядається, найбільш право-

мірним є застосування терміна “середньовічні”. Проте, якщо для європейських країн середньовіччя по суті є синонімом феодалізму, то у межах Сходу старовина і середньовіччя були періодом існування однієї і тієї ж традиційної структури. Отже, виникає питання щодо хронологічного визначення доби азійського середньовіччя. Дослідники вважають, що тими критеріями, на засадах яких може бути визначена умовна хронологічна межа між старовиною і середньовіччям на Сході, можуть відображатися у ступені централізації влади, у впливі світових релігій на еволюцію східних суспільств, що визначився у їх сприянні наднаціональному спілкуванню, виникненню стійких зон тієї чи іншої цивілізації тощо. Разом з цим, належить урахувувати також той факт, що кожний із регіонів Сходу має свою логіку суспільної еволюції, яка є не відповідною іншим регіонам, а отже не співпадає хронологічно з ними. Дійсно для країн Близького та Середнього Сходу такою межею може бути VII ст., тобто час виникнення і поширення ісламу, тоді як у Індії та у країнах Південно-Східної Азії у релігійній сфері суспільного буття до XII – XIII ст. не відбулося ніяких радикальних змін. Щодо китайсько-конфуціанської цивілізації, то там перехідний період від старовини до середньовіччя тривав декілька століть, а саме з II ст., тобто від падіння імперії династії Хань до межі VI і VII ст., коли у 618 р. відбулося відтворення імперії династії Тан.

Таким чином, виявляється, що спроба урахування для визначення загальної і прийнятної для усіх регіонів Сходу того комплексу критеріїв, який був опрацьований формаційною концепцією розвитку всесвітньо-історичного процесу, не може надати бажаного результату. Тому висловлене міркування щодо необхідності покласти в основу хронології східних середньовічних суспільств такі критерії, які визначені у межах культурно-цивілізаційної концепції. Такими є: урахування змін у культурі та у формах інтеграції населення, провідною динамікою яких було укрупнення територіальних спільностей. У цьому разі хронологічна межа між давнім і середньовічним суспільствами Сходу визначається у переході від регіональних державних утворень до надрегіональних (Арабський халіфат, імперія Тан тощо). При цьому належить урахувувати таку обставину, що даний перехід значною мірою зумовлений феноменом “світових релігій”. Саме

дані історичні явища докорінно переструктурували цивілізаційний універсум. Їх наслідком було трансформування аморфних цивілізаційних просторів у відносно однорідні цивілізаційні ареали, тобто у макроцивілізаційні спільності, соціокультурні основи яких були визначені або однією із світових релігій, або симбіозом цих релігій (конфуціанство/буддизм, індуїзм/буддизм).

Внутрішня динаміка східних суспільств значною мірою визначалася можливістю регулювати потоки руху суспільно значущих цінностей і організовувати великі суспільні роботи. Відповідною цим процесам була ступінь протидії відцентрованим тенденціям суспільної еволюції, що визначалися посиленням приватновласницького начала у тому вигляді, в якому воно існувало у традиційних неєвропейських суспільствах. Циклічна динаміка взаємодії корпоративного та індивідуального начала була відповідною екологічним циклам, і тому суспільна еволюція набула соціоприродного характеру. Найбільш чітко дана обставина зафіксована відносно китайської історії доби середньовіччя.

Верхня хронологічна межа хронології східних середньовічних суспільств також може бути визначеною не за формаційними критеріями, а згідно з глобалізацією історичного процесу і феноменом всесвітньої історії. Належить згадати той факт, що початок періоду східного середньовіччя ознаменувався виникненням надрегіональних державних утворень. На той час пріоритетною була колективна форма експлуатації селянства через державний апарат за допомогою ренти-податку, а структура пануючих верств населення, відмінна у різних країнах, багато в чому відображувала ту саму гіпертрофію держави. Велике значення у конституюванні цих панівних станів мала ступінь їх наближеності до верховної державної влади. Зокрема, на Близькому Сході переважне значення мав військово-служилий стан, який іноді формувався із іноземців, і навіть із колишніх рабів (гулами у халіфаті Аббасидів, мамлюки у фатимідському Єгипті). Щодо Китаю, Кореї та В'єтнаму, то у цих країнах провідну роль відносно інших прошарків панівної верстви населення посів стан “шеньши”, тобто учених людей, що являли собою охоронців традиційної ідеології. Саме з їх числа формувалося державне чиновництво. Додамо до висловленого, що міста на Сході складали нерозчленовану єдність з селом і являли собою головним чином

центри перерозподілу виробленого суспільством продукту. При цьому зазначимо, що життя мешканців цих міст перебувало під цілковитим і плідним контролем держави.

У IX – XIII століттях на Сході відбулися істотні геополітичні зміни, які були спричинені виникненням нових суспільно-політичних сил, а саме кочових суспільств та їх “кочових імперій”. Початком цього процесу була експансія тюрк-сєльджуків, територія державного утворення яких простягалася зі сходу на захід від Середньої Азії до півострова Мала Азія. Багато в чому схожі процеси відбувалися також на Далекому Сході. Зокрема, після вторгнення із Маньчжурії у Китай тунгуських племен чжурчженів, представники правлячих еліт цієї етнічної спільності у 115 р. створили нову китайську імперію Цинь. Апофеозом цього процесу було створення величезної за територією монгольської “кочової імперії”, яка, однак, розпалася на окремі улуси після смерті Чингісхана. Зазначимо, що для державних утворень такого типу була характерною перевага данницької експлуатації, яка була накладена на підлегле “кочовим імперіям” землеробське населення. Період існування цих державних утворень кочівників супроводжувався архаїзацією усіх сфер суспільного буття. Зокрема, не відбулося стійкого синтезу землеробського і скотарського устрою через те, що останній або асимілювався внаслідок або поступового переходу кочівників до осілого способу життя, або скасування зверхності кочівників. Останній значний рецидив “кочових імперій” являла собою держава Тимуридів, яка розпалася через декілька десятиліть після смерті Тамерлана, тобто у середині XV ст. У цілому кочові суспільства Сходу можна охарактеризувати у якості особливого варіанту неєвропейського шляху розвитку, який ґрунтувався на вузькій адаптації до місця мешкання кочових етнічних спільностей.

Зникнення “кочових імперій” зумовило посилення у східних суспільствах приватновласницьких тенденцій, які у науковій літературі іноді трактуються як приватно-феодальні. При цьому соціальний устрій цинського Китаю, держави Великих Моголів, Сефевідського Ірану, а також Османської імперії ототожнюється чи то з соціальним устроєм європейських держав доби раннього середньовіччя, чи то з суспільством, де у наявності були ринкові відносини перезрілого феодалізму. Зважаючи на те, що прихиль-

ники концепції “приватно-феодальної” еволюції суспільств Сходу намагалися запровадити у характеристику державно-бюрократичних структур східних держав “європейсько-феодальну” термінологію, у радянської історичної науки, визначилася якась “державна” модель феодалізму. Тому висловлено міркування щодо безґрунтовності спроб виведення деякого загального економічного закону, характерного як для “східного”, так і для “західного” феодалізму, а отже – зарахування європейських і східних суспільств до єдиної суспільно-економічної формації, яка ґрунтувалася на спільних законах свого розвитку. Дійсно, таке поєднання не дозволяє відповісти на запитання, чому виникнення капіталізму відбулося у Європі, а на Сході не виявилася навіть сама можливість його автохтонного генезису. Ґрунтуючись на висловленому, доцільно констатувати те, що вживання стадіально-формаційних характеристик до розвитку східних суспільств є недоцільним. Адже еволюція цивілізацій Сходу являє собою особливий тип розвитку, заснований на циклічності складових цього розвитку. При цьому циклічність не можна розуміти як повернення до початкового рівня суспільної динаміки. Дійсно, зважаючи на те, що у XVI – XVII у східних суспільствах відбувався процес поступового зникнення практики організації суспільних робіт і посилення паразитизму державного управлінського апарату, доцільно уважати, що на той час створилися умови для наступної трансформації. Але надалі природній розвиток цих суспільств був порушений зовнішнім чинником.

Доцільно зауважити, що у XVI – першій половині XVII ст. проникнення європейців у країни Сходу було обмеженим і не супроводжувалося істотними змінами у розвитку східних суспільств. Зокрема виявлено, що до 30-х рр. XVII ст. торгівельний баланс між європейськими державами і країнами Сходу був на користь останніх. Спроби європейців освоїти індійський та китайський ринки не були успішними через те, що Англії, Франції та Голландії не вистачало дорогоцінних металів, зокрема золота, для ними здійснення активних торгівельних операцій. Однак, після початку промислового перевороту в Англії, який відбувся у середині XVIII ст., торгівельний баланс цієї країни з Індією остаточно перетворився на позитивний для неї, і таким чином, були створені умови для опанування Англією індійського ринку.

Задля реалізації цих умов необхідно було запровадити у Індії політичний контроль з боку Англії, і тому перемога збройних сил Англії над військом бенгальського наваба Сірадж ад-Даула у битві при Плессі, яка відбулася 23 липня 1757 р., являла собою початок створення Британської колоніальної імперії. Доцільно зазначити, що саме формування колоніальних імперій європейських держав зумовило розрив природного розвитку історичного процесу на Сході, а отже “колоніальну” трансформацію східних суспільств. Таким чином, середина XVIII ст. являла собою ту саму межу, яка відокремлювала самобутній розвиток східних суспільств, і тому цивілізації Сходу VII – першої половини XVIII ст. належить визнати за середньовічними, але аж ніяк не у формаційному розумінні, а у якості проміжних між давніми до-ісламськими суспільствами і колоніальними суспільствами Нового часу всесвітньої історії. Зазначимо, що протягом названої історичної доби продовжили своє існування ті ж самі базисні осередки цивілізацій Сходу, а саме арабо-мусульманський цивілізаційний ареал, та індійська і китайсько-конфуціанська цивілізації, але вони трансформувалися у зв’язку з вище викладеними обставинами. Тому належить надати характеристику даним цивілізаціям.

Розділ 2. Арабо-мусульманський цивілізаційний ареал

2.1. Соціополітичні і соціоекономічні процеси в Арабському халіфаті.

Передумовою виникнення арабо-мусульманської цивілізації було поширення на Аравійському півострові наймолодшої із світових релігій, а саме ісламу. У першій половині VII ст. названу релігію проповідував виходець із неможливого роду Хашимідів, званий *Мухаммад* (бл. 570 – 632 рр.). Він народився у місті Мекка, розташованому в аравійській області Хіджаз, що прилягала до східного узбережжя Червоного моря. У часи язичництва (джахільїї) у названому місті знаходилося святилище усіх арабів, як фелахів, так і бедуїнів. Не знайшовши підтримки у своєму рідному місті, Мухаммад разом зі своїми найбільш близькими послідовниками (ансарами) у 622 р. вимушений був переселитися у місто Йасріб. Саме з цього року почалося мусульманське літочислення (гіджра). У Ясрібі, названому “Мадіна”, тобто “Місто”, а точніше “Мадінат ан-набі”, тобто “Місто

пробування пророка” Мухаммад став імамом – теократичним правителем, який зосереджував у своїх руках духовну і світську владу, і являв собою насамперед проводиря мусульманської общини. Під час його правління у Медині племенна організація суспільства була перетворена на співтовариство віруючих, зване “умма”, у якому мала значення лише приналежність до ісламу. Поступово іслам поширився на значній частині території Аравійського півострова. Даний процес супроводжувався жорстким структуруванням соціального устрою арабів. Зважаючи на те, що перед своєю смертю Мухаммад не зробив розпоряджень відносно свого спадкоємця, релігійне та політичне управління перейшло до сподвижника Пророка, званого Абу Бакр Абдаллах ібн Усман (572 – 634 рр.), який був проголошений халіфом. Цей халіф призначив своїм наступником Умара ібн ал-Хаттаба (634 – 644 рр.), якого було вбито через десять років його правління. Із шістьох претендентів на халіфський престол вибір пав на Усмана ібн Аффана (644 – 656 рр.), спадкоємцем якого був проголошений Алі ібн Абу Таліб (656 – 661 рр.). Усі названі правителі вважаються за “праведних”, тому що вони являли собою насамперед *імамів*, тобто глав і духовних наставників мусульманської общини, а також правителів теократичної держави.

У часи правління “праведних” халіфів відбувався процес активного поширення ісламу на Аравійському півострові. Зміцнивши свою владу в цьому регіоні, мусульмани проголосили “Великий джихад”, тобто “священну війну” за поширення ісламу на тих землях, про які говорив ще сам Пророк. Під час правління Умара були завойовані Сирія, Месопотамія, Сасанідський Іран, Єгипет і Киренаїка (частина Лівії); під час правління Усмана ібн Аффана арабо-мусульмани запровадили свій контроль над півостровом Мала Азія, островами Егейського моря, Північною Африкою, а також Вірменією. Після цього “Великий джихад” дещо сповільнився, що мало наслідком значне зменшення здобичі від пограбувань завойованих територій. У цих умовах головною формою прибутків, які отримувала скарбниця арабо-мусульманської держави, були податки, що стягувалися з населення завойованих арабами областей. Управління у ті часи зосереджувалося в руках місцевих вождів, і саме тому ступінь підвладності завойованих областей центру була досить слабкою.

Тимчасове сповільнення “Великого джихаду” було значною мірою спричинене внутрішньою політичною боротьбою в арабо-мусульманській державі, яка загострилася між “праведним” халіфом Алі ібн Абу Талібом та представником заможного роду Умайядів, намісником Сирії Муавійєю ібн Абу Суфйаном. Переможцем у цій боротьбі став останній, але поразка і смерть Алі ібн Абу Таліба, який був одружений на доньці Пророка Фатімі, мала наслідком розкол мусульманської общини, від якої відокремилися шиїти – та частина мусульман, яка уважала, що носіями верховної влади у арабо-мусульманській державі можуть бути лише безпосередні нащадки Пророка. Щодо Муавійї, то він переніс столицю держави із Медини у Дамаск, де й заснував династію Умайядів (651 – 750 рр.). Порушивши принцип виборності халіфа, що існував за часів Пророка і “праведних” халіфів, він запровадив принцип династичного спадкоємства державної влади і оголосив своїм спадкоємцем сина Йазіда. Халіфи з роду Умайядів вжили заходів щодо зміцнення адміністративного устрою арабо-мусульманської держави. Під впливом традицій Сирії вони сприяли урбанізації, удосконалювали соціальний устрій життя. Являючи собою арабську династію, Умайяди приваблювали сирійців, що прийняли іслам до завоювання нових територій на правах так званих “мавали”, тобто “клієнтів”, які допускалися до участі у організації суспільства. Наслідком здійснення згаданих заходів було піднесення духовного розвитку суспільства. Саме у часи правління перших Умайядів почала складатися ісламська юриспруденція і суворо монотеїстичне богослів'я ісламу. Таким чином, зароджувалася класична ісламська цивілізація, яка досягла найвищого ступеня свого розвитку в часи правління династії Аббасидів. Арабська мова перетворилася на мову діловодства, науки, освіти, літератури, релігії тощо. Щодо зовнішньої політики Умайядів, то вона продовжила традиції доби “праведних” халіфів. Зокрема, протягом 670 – 707 рр. до складу володінь Умайядів увійшли країни Північної Африки (“Магриб”), а саме – Лівія, Туніс, Алжир, Мавританія та Західна Сахара. На сході відбулося захоплення Афганістану (651 р.) і “Мавраннабу”, тобто земель межиріччя Амудар'ї і Сирдар'ї (674 р.), а також Північно-Західної Індії, а саме Сінду і Пенджабу (711 р.). Щодо Південно-Східної Європи, то у 712 р. арабське

військо, вторгнувшись на Піренейський півострів, у битві при Вальядоліді завдало поразки збройним силам королівства вестготів-тервінгів, і окупувало південну і центральну частини Іспанії. Після цієї події почалися вторгнення арабо-мусульман через Піренеї на територію Франкського королівства. І лише після того, як у 732 р. франкське військо, очолюване Карлом Мартелом, завдало поразки арабо-мусульманам у битві при Пуатьє, їх експансія у Південно-Східній Європі була припинена.

Таким чином створилася величезна гетерогенна за етнічним складом населення, теократична мусульманська імперія, відома як Арабський халіфат. Володіння цієї імперії охоплювали величезний територіальний простір, який простягався зі сходу на захід від Індської низовини до східного узбережжя Атлантичного океану, а з півночі на південь – від Аральського моря, Великого Кавказького пасма і передгір'їв Піренеїв до Аравійського і Червоного морів, та до пісків пустелі Сахара. То була теократична держава з практично необмеженою владою духовного і світського правителя, який мав титул “халіф”, тобто “наступник [Пророка Мухаммада]”, і з налагодженою системою адміністративно-фіскального управління. У період “другої великої експансії”, тобто в часи правління династії Умайядів, панівні верстви населення Арабського халіфату були зацікавлені в існуванні сильної центральної влади в особі халіфа, який очолював збройні сили і організував завойовницьку зовнішню політику держави.

Існування Арабського халіфату як централізованої держави в умовах цілковитої переваги в його економіці натурального господарства та недостатньої розвиненості економічних зв'язків між його володіннями було можливим через те, що землеробство, яке являло собою головну галузь господарської структури цієї держави, базувалося на розвиненій системі зрошування, управління якою мало бути централізованим. Тому із форм власності переважною була державна власність. При цьому існувало декілька різних категорій земельного володіння. Насамперед то були державні володіння, з яких стягувалася на користь держави рента-податок у формі або “хараджу”, або “ашару”. Разом із цим, існували володіння членів правлячого будинку, звані “савафі”, приватні відчужувані володіння “мулк”, землі релігійних організацій “вакф”, а також державно-общинні землі у формі умов-

ного володіння “*икта*” з правом стягування з них ренти-податку на користь державної скарбниці. Та частина населення Арабського халіфату, яка прийняла іслам, спочатку сплачувала тільки “*ашар*” (десятину), тоді як іновірці були зобов’язані виплачувати значно більш важкий податок, а саме “*харадж*” (земельний податок), і до того ж “джізйу” (подушну подать). У державну скарбницю надходили також прибутки від мита, яке стягувалося з міського населення, а також п’ята частина військової здобичі. Втім, подальша ісламізація суспільства, а отже перехід земельних угідь у володіння мусульман, мало наслідком перетворення “хараджу” на загальний податок. Норми оподаткування і землекористування функціонували стабільно, а держава зберігала за собою право розпорядження усіма земельними володіннями.

Однак халіфи з роду Умайядів постійно стикалися з боку представників Мекки, які звинувачували цих правителів у тому, що, займаючись суто земними справами, вони таким чином порушують заповіді Пророка. Шіїти, дотримуючись фундаментальних і обов’язкових догматів Корану та відображення цих догматів у Зводі релігійно-етичних і правових приписів, званому “шаріат”, запе-речували законності правління династії Умайядів, і визнавали імамат-халіфат лише Алі ібн Абу Таліба та його нащадків від Фатими, дочки Пророка. Тому після заворушень, які виникли у північно-східній області Хорасан, а потім поширилися на інші східні володіння Арабського халіфату, династію Умайядів було скинуто, і до влади прийшли нащадки Аббаса, дядьки Пророка, які заснували нову династію Аббасидів (750 – 1258 рр.). Щодо Умайядів, то у 750 р. останній представник цієї династії, ‘Абд ар-Рахман, рятуючись від переслідувань з боку Аббасидів, досяг Піренейського півострова, і у 755 році був оголошений правителем іспанських мусульман. Так в цій країні було засноване незалежне від влади багдадських халіфів державне утворення, а саме Кордовський амірат.

Аббасиди перенесли свою резиденцію до міста Багдад. Ці правителі бажали міцніше, ніж їх попередники, об’єднати у своїх руках політичну і духовну владу в державі. Втім, не збираючись повертатися до примітивних обрядів минулого, вони дотримувалися тих ритуалів, які були започатковані Умайядами. Передбачуваний спадкоємець халіфа призначався ним ще при жит-

ті з числа його синів. Така політика сприяла економічному та культурному піднесенню Арабського халіфату, який досягнув свого найвищого рівня у першій половині IX ст. Відмітною ознакою соціально-економічного стану названої держави у ті часи був високий рівень розвитку міст, які перетворилися на торгівельно-ремісничі центри. Зокрема, кількість населення столиці Арабського халіфату, міста, Багдада, сягала майже 300 тис., в єгипетських містах Каір та Фустат мешкало 220 – 260 тис. чоловік, населення Кордови, столиці мусульманської Іспанії, складало близько 100 тис., а в Александрії нараховувалося 75 тис. мешканців. Додамо до цього, що кількість населення сирійських міст Халеба і Дамаска складала відповідно 59 – 66 і 40 – 45 тис., а в палестинських містах Рамла та Іерусалім цей показник сягав відповідно 40 – 45 тис. та 25 тис. Свідченням високого рівня розвитку ремесел та торгівлі в цих містах була розвиненість товарно-грошових відносин в умовах обігу великої кількості товарів і грошей, та поширення грошових форм ренти. Показовим було виникнення і швидкий розвиток різних форм кредиту, зокрема “суфтаджи”, тобто розпорядження про сплату певній особі декотрої суми грошей. Ремісники виготовляли свою продукцію як на замовлення, так і на продаж через посередництво так званих “далал”, тобто комісіонерів. Втім, на відміну від європейських торгівельно-ремісничих центрів, великі міста Арабського халіфату були позбавлені економічної та адміністративної автономії, і цілковито підпорядковувалися загальному державному управлінню. Зокрема, нагляд за економічною діяльністю в кожному місті здійснювала посадова особа, звана “мухтасіб”, тобто “контролер”. “Мухтасіб” здійснював нагляд за постачанням місту сільськогосподарських продуктів і сировини, за способами виготовлення ремісничої продукції, та за цінами, по яким ця продукція реалізовувалася на ринках. Щодо адміністративного управління містами, то воно входило у сферу повноважень “амірів”, тобто призначених халіфом “правителів”, які очолювали адміністрацію тих володінь Арабського халіфату, на території яких розташовувалися міста. Фактичними правителями міст були “каді”, тобто “судді”, які очолювали юстицію намісництва. Вони розглядали майнові позови, а також виконували обов’язки нотаріуса і хранителя вкладів мешканців міста.

Загальний прогрес сільськогосподарського виробництва і ремесла, який відбувався в Арабському халіфаті протягом першої половини IX століття, сприяв розвитку торгівельних зв'язків між окремими містами та областями цієї величезної за розміром території мусульманської імперії, а також накопиченню в її торгівельно-ремісничих центрах потужного купецького капіталу. Найбільш розвиненими галузями ремісничого виробництва були прядіння і ткацтво, товарна продукція яких, а саме льняні, бавовняні, вовняні та шовкові тканини, мали великий попит у Арабському халіфаті та поза його межами. Високого рівня досягли також металообробні ремесла, а саме виробництво зброї і посуду, та ювелірна справа. Цьому сприяла наявність сировини, що забезпечувалася видобуванням корисних копалин, тобто заліза, міді, золота і срібла. Із розвинених ремесел належить також назвати чинбарне виробництво, яке забезпечувалося великою кількістю сировини, яка постачалася тими областями, де головною господарчою діяльністю населення було скотарство. Згадані чинники сприяли існуванню протягом першої половини IX століття спеціалізації окремих регіонів Арабського халіфату на виробництві певних товарів, які постачалися на внутрішній ринок цього державного утворення. Зокрема, Єгипет являв собою постачальника льняних тканин; великим попитом на ринках мусульманської імперії користувалися сирійські шовкові й скляні вироби, а також зброя і металевий посуд; із Західного Ірану вивозилися килими та художні вишивки; із Хузистана надходив цукор, а у районі міста Куфи вирощувалася бавовна. Надра мусульманської Іспанії, Центральної Азії, Тунісу, та Вірменії були багатими на мідну руду; у Північному і Західному Ірані видобувалися олово та свинець. У якості головних виробників нафти та асфальту були відомі Південно-Західний Іран і Північний Ірак, із Південного Ірану надходили опіум та індиго.

Разом з цим, у першій половині IX століття в Арабському халіфаті почали визначатися і кризові явища. Зокрема, загрозу єдності цієї держави являв собою процес зростання великих земельних володінь за рахунок державної земельної власності. Дійсно, державні володіння “вакф”, земельні наділи, надані в якості умовного володіння “ікта”, а також ті землі, що перебували у приватній власності “мулк”, значно переважали у держав-

ному земельному фонді Арабського халіфату. При цьому розпочався процес перетворення умовного володіння землею на одноптипне з європейським “Lehen” спадкове володіння на умовах пробування володаря земельного наділу на військовій службі.

Під час правління Аббасидів відбувався процес поступової втрати арабами статусу привілейованої етнічної та військової спільності, і підвищення значення в управлінні державою та у військовій справі представників неарабських етнічних спільностей, зокрема персів. У цих умовах змінився статус халіфів як носіїв верховної державної влади. Під початок IX століття халіф уже являв не верховного правителя, а лише символ вищої релігійної влади. Він був ізольований від арабської аристократії як істоту представника божественного ладу, намісника Аллаха на землі. В цих умовах головним світоглядним та ідеологічним чинником, що поєднував гетерогенне за етнічною належністю населення Арабського халіфату в межах єдиної держави, була мусульманська релігія. Втім, під початок названої історичної доби в ісламі сформувалися два головні релігійні напрями, а саме сунізм та шіїзм. Щодо останнього, то протягом VII – IX століть названий напрям ісламу розпався на декілька сект, найбільш впливовими з яких були імаміти, ісмаїліти, зейдити, та хариджити. Шкода для центральної влади від діяльності згаданих сект полягала в тому, що їх догмати, які були далекими від настанов ортодоксального ісламу (сунізму), поширювалися насамперед у середовищі соціальних верств та етнічних спільностей Арабського халіфату, які були носіями опозиційних настроїв. З часом шіїзм набув значення знаряддя боротьби провінціальної знаті із залежністю від зверхності сунітської династії Аббасидів. До того ж, шіїтське вчення у його сектантських проявах являло собою ідеологічні засади сепаратистських соціальних рухів, що відбувалися в різних областях мусульманської держави: адже метою цих рухів було визволення від зверхності Аббасидів тих регіонів, де склалася етнічна та економічна спільність.

Зважаючи на те, що державні установи Арабського халіфату були створені на зразок державних інституцій, які існували в до-ісламському Ірані, писарі-іранці, звані “куттаб” являли собою таких державних службовців, які якнайкраще відповідали суто фаховим якостям працівників державних установ цієї держави.

Освічені у сфері гуманітарних знань, вони утворили впливову подобу корпоративного інтелектуального суспільного угруповання, ізольованого від інших верств населення Арабського халіфату. Діяльність згаданого угруповання сприяла активізації релігійно-культурного руху, що звався “шу’убійя”, тобто “народна (етнічна) свідомість”, прихильники якого сповідували догму про рівність усіх націй в ісламі, і не визнавали вищості арабів. Отже, “іранізація” арабо-мусульманської культури являла загрозу єдності Арабського халіфату. Релігійно-політична ситуація, що склалася в Арабському халіфаті на початку IX століття, примусила династію Аббасидів підтримати роботу щодо перекладів на арабську мову творів античних учених, насамперед філософів та географів, яка значно активізувалася в першій половині IX століття. Даному процесу сприяла також підтримка аббасидських халіфів з боку впливової секти, що йменувалася “мутазіліти”, тобто “ті, що віддалилися”. Прихильники даної секти відкидали деякі догмати ортодоксального ісламу з раціоналістичних позицій. Зокрема, заперечуючи догмату про відвічність Корану, мутазіліти вважали останній за такий, що був створений Аллахом, і тому являє єдине джерело істини. При цьому вони проголошували людський розум найвищим критерієм моральності. Дане явище під середину IX століття спричинило загострення суперечності між “ортодоксами”, тобто сунітськими богословами і “правознавцями”, та “раціоналістами”, тобто прихильниками вчення мутазілітів. Підтримка останніх з боку Аббасидів відобразилася у презентованому в 827 році повелінні халіфа Абдаллаха ал-Мамуна щодо запровадження “міхні”, тобто “випробування віри”, згідно з яким богослови і правознавці були змушені письмово викладати визнання “створеності Корану”. Під час правління халіфа ал-Васика бі-ллахі (842 – 847 рр.) мутазілізм являв, по суті, державне релігійне вчення. Втім, антропоморфізм у розумінні мутазілітами деяких віршів Корану був неприйнятний для “ортодоксів”. Рішуче відкидався ними і мутазілітський догмат про “тавхід”, тобто абсолютну єдність Аллаха, згідно з яким Слово і Знання Аллаха були другорядними категоріями. Однак цей догмат суперечив традиційній повазі “джамаат”, тобто спільності мусульман до “Слова Аллаха”. В цих умовах халіф ал-Мутаваккіл (847 – 861 рр.) зробив спробу посилити авторитет

символу релігійної влади через відновлення статусу ортодоксального ісламу як державної релігії Арабського халіфату. Отже, незважаючи на прогрес у економічному та культурному розвитку Арабського халіфату, в першій половині IX століття вже існували передумови його політичного розпаду.

Разом із посиленням влади намісників-амірів у більшості провінцій Арабського халіфату, влада Аббасидів дедалі слабшала, а їх стан на престолі робився все менш тривалим. Зокрема, визначилася тенденція щодо посилення впливу на владні структури мусульманській імперії тюркської військової аристократії. Викладені обставини спричинили значні зміни в стилі управління державою з боку аббасидських халіфів: на головну підпору влади Аббасидів перетворилися “куттаб” та збройні сили. Змінилося коло повноважень посадової особи, званої “вазір”, компетенцію якої можна ототожнити з владною прерогативою першого міністра. На початку часів правління династії Аббасидів “вазір” являв собою лише помічника халіфа та його представника в судовій інституції. Але з часом цей посадовець здобув повноваження керівника судової системи і розпочав виконувати деякі адміністративні функції. Зрештою він перетворився на могутню посадову особу, яка здійснювала адміністративне управління і контролювала діяльність уряду та важливіших інституцій центрального управління державою.

Що стосується військової організації Арабського халіфату, то під середину IX століття переважну більшість особового складу імперського війська склали центральноазіатські тюрки. Почалося також формування професійної халіфської гвардії вершників, званих “гуламами”. Особовим складом кінної халіфської гвардії були раби переважно тюркського походження, куплені або узяті у полон під час бойових дій та каральних експедицій збройних сил Арабського халіфату. Посилення панування тюркських гвардійців спричинило зменшення податкових надходжень до державної скарбниці. Адже великі земельні наділи переходили у володіння військових командирів, які значно зменшували свої податкові обов’язки через заміну “хараджу” іншим податком, а саме “ашаром”, внаслідок чого різниця, що складала 80% загальної суми земельного податку, фактично залишалася в упорядкуванні цих військових володарів землі. Разом із цим, від-

бувалося зростання державних виплат на утримання збройних сил та інституцій державного управління Арабського халіфату. Такий фінансовий стан спричиняв значне посилення податкового тиску центральної влади на провінції, що мало наслідком загострення соціальних суперечностей і посилення сепаратистських тенденцій у володіннях Арабського халіфату. Згадана обставина, у свою чергу, являла спонукальний мотив для збільшення кількості особового складу військових формувань і зростання податкових обов'язків провінцій. Друга половина IX ст. являла собою добу цілковитого панування керівництва халіфської гвардії над центральною владою Арабського халіфату. Адже всі ті халіфи, що перебували у той час при владі, були зведені на престол згідно з бажаннями гвардійського командування. Зрозуміло, що залучені таким чином до влади, вони вважалися гвардійським командуванням лише за покірних виконавців його бажань. Отже, наявними були ознаки системної кризи цієї держави.

Політичний розпад Арабського халіфату супроводжувався зміцненням інституту намісництва. Спочатку намісників-амірів призначав особисто халіф на певний термін. *Аміри* являли собою фактично незалежних від центральної влади правителів, які були лише зобов'язані сплачувати до державної скарбниці податок. Зважаючи на те, що значна частина намісництв була розташована у значно віддалених від метрополії областях держави, там поступово запроваджувалася практика спадкоємності посади аміра. З часом, користуючись підтримкою місцевої знаті, аміри перетворилися на фактично незалежних правителів, які заснували свої династії на місцях. Тому наприкінці IX – на початку X ст. колись могутня арабо-мусульманська держава перетворилася на низку фактично незалежних аміратів. Зокрема, у Марокко панувала династія Ідрісідів (788 – 905 рр.), у Хорасані запровадила свою владу династія Тахірідів (821 – 873 рр.), у Мавараннагрі правила династія Саманідів (819 – 999 рр.), а династія Тулунідів створила свою державу в Єгипті (855 – 905 рр.). Що стосується багдадських халіфів, то на початку X ст. фактично втратили владу над володіннями Арабського халіфату. Під їх контролем пробували лише західна та південно-західна частини Ірану, та Ірак, а у 945 р. представник династії Буїдів узагалі позбавив Аббасидського халіфа світської влади.

2.2. Еволюція ісламських суспільств у період існування тюркських держав (середина XI – кінець XVIII ст.)

Геополітична ситуація на Близькому Сході кардинально змінилася у 40 – на початку 50-х рр. XI ст., коли племінне об'єднання тюркських племен огузків, відоме як “сельджуки”, і, розгромивши Газневідів, які панували на землях Середньої Азії, Афганістану, Північної Індії та Ірану, захопило Ірак і Азербайджан. У 1055 р. сельджуки захопили столицю Аббасидів, місто Багдад, і змусили халіфа надати їм проводирю, відомому як Тогрул-бек, титул султана. Після розгрому візантійського війська у битві при Манцикерті, що відбулася у 1071 р., сельджуки захопили також і півострів Мала Азія. Втім, сельджукське панування не спричинило істотних змін у статусі халіфа, який, як і раніше, являв собою духовного лідера мусульманського Сходу. Отже, володіння Сельджукської держави простягалися зі сходу на захід від Середньої Азії до протоки Дарданелли. Втім, огузка кочова знать виявилася нездатною до державницької діяльності, і не змогла сприяти створенню стійкої суспільно-політичної бази задля тривалого існування Сельджукського султанату. Дана обставина зумовила посилення у мусульманському світі відцентрованих тенденцій, внаслідок чого названа держава незабаром розпалася. Зокрема, на півострові Мала Азія у 1077 р. утворився Румський (Конійський) султанат, після чого виникли й інші султанати, а саме Керманський, Сирійський та Іракський. Під владою сельджукського султана залишилися тільки Хорасан і частина Середньої Азії. Але на цьому децентралізаційні процеси не припинилися, тому що вони мали природний характер. Дійсно, багаточисельні аміри і султани володіли практично необмеженою владою. Разом з цим, претензії цих правителів на абсолютну владу не відповідали реаліям, тому що їхні володіння були слабкими і випадковими. Короткочасність існування володінь сельджукських султанів і амірів значною мірою була зумовлена недостатньою легитимністю влади, і тому населення таких державних утворень уважало своїх правителів за самозванців.

Нестабільність політичного стану на Близькому і Середньому Сході, яка відбувалася з середини до кінця XI ст., не змінювала сутності тих кардинальних параметрів, які характеризували

вали структуру ісламської близькосхідної цивілізації в цілому. Земельні відносини, система оподаткування, строгий централізований контроль держави у всіх сферах суспільного життя залишалися тими ж самими, що і у період існування Арабського халіфату. Проте, співвідношення між формами землеволодіння протягом означеної історичної доби не залишалися незмінними. Адже військово-кочовий характер правлячої верхівки сельджуків зумовив перетворення “ікта”, що існувала ще у часи Арабського халіфату, на провідну форму землеволодіння. Радянські дослідники уважали умовне землеволодіння як один із феодальних інститутів, аналогічних європейському бенефіцію, за безперечний доказ приналежності до феодальної суспільно-економічної формації. Щодо європейських дослідників, то вони навпаки заперечували феодальному характеру “ікта”, оскільки ця форма землеволодіння не ґрунтується на васалітеті. При цьому вони вважають, що умовне землеволодіння на Сході походить від так званої “відкупної” системи Арабського халіфату, ототожнюючи його при цьому із візантійським “емфітевзисом” (спадкова форма оренди). Наукові дослідження виявили різноманітні види “ікта”, і висловлено міркування про те, що перетворення умовного землеволодіння на провідну форму громадських відносин на Близькому і Середньому Сході було зумовлено потребою у наділенні служивої знаті у державних утвореннях, які мали військовий характер. При цьому зазначено, що саме подібні умови і потреби породжували аналогічні “ікта” форми землеволодіння.

Ослабленням Сельджукідів скористався багдадський халіф, якому близько 1132 р. вдалося повернути собі політичну владу, якої його позбавили Буїди. Після цього під зверхність Аббасидів підпали Південний Ірак, а у другій половині XII ст. – Хузистан. Таким чином, Аббасиди відтворили Багдадський халіфат, що-правда у значно зменшених розмірах. Але, разом з цим, розпочалася боротьба проти Багдадського халіфату з боку держави Хорезмшахів. Дана боротьба набула тривалого характеру. Вона знесилювала обидві сторони, і переможець у ній так і не виявився. Навпаки, обидві названі держави окремо, а саме у 1220 і у 1258 рр. були завойовані монголами. На руїнах Багдадського халіфату і держави Хорезмшахів монголи утворили улус Хулагу (державу ільханів). Незважаючи на те, що у 1353 році ільхани

прийняли іслам, їхня держава незабаром розпалася, і протягом 1381 – 1393 рр. її територія увійшла до складу могутнього державного утворення, очолюваного середньоазіатським правителем Тамерланом. Намагаючись об’єднати Азію під прапором сунітського ісламу, Тамерлан створив величезну імперію, володіння якої простягалися зі сходу на захід від Індії до Сирії й Анатолії. Але ця імперія виявилася нетривкою, і після смерті у 1405 році названого правителя, його завоювання були втрачені, і територія заснованої ним держави обмежилася землями Середньої Азії та Афганістану. Останній із представників династії Тимуридів, відомий як Бабур, заснував у Індії в 1526 році Могольську династію, яка правила там протягом двох століть. Історія імперії Моголів закінчилася уже на початку періоду трансформації.

У західній частині Арабського халіфату значний вплив на суспільство мали шиїти, які у 909 р. на території Алжиру, Тунісу, а потім і Єгипту, створили свою державу, яка отримала назву халіфат Фатимідів і проіснувала до 1171 р. Дане державне утворення, як й інші політичні об’єднання, що виникли на руїнах Арабського халіфату, було внутрішньо слабким через відсутність у ньому надійної легітимної основи. До того ж, наявними були ті самі чинники, що зумовили загибель Арабського халіфату, а саме загострення суперечностей між окремими сектами шиїзму, та зростання впливу на центральну владу з боку гуламських воєначальників тюркського походження. Наслідком згаданих явищ було скасування у Єгипті влади династії Фатимідів і опанування цієї країни династією Айюбідів (1171 – 1250). Надалі у Єгипті до 1517 р. здійснювали владу дві мамлюкські династії – Бахрі й Бурджи, які визнали зверхність над собою багдадських халіфів. Тому після знищення Багдадського халіфату монголами резиденцію халіфів було перенесено до столиці Єгипту, міста Каїр. Мамлюкські султани сприяли перетворенню їх столиці на місце пробування останньої гілки влади колись могутнього Арабського халіфату, і тому резиденція халіфів знаходилася у Каїрі до завоювання Єгипту турецьким султаном у 1517 р.

На межі XIII і XIV ст. виникла держава, яка згодом почала претендувати на ту політичну силу, що була спроможною об’єднати під своєю зверхністю ісламський світ. То була держава тюрків-османів, яка виникла у 1299 р. на території півострова

Мала Азія. Структуру цієї держави значною мірою визначали традиційні форми ісламу та родоплемінні зв'язки попередників османів – тюрок-сельджуків. Через деякий час після свого виникнення державне утворення османів перетворилося на найбільш агресивну військово-політичну силу ісламського світу. Експансія Османської держави уже на першому етапі її існування була спрямована не лише на об'єднання під своєю зверхністю мусульманських країн, але також на знищення Візантійської імперії і завоювання Балканського півострова. Остання мета була досягнута у 1453 р., коли збройні сили Османської держави приступом оволоділи столицею Візантійської імперії, містом Константинополь, і, таким чином, поклали край існуванню останньої спадкоємниці античного світу в Європі. Разом з цим, завоювання османами східно-анатолійських земель мало наслідком опанування їх державою важливіших сухопутних і морських торговельних маршрутів, які сполучали Чорне, Мармурове, Егейське і Середземне моря, а також пролягали із Європи територією півострова Мала Азія у східному напрямі – через землі колишніх володінь Арабського халіфату до Китаю.

Розгром збройними силами Османської держави мамлюкського війська у 1516 р. зумовив приєднання у наступному році до османських володінь Єгипту, а отже скасування формальної влади аббасидських халіфів, які навіть нібито передали османському султану духовний суверенітет над ісламським світом. Разом з цим турки-османи запровадили свою зверхність над священними містами мусульман – Меккою і Мединою. Таким чином створилася могутня Османська імперія, яка у історії міжцивілізаційних стосунків являла собою ту саму військово-політичну силу, що здійснювала значно більший, ніж Арабський халіфат, збройний тиск на християнську Європу. Могутність цієї імперії ґрунтувалася на військово-ленній системі умовно-спадкового землеволодіння, сутність якої полягала у отриманні воїнами за службу так званого “*тимару*”, тобто такого володіння, у якому службовець мав право стягування із землевласницького населення строго регламентованої суми коштів. З розвитком процесу розширення земельного фонду, що відбувався у часи активної експансії Османської імперії, почали виникати тимари великих розмірів, власник яких був зобов'язаний залучати до

військової служби екіпірованих воїнів-*синахів*. Разом з цим, почали виникати ще крупніші пожалування того самого типу – “*займати*”. Власниками цих пожалувань були представники командного складу війська, а саме командири окремих збройних загонів, що звалися “*займами*”. Таким чином, саме тимаріоти і займи становили основу військової сили Османської імперії. Важливу складову турецьких збройних сил являли собою *яничари*, тобто ті воїни, що рекрутувалися із “райя”, тобто не-мусульман, і виховувалися при резиденції султана. З часом яничари перетворилися на гвардійців султана.

Що стосується державної системи управління, то вона значною мірою відтворювала класичний еталон командно-адміністративної структури держав традиційного Сходу, складовими якого були інститути влади-власності та централізованого розподілу. Земельний фонд Османської імперії уважався за державний, і розпорядження ним здійснював владний апарат від імені султана. Втім, саме влада султана являла собою найслабшу ланку політичної системи управління Османською імперією. Причиною цієї слабкості було її походження від родоплемінних традицій кочової знаті. Тому система спадкоємства не змогла створити чіткі принципи передачі влади наступникам за першонародженням. Наслідком такої ситуації було виникнення постійних династійних конфліктів між представниками сім'ї султана, кожний з яких потенційно мав право на владу. У даних умовах протитрутою згаданим конфліктам була практика вбивства султаном усіх своїх братів. Щодо імперського уряду, очолюваному *вазірем*, то він призначався султаном і був відповідальним лише перед ним. Організаційно центральний апарат влади складався із трьох систем, а саме із військово-адміністративної, фінансової, та судово-релігійної. При цьому Османська імперія ділилася на *велейяти*, які очолювалися губернаторами-*бейлербеями*. На судово-релігійну систему в межах спільної адміністративно-політичної структури Османської імперії припадала функція контролю над способом життя та поведінкою населення. Державний контроль над містами являв собою сувору регламентацію при відсутності у городян, особливо у іновірців, прав і гарантій.

Найвищої своєї могутності Османська імперія досягла у часи правління султана Сулаймана I (1520 – 1566 рр.). Саме тоді

відновилася агресивна експансіоністська зовнішня політика цієї держави. Зокрема, були захоплені місто Белград і острів Родос, а в результаті перемоги збройних сил Османської імперії у битві при Мохачі, що відбулася у 1526 р., майже вся Угорщина увійшла до складу володінь османських султанів. Через три роки після цієї події, а саме у 1529 р., османське військо здійснило облогу Відня, щоправда безуспішну. Військові успіхи Османської імперії значною мірою залежали від стану тимарної системи. Отже, Сулайман I послідовно запроваджував цілий комплекс заходів щодо зміцнення цієї системи. Але активність центральної влади у цій сфері суспільного буття усе ж-таки не змогла запобігти процесу дроблення тимарів, який після смерті Сулаймана I набув ланцюгового характеру. Дане явище одразу ж негативно відобразилося на боєздатності турецьких збройних сил і їх перемоги змінилися поразками. Зокрема уже в 1571 р. флот Османської імперії був розгромлений військово-морськими силами Іспанії у битві при Лепанто. Після цієї події Османська імперія змушена була відмовитися від продовження своєї експансії і переорієнтувати свою зовнішню військову політику на оборонні заходи. Значною невдачею для збройних сил цієї держави була поразка у затяжній війні з Іраном, яка тривала з 1602 р. до 1619 р. Незважаючи на те, що певну частину втраченої у цій війні території у 1639 р. було повернено, але ця подія була спричинена аж ніяк не зростанням військової потуги збройних сил імперії, але занепадом самого Ірану. Обезземелення селянства, спроби військового проширарку компенсувати свої збитки за рахунок захоплення селянських земель, а також зростання податків – спричинили потужні селянські рухи протесу, які поєднувалися з національно-визвольною боротьбою підкорених турками народів.

У середині XVII ст. в результаті проведення реформ було припинено розпад тимарної системи і здійснено укрупнення тимарів за рахунок інших категорій землеволодіння. Названі заходи сприяли відновленню боєздатності турецького війська, і Османська імперія знову почала одержувати перемоги. У 1683 році турки знову здійснили облогу Відня, але знову безуспішно. Через рік після цієї події проти Османської імперії склалася коаліція європейських держав, що отримала назву “Священні ліга”. До складу цієї коаліції увійшли Габзбургська держава, Річ Пос-

політа, Венеція і Росія (у 1686 р.). Незважаючи на окремі перемоги збройних сил Османської імперії, її війна зі “Священною лігою”, яка тривала до 1699 р., завершилася поразкою. У другій половині XVIII століття військова перевага європейських держав над Туреччиною визначилася іще більш чітко. Російсько-турецькі війни 1768 – 1774 рр. і 1787 – 1791 рр. настільки послабили Османську імперію, що, на думку дослідників, вони підбили підсумок традиціоналістського розвитку Туреччини. З цього часу саме існування Османської імперії цілком залежало від політики європейських держав. Зважаючи на те, що тимарна система пробувала у цілковитому занепаді, спроби влади Османської імперії відновити боєздатність збройних сил ґрунтувалися на запровадженні європейських технологій і елементів капіталізму. Така політика зумовила урешті решт симбіоз східних і європейських рис у суспільному розвитку Туреччини.

Щодо характерних рис історичного розвитку Ірану протягом доби середньовіччя, то в ньому спостерігається наявність процесів, аналогічних тим, що були характерні для Османської імперії. Наприкінці XV ст. територія цієї країни була поділена між представниками династії Тимуридів, ханами кочових племен, а також місцевими правителями. Процес об’єднання Ірану очолили шейхи із міста Ардебіль, розташованого у Південному Азербайджані. Згадані шейхи очолювали шиїтський духовний орден, відомий як “Сефеві”. Засновником цього ордену був шейх Сефі ад-дін Ісхак Ардебілі (1252 – 1334 рр.). У 1502 р. Ісмаїл Сефеві, підкоривши Південний Азербайджан і місто Тавріз, оголосив себе шахом Ірану. Таким чином, до влади у цій країні прийшла династія Сефевідів. До кінця свого правління, яке закінчилося у 1524 р., Ісмаїл Сефеві опанував Північний Азербайджан, а також Грузію та розташовані на південь від неї території. Найбільшої своєї могутності Сефевідська держава досягла під час правління шаха Аббаса (1587 – 1629 рр.), який здійснив модернізацію збройних сил своєї країни і встановив свій контроль над великим територіальним простором, який простягався із заходу на схід від Месопотамії до Афганістану. Однак, незабаром після закінчення часу правління шаха Аббаса у державі Сефевідів почали виявлятися відцентрові процеси, і дана держава почала зазнавати кризових явищ, що спричинило падіння Сефевідської

династії. Наслідком цієї події було те, що у 20-х рр. XVIII століття майже уся територія Ірану пробувала під владою турок і афганців. До того ж, у 1722 – 1723 рр. російські війська захопили міста Дербент і Баку. Талановитому полководцю Надіру вдалося вигнати турок і афганців із країни і позбавити влади у 1736 р. ні до чого вже не спроможного останнього Сефевіда. Урешті решт Надір об'єднав під своєю зверхністю іранські землі, відновив Іранську державу у її колишніх межах, і був проголошений шахом під іменем Надір-шах Афшар (1688 – 1736 рр.). Однак після смерті цього правителя у Ірані знову посилилася міжусобна боротьба, і тільки на межі XVIII і XIX ст. у зв'язку з утвердженням нової династії Каджарів усобиці були здолані, й у Ірані відбулася певна централізація державної влади.

Таким чином, протягом одинадцяти століть існування традиційної ісламської цивілізації мусульманська релігія здолала роз'єднаність близькосхідної релігійно-культурної традиції давнини і протиставила їй стрункність релігійної доктрини з її п'ятьма символами віри, цілковитою і беззастережною покірливістю волі Аллаха, яка була проголошена Пророком Мухаммадам і підтримувалася протягом століть його “заступниками” на землі, тобто халіфами. Жорсткість віри, що відобразилася у суворій регламентації нормами ісламу усіх сфер буття суспільства, також створила передумови для об'єднання нерозривними общинними зв'язками (“умма”). Висловлені міркування надають підставу uważати, що специфіка ісламу сформувала провідні параметри ісламської цивілізації з її очевидною орієнтацією на покірливість як суспільства у цілому, так і окремої особи, вищій силі та зумовленій цією силою земній владі. Дані параметри відображувалися у єдності релігії і політики та релігії і влади, що були властиві політичній організації мусульманських суспільств.

Ісламська державність виявила себе найбільш сильною і войовничою порівняно з європейською державністю доби середньовіччя. Вона мала вирішальне значення у об'єднанні усього того конгломерату етнічних спільностей та їх державних утворень, що був розрізненим протягом часів давнини у етно-культурному та історичному аспектах, у формуванні цивілізаційної спільності мусульманського світу. Дійсно, незважаючи на те, що Арабський халіфат зазнав свого розпаду, ісламська державність

збереглася і запанувала. Зазначимо при цьому, що на землях, які входили до складу названої мусульманської імперії, надалі існувала виключно ісламська державність. До того ж, наприкінці доби східного середньовіччя знову виникла могутня ісламська Османська імперія, яка запровадила свою зверхність майже над усіма тими територіями, які входили до складу ранньої ісламської імперії – Арабського халіфату. Саме тому Оттоманська Порта уважалася у Європі за еталон східної класичної деспотії.

Ісламська політична система була внутрішньо сильною не лише через нерозривну суцільність релігійного і державного начал, але також через надзвичайну простоту її адміністративної організації. Племінні державні утворення, що набули форми султанатів, еміратів або ханств, виявлялися значно зміцненими внутрішньо завдяки підкріпленню державної влади ісламською релігією. Саме завдяки поширенню ісламської державності протягом доби східного середньовіччя були значно розширені межі ойкумени, внаслідок чого до зони цивілізаційного розвитку було залучено багато нових етнічних спільностей. Значною мірою цьому сприяла та ж сама простота адміністративної організації ісламської політичної системи. Адже навіть найпростіші ієрархічні структури були достатньо пристосовані для того, щоб в умовах політичного вакууму швидко створити державне утворення, як це виявилось на прикладі ісламських братств, так званих “орденів”. Таким чином, сила ісламської державності полягала у тому, що власне релігійні зобов'язання переважної більшості населення були доведені до обрядового автоматизму і зорієнтовані на соціально-політичний стандарт.

Розділ 3. Південноазійський (індуїстсько-буддійський) цивілізаційний ареал

3.1. Індуїстська цивілізація

Через століття після розпаду Кушанської імперії, тобто у 515 р., Індія зазнала вторгнення напівкочових племен ефталітів, об'єднаних у військово-політичний союз на чолі з вождем Міракулою. Опанувавши майже всю північну частину країни, ефталіти з часом у процесі асиміляції з місцевим населенням утворили нову етнополітичну спільність, звану “*раджпуті*”, яка, створивши добре організоване військо, у подальшому відіграва-

ла провідну роль у політичних процесах, що відбувалися у Північній Індії. Втім, розпад імперії Гуптів і вторгнення ефталтів справили негативний вплив на соціально-економічний і політичний розвиток Північній Індії. Дійсно, у VI ст. на території Індогоангської низовини та прилеглих до неї регіонах існувала низка дрібних державних утворень правителями яких були раніше васальні держави Гуптів раджі і намісники. Отже, на початок VII століття соціально-економічний, політичний і соціокультурний розвиток Індії як базисного цивілізаційного осередку суспільств Південної Азії характеризується наявністю суперечливих тенденцій. У якості позитивних відмітних ознак того часу доцільно назвати, насамперед, певну стабільність соціальної структури даної країни, що супроводжувалося духовним піднесенням. До того ж, кастовий лад та індуїзм досягли значної ступені виразності. Щодо буддистів, то вони, як і представники ортодоксальної філософської школи, званої “*ньяя*”, яка виступала проти скептицизму буддистської теорії пізнання, опрацьовували знамениту індійську логіку. Проте, буддизм саме з того часу почав втрачати своїх прихильників, і провідного значення почало набувати вчення *індуїзму*, яке походило від стародавнього *брахманізму*. Разом з цим, спостерігається занепад у соціально-економічній і соціально-політичній сферах буття індійських суспільств того часу. Зокрема, відбулася натуралізація сільського господарства, вторгнення ефталтів мало наслідком зникнення багатьох міст. Після розпаду держави Гуптів Індогоангська низовина та прилеглі до неї території являли собою сукупність дрібних володінь, які очолювали колишні васальні раджі та намісники династії Гуптів. Отже, на початку VII ст. Індія пробувала на початку тривалого періоду роздробленості.

Постійна нестійкість політичної влади як на півночі, так і на півдні Індії відображалася у короткочасності династій та слабкості державних утворень, які пробували у стані безперервних міжусобних війн. Тривалість існування того або іншого державного утворення значною мірою залежала від політичної волі та вміння управляти державою, які були притаманні окремим правителям. Зокрема, на півночі Індії наприкінці VI століття посилилися два державні утворення, а саме царство Гауда, розташоване на заході Бенгалії, та царство Стханешвара, що знаходи-

лося на півночі долини притоки Гангу, ріки Джамни. Правитель Гауди, званий Шашанка, приєднав до своїх володінь область Оріссу, що знаходилася на південь від Гауди, та Магадху, розташовану на захід від його держави. Втім, спроба Шашанки здійснити наступ у верхоріччя Брахмапутри спричинила опір з боку держави Камарупи, розташованої на території області Ассам. Захопивши Магадху, Шашанка у 606 р. здійснив спробу запровадити свій контроль над усією долиною ріки Ганг, однак ця спроба була невдалою через опір з боку коаліції двох державних утворень, а саме Канауджу і Тханесару. У останньому з початку VI століття правлячою була династія Вардханів, яка пробувала у васальній залежності від держави Міхіракулі. Однак, звільнившись від цієї васальної залежності, правитель Тханесару десь у останній чверті VI століття спромігся поширити свої володіння за рахунок сусідніх держав, після чого він прийняв імператорський титул, а саме “*магараджа-адхіраджа*”. Союз з Канауджом ще більше посилив Тханесарську державу, правителем якої став Харша Вардхана (606 – 647 рр.). Зміцнивши збройні сили своєї держави, Харша Вардхана розгромив сусідні державні утворення, підкорив собі князівства Північної Індії, і таким чином створив велику державу, землі якої простягалися долиною ріки Ганг від Східного Пенджабу до Бенгальської затоки.

Втім, у тих князівствах Північної Індії, які увійшли до складу держави Харши Вардхана, збереглася влада їх колишніх правителів. Їх залежність обмежувалася сплатою данини та участю у військових заходах. Намагаючись створити централізовану державу, Харша Вардхана намагався дипломатичні відносини з китайським імператором. Але після смерті названого правителя, яка відбулася у 647 році, взаємини між Тханесарською державою й імперією Тан загострилися, внаслідок чого велике китайське військо, до складу якого входили окрім китайців, також тибетці та непальці, вторгнулося у долину Гангу і завдало поразки збройним силам Тханесару. Дана історична подія являла собою початок розпаду Тханесарської держави.

Щодо Південної Індії, то там під середину VII ст. також існувало декілька десятків князівств. Зокрема, у північній частині області Тамілнад розташовувалася держава династії Паллавів зі столицею в місті Канчіпур. Доцільно зазначити, що у VII ст. ця

держава перетворилася на досить значну політичну силу: до її складу входили більша частина земель тамілів, а також етнічної спільності, званої “каннара”, яка залюднювала територію області Майсур. На території півострова Декан, у південній частині області Махараштра, існувало державне утворення династії Чалукьїв, яке об’єднувало у своїх межах землі, залюднені маратхами. Після оволодіння правителем названого державного утворення, званим Пулакешин II, областю розселення етнічної спільності телугу, було здійснено спробу поширити межі держави Чалукьїв на схід, але ця спроба зазнала опору з боку Паллавів. Протягом декількох століть між названими державами точилася збройна боротьба за гегемонію на півострові Декан. У середині VIII ст. династію Чалукьїв було скинуто представником впливового роду Раштракутів, відомим як Дантідурге. Незабаром Раштракути опанували західну частину півострова Декан. Втім, близько 973 р. військо держави Раштракутів було розгромлено Тайлапою, представником роду Чалукьїв. Після цієї події владу Чалукьїв у державі було відновлено. Разом з цим, відбувався процес ослаблення держави Паллавів. Наприкінці IX ст. збройні сили Паллавів зазнали поразки від війська династії Чолів, які незабаром заснували могутню державу, яка опанувала майже усі землі, залюднені тамілами. Під час правління Раджараджи (985 – 1014 рр.) та його спадкоємця Раджендри (1014 – 1044 рр.) Чоли завоювали східну частину області Майсур та східне узбережжя півострова Декан, вторгнулися у Бенгалію, після чого здійснили військові походи у Бірму, на Мальдівські острови, та на острів Цейлон. Разом з цим, незважаючи на військові успіхи, Чолам не вдалося об’єднати під своєю владою всю територію Індії. Володіння їх держави була розділена на намісництва, губернаторами яких призначалися, як правило, родичі правлячої династії. Дана обставина заважала процесу централізації влади. До того ж, кордони держави Чолів, як і інших державних утворень південної частини Індії, були нестійкими через відсутність надійних механізмів закріплення централізаторських зусиль правлячих у цих державних утвореннях династій.

Додамо до викладеного, що у 712 році у Східну Індію вторгнулося військо Арабського халіфата на чолі з воєначальником Мухаммадом ібн Касимом. Результатом того вторгнення

було завоювання арабо-мусульманами області Сінд, тобто території, що простягалася від іранських областей Кірман та Сіджистан на заході до пустелі Тар на сході, від індійського Пенджаба на півночі до Аравійського моря на півдні, тобто ті землі, що прилягали із заходу та зі сходу до басейну нижньої течії ріки Інд. Втім, збройні сили раджпутів зуміли відбити напад з боку арабо-мусульман і не допустити подальшого розвитку їх експансії у Індії. Після того у області Сінд виникли мусульманські державні утворення на чолі з амірами. Таким чином, дана історична подія зумовила ісламізацію Індії у X – XI століттях.

Що стосується соціального стану індійських суспільств у VII – X ст., то їх станова структура визначалася наявністю *каст*, а саме таких соціальних угруповань, які характеризуються: 1) *ендогамією*, тобто заборонаю щодо укладання шлюбів поза кастою; 2) *екстериторіальністю*, тобто мешканням у середовищі таких самих угруповань; 3) *самосвідомістю*, у межах якої кожний член каст усвідомлює свою причетність до неї; 4) *особливою культурою*, що відображується у специфічних звичаях, обрядах, міфології; 5) *визнаним колом традиційних занять*; 6) *ієрархічною системою*, що утворюється разом з іншими такими самими угрупованнями; 7) *обмеженим спілкуванням* з іншими угрупованнями. Таких угруповань у сучасній Індії налічується до п’ятнадцяти тисяч. Втім, касту не можна плутати з варнами.

Відносини між кастами дуже заплутані. Їх ієрархія визначається не теоретичною моделлю, де завжди панували брахмани, а конкретним співвідношенням сил у тій або іншій області діяльності. Зокрема, у селах, де земля належить касті джати, брахмани були відтіснені на друге, а то і на третє місце в ієрархії. Кшатрії, наприклад раджути, що являли собою своєрідне індійське “дворянство” зі своїм кодексом честі та обов’язком брати участь у війнах, ставили себе в ієрархії на перше місце. Індійці уважали, що каста є вічна і незмінна, але у перебігу історичних явищ і подій відбувалося зникнення одних і виникнення інших соціальних угруповань. У кожній із каст існують свої власні обмеження і заборони: на їжу, на одяг, на заняття, на спілкування. Чим вище каста, тим більше в ній ритуальних обмежень; а чим вона нижче, тим складнішими є способи позбавлення від ритуальної “нечистоти”. Під впливом мусульманства у вищих кастах

почало практикуватися усамітнення жінок і носіння мусульманського одягу, а також склалося зневажливе ставлення до свинини. Усім індусам заборонено їсти яловичину. Система каст виявилася ефективною альтернативою слабкій політичній адміністрації і успішно компенсувала цю слабкість. За будь-яких політичних змін кастова система зберігалася у нижчих верствах суспільства, і верхівкова політична боротьба за владу помітно не відбивалася на основній масі населення.

Велике значення у підтримці соціальних підвалин відіграла традиційна індійська община, структура і зовнішні зв'язки якої були непорушними. Община складалася із декількох сіл, що були організаційно оформлені у єдине ціле. Домінували в ній повноправні землевласники-общинники, які володіли правом спадкоємства на свої наділи. Усі останні являли собою орендарів і батраків. Вони належали до нижчих каст. При цьому соціальна і майнова нерівність була освячена індуїстською релігією. Відповідно до принципів системи варн (каст) кожен член общини мав знати своє місце і неухильно виконувати покладені на нього обов'язки. Дана обставина зумовлювала саморегульованість і самодостатність общин, які були майже незалежними від контактів із зовнішнім світом. Організація індійських общин була варіантом общинно-кастової системи, оскільки у індійських містах каста відігравала не більшу роль, ніж у селі.

Специфічним інститутом середньовічної Індії була *джамані*, тобто система взаємних послуг, що здійснювалися між кастами у селі. Наприклад, певний землероб отримував послуги від будь-якого ремісника (коваля, гончара, тесляра цирульника, або юваліра) і повертав цьому реміснику їх послуги продуктом своєї праці, а саме зерном. Розглянута система обміну послугами не виключала ринкових відносин. Адже багато товарів продавалося і купувалося саме на ринках Індії. Однак, наявність ринкових відносин значною мірою залежала від економічного розвитку країни. Тому саме інститут джамані забезпечував стабільне функціонування традиційної індійської общини.

Що стосується відносин виробників з державою, то у межах індійської цивілізації належить зазначити значну кількість особливостей. Зокрема, у індійських державних утвореннях не було чіткого юридичного визначення права держави на землю, і

общини сплачували державі досить низькі податки. При цьому податкові виплати здійснювалися як у місті, так і у селі. Хоча взаємини між державою і общиною були такими самими, як і у інших країнах Сходу, проте заснована на кастових нормах специфіка індійського суспільства довела ці відносини до рівня автоматизму, що спричиняло ослаблення держави як політико-адміністративної структури і відповідне зміцнення общини як елемента суспільства. Іншим базисним елементом цивілізаційної структури індійського суспільства був індуїзм.

Індуїзм являє складний комплекс уявлень про світ, а також неосяжний конгломерат різних культів, що практикуються у Індії. У ньому відсутня єдина система уявлень, і тому ця релігійна система не схожа на світові релігії. Індуси поділяють уявлення про *карму*, тобто про закон переселення душ і відплату за гріхи у подальшому житті; про *дхарму*, тобто про релігійний борг кожного індуса, а фактично – кожного члена касты; про *мокшу*, тобто про можливість вийти із процесу перероджень. Втім, відсутнє уявлення про єдність щодо способу досягти мокши. У індуїзмі немає також єдиного Бога, якому можна б було молитися про заступництво і порятунок. Ця релігійна система має особливий пантеон. Старі ведійські боги, такі як Індра, Варуна і Мітра, у означений час вже не шанувалися, хоча вони залишалися відомими індійцям, а місце провідних богів зайняли Вішну і Шива разом з їхніми дружинами, які пробували у різних іпостасях, а саме Лакшмі, Ума, Паваті, Дурга тощо. У кожній області, у кожній общині був свій бог-покровитель, який іноді уважався за аватару (утілення) Вішну або Шиви, а інколи не мав з ними ніякого зв'язку. Наприклад, у області Тамілнад шанувався Муруган, якого шанувальники Шиви уважали за сина цього бога, який означався найменуванням Сканди, тобто бога війни. Однак шанувальникам Мургуна було байдуже, чи має Шива і його син хоч якесь відношення до їхнього божества.

Вішну шанувався в образі своїх багато чисельних аватар, з яких були найбільш відомі ідеал справедливого царя Рама (герой епосу “Рамаяна”); Крішна (пастушок і цар); популярний у течії *бхакті*, вершник Калки на білому коні – грізний суддя, явище якого означає встановлення остаточної справедливості у світі. Шиві поклонялися як йогу-аскету, що був повелителем грози

Рудрі, захисником худоби Пашупаті, уселенським танцюристом Натараджі. На честь Шиви були зведені багато чисельні *лінгі* – фалічні символи, що втілювали енергію і родючість. При цьому особливе значення у індуїзмі мають дружини богів. Адже саме вони являють собою джерело їхньої могутності.

Особливим ритуалом у індуїзмі є *пуджа*, який полягає у піднесенні статуї божества квітів і плодів. У цьому полягає відмінність індуїзму від ведизму з його *яджнею*, тобто безкінченними жертвопринесеннями худоби. Зокрема, індуїзм, на відміну від ведизму, сприйняв принцип *ахімси*, який полягає у непричиненні шкоди будь-яким живим істотам. І саме тому корова перетворилася у Індії із приреченої на заклання у священну тварину. До того ж, у межах вчення індуїзму сформувався особливий напрям, званий “*бхакті*”, провідною ідеєю якого стала особиста відданість і любов до бога. Уважалося, що той, хто любить бога, має врятуватися після смерті. Напрямок бхакті заперечував кастовий лад, значущість визначених кастою занять, саме із нього вийшов сікхізм. Однак всі різновиди бхакті залишилися особливими кастами у межах індуїзму.

Поширення ісламської цивілізації на території Індії зумовило значні зміни у політичному розвитку цієї країни. Дійсно, політичною роздробленістю Індії та нескінченними міжусобними війнами, які провадили один з одним раджпутські князі, скористувалися правителі мусульманських державних утворень, розташованих на території сучасного Афганістану. У 1175 році військо Шихаб ад-діна Мухаммада Гурі, правителя держави Газні, захопило Пенджаб і просунулося до Джамна-Гангського межиріччя. Розгромивши об'єднані збройні сили північно-індійських князівств, очолюване Прітхві-раджею, воно оволоділо названим регіоном. Після цієї події Шихаб ад-дін Мухаммад Гурі відійшов із Індії, залишивши там своїм намісником тюркського воєначальника Кутб ад-діна Айубека. У 1193 році Кутб ад-дін Айубек захопив Делі й перетворив це місто на столицю свого володіння. Наприкінці 90-х рр. XI ст. газнійське військо опанувало Біхар і Бенгалію. У 1206 р., після смерті Шихаб ад-діна Мухаммада Гурі, намісники цього правителя у Індії визнали султаном індійських володінь Гуридів Кутб ад-діна Айубека. Таким чином був створений Делійський султанат (1206 – 1526 рр.).

Отже, мусульманській соціополітичній традиції вдалося закласти у Індії засади міцнішої державності і створити могутні імперії.

Виникнення Делійського султанату знаменувало собою початок процесу державної централізації у Індії. Рішучі заходи щодо створення сильної централізованої держави були здійснені представником нової, наступної династії делійських султанів Ала ад-діном Хілджи (1296 – 1316 рр.). Цей правитель залучив до державного земельного фонду максимально можливу кількість орних земель Делійського султанату, і зробив спробу на засадах цього заходу перевести збройні сили цієї держави на централізоване грошове постачання. Проте, розглянуті заходи після смерті Ала ад-діна Хілджи спричинили піднесення руху протидії централізації держави, внаслідок чого Делійський султанат опинився на межі політичного розпаду. У цій ситуації один із наступників названого правителя, виходець із гуламів Мухаммад Туглак (1325 – 1351 рр.) знову об'єднав державу, і під час його правління Делійський султанат досяг найбільших розмірів. Втім, з кінця 30-х рр. XIV ст. знову активізувався процес політичного розпаду Делійського султанату. Від цієї держави відокремилися, півострів Декан, а отже – Південна Індія, а також Бенгалія. Незабаром Індія знову занурилася у низку нескінченних усобиць, що тривали між удільними князівствами.

Втім, політична роздробленість Північної Індії заважала розвитку торгівлі й землеробства, нормальному функціонуванню великих зрошувальних споруд, які мали велике значення у сільському господарстві цієї країни. Тому у припиненні руйнівних міжусобних війн були зацікавлені усі провідні верстви населення. Дані обставини сприяли відновленню політичної єдності Індії. У 1526 р. Даулат-хан, намісник Пенджабу, який ворогував з делійським султаном Ібрахімом Лоді, звернувся за допомогою до правителя Кабула, султана Бабура, у розпорядженні якого пробувало 12-ти тисячне військо. На чолі даного війська Бабур вторгнувся у Пенджаб, і у 1526 році розгромив збройні сили султана Ібрахіма Лоді у битві на рівнині Паніпата. Зважаючи на те, що Бабур виводив свій родовід від Чингісхана, створена ним держава, отримала назву “держави Великих Моголів”. До складу її володінь увійшли землі, що простягалася від Кабула на північному заході до меж Бенгалії на південному сході.

Найвищої своєї могутності дана держава досягла під час правління падишаха Акбара Джалал ад-діна (1542 – 1605 рр.). У той час кордони держави Великих Моголів були значно розширені у північному та у південному напрямках. Її внутрішнє буття знаменувалося синтезом ісламських і місцевих традицій. Характерні для Індії форми економічних і соціальних відносин почали трансформуватися під впливом ісламських принципів. Насамперед доцільно зазначити, що на зміну сегментній державі прийшла бюрократична модель державного устрою, яка з часом перетворилася на імперську модель з її незмінним атрибутом, а саме з чиновницьким апаратом. Але впоратися з індуїзмом і кастовим ладом мусульманській правлячій еліті цієї держави так і не вдалося: навпаки, самі мусульмани, незважаючи на не традиційність для них кастової системи поступово інтегрувалися у цю систему у формі окремих, часом дуже впливових каст.

Відмітною ознакою того ісламу, що сформувався у Індії, була його фундаментальна ієрархічність. На відміну від класичного ісламу, згідно з яким усі віруючі являють собою рівних перед Аллахом і у мусульманській общині *уммі*, у Індії мусульмани були розділені на *благородних* (“ашраф” або “шаріф-зат”) і *низьких* (“аджлаф”). Щодо перших, то до їх числа потрапили насамперед *сайди*, тобто нащадки Пророка; *моголи*, тобто нащадки монгольських завойовників, які мешкали на півночі Афганістану; *патани*, тобто нащадки афганців-пуштунів, перших завойовників Індії із числа мусульман; а також *шейхи*. “Низькими” ж уважалися ті ремісники, які перейшовши у іслам, були об’єднані у касту і зберегли свої самоназви. На відміну від індуїстських, між мусульманськими кастами укладалися шлюбні союзи, що створювало певну соціальну мобільність. Втім, запровадити у індійське суспільство ідею рівності усіх людей не вдалося.

Після відомої подорожі Васко да Гама до Індії у 1498 р. у цю країну поступово починають проникати європейці. Протягом майже століття після цієї події безумовними лідерами у колоніальному освоєнні цієї країни були португальці. Але їх прагнення у Індії обмежувалися монополізацією торгівлі з цією країною через систему опорних пунктів. Однак Англія і Франція, які активізували своє проникнення у Індію дещо пізніше, виношували уже конкретні плани територіальних захоплень. Проте реалізу-

вати ці плани названі країни змогли лише у середині XVIII століття, тому що у той час збройні вторгнення у Індію Надір-шаха із Ірану (1739 р.) та Ахмад-шаха із Афганістану (1748 – 1758 рр.) являли собою перешкоду процесу формування нових ендегенних об’єднувальних центрів. Щодо протиборства між Францією та англійською Ост-Індською компанією, то воно завершилося на користь останньої. Дійсно, у 1757 році англійцями була розгромлена коаліція бенгальських раджей, яку підтримувала Франція, і останню з часом було усунуто із боротьби за Індію. Отже, незважаючи на те, що остаточне завоювання Індії відбулося лише у 40-х роках XIX століття, домінуюча тенденція визначилася в основному вже у середині XVIII століття.

У зв’язку з цим постає питання про причини неспроможності індійців протистояти європейським колонізаторам. Імовірно, це сталося з наступних причин: 1) касту, узяті спільно, не мали єдиної самосвідомості, хоч і уважалося що вони мешкають у *Мадхьядеша*, тобто у “Серединній землі”; 2) ієрархічність означала підпорядкування зверхникам і сприймалася як немінучість. При цьому не мало значення, як і хто був при владі; 3) відсутності єдності в лавах індійців сприяло суперництво поміж індусами і мусульманами, особливо у середовищі дрібних правителів, які запровадили свою владу на місцях після краху імперії Великих Моголів. У цих умовах саме давній принцип “розділяй і володарюй” і був зрештою реалізований раціоналістами-європейцями у розрізненій Індії.

Спільні цивілізаційні процеси у Південноазіатському субконтиненті багато у чому зумовлювалися поширенням буддиської релігії. На XII ст. ця релігія розчинилася в індуїзмі на території власне Індії, однак утвердилася у Південно-Східній і Центральній Азії, на острові Цейлон, у Індонезії та Індокитаї. До того ж, вона проникла у Китай, Корею, Японію, а пізніше – і у Монголію та Бурятію. У південно-східних країнах утвердилася *хінаяна*, а у північних – *махаяна*. Буддизм був схильний до впливу місцевих традиційних релігій брахманізму й індуїзму в Індії, даосизму в Китаї, та синтоїзму в Японії. У своєму внутрішньому розвитку він розподілявся на декілька сект. Являючи собою вчення, що було виключно сприятливим до різноманітних ідеологічних комплексів, буддизм, однак, зберіг незмінними свої

провідні положення, перетворюючи запозичення у складі свого вчення, культу, міфології. Буддизм істотно вплинув на всі сфери життя, і особливо на культуру тих країн, які його сприйняли. Щодо його соціального значення, то виявлено, що відчуженість буддизму від усього оточуючого, а також його індивідуалістичність, сприяли усуненню його послідовників від участі у політичній боротьбі. Досить велике значення у буддизмі відіграло чернецтво, а монастирі, перетворившись з часом на великих земельників і важливі політичні центри, мали більший авторитет у населення, ніж урядові установи.

3.2. Субойкумена індійської цивілізації

Відмітною ознакою індо-арійської цивілізації часів стародавності була її замкненість відносно зовнішнього світу. Дійсно, до сфери її впливу входили Індо-Гангська низовина та прилеглі до неї території, що простягалися із заходу на схід від Сулайманових гір до гірського пасма Хімалая, і на північ – до гірського пасма Гіндукуш. У південному напрямі сфера впливу цієї цивілізації охоплювала півострів Декан а також острів Цейлон. Щодо часів середньовіччя, то зовнішній вплив індуїстсько-буддійської цивілізації поширювався насамперед у південно-східному напрямі. Зокрема, її цивілізаційні поштовхи зазнавала Південно-Східна Азія, а об'єктом дії цих поштовхів були насамперед західна і південна частини півострова Індокитай разом з Малакським півостровом, та Великі Зондські острови. Щодо північно-східної частини півострова Індокитай, то вона тяжіла до Китаю. Дійсно, В'єтнам протягом тривалого часу протистояв Китаю і неодноразово підпадав під зверхність китайських імператорів. Саме із Китаю ця країна запозичила бюрократичні інститути державної влади. Решта ж регіонів Південно-Східної Азії відрізнялася наявністю лише їм властивих чинників етнічного та соціокультурного характеру. Внаслідок даної обставини у цих регіонах, на відміну від “Піднебесної” у Китаї та “Серединної Землі” у Індії, протягом доби середньовіччя так і не склалося самостійної цивілізації, яка б усвідомлювала свою внутрішню єдність. Саме тому Південно-Східна Азія, за винятком В'єтнаму, зазнавала досить потужний культурний вплив з боку індуїстсько-буддійської цивілізації. Дане історичне явище можна поясни-

ти близькістю територіальною наближеністю аморфних політичних структур названого регіону до класичної індійської сегментної державної організації, а також більш ранніми контактами з індійською культурою, що відбувалися під час піднесення міжнародної торгівлі (I – III століття), яке було спричинене певною стабілізацією світового ринку внаслідок формування “світових імперій” – Римської, Китайської, Кушанської (до складу якої входили землі Середньої Азії та північно-західної частини Індії), а також Парфянської (Близький і Середній Схід).

У першій половині II тисячоліття до двох початкових цивілізаційних імпульсів, що були спрямовані на Південно-Східну Азію, а саме індійського та китайського, додався третій, мусульманський імпульс. Останній особливо нестримно посилювався у острівному субрегіоні Південно-Східної Азії, активно витискуючи звідти індійський вплив. Дане історичне явище доцільно пояснити як наявністю у самій Індії мусульманських державних утворень, так і тією обставиною, що острівний субрегіон Південно-Східної Азії знаходився на перехресті морських торговельних комунікацій, найбільш активно діючою з яких був той морський торговельний маршрут, що, пролягаючи, саме через острівний субрегіон Південно-Східної Азії, сполучав володіння Арабського халіфату з Південним Китаєм. Зокрема, у арабських писемних документах, що походять іще від другої половини IX століття, а саме у творі географа Абу-л-Касима Убайдаллаха ібн Хурдазбіга “Книга шляхів і царств”, написаному, на думку дослідників, близько 272 р. Г., тобто 885 – 886 р. від Р. Х., згаданий торговельний маршрут описаний досить докладно. Згідно з названим ученим, арабські торговельні кораблі від південно-іракського порту Басри через Перську затоку, Аравійське море та Індійський океан сягали “острівів Східного моря” (Джазаір ал-бахр аш-Шаркі), які ототожнюються дослідниками з тими островами, що розташовані на південь від півострова Індокитай. Один із цих островів означений назвою “аз-Забадж”, під якою розуміється острів Ява. Іще під середину тисячоліття на острові Ява існували декілька державних утворень, зокрема в Західній Яві – держава Тарума, а в Центральній Яві – держава Калінга. Названі державні утворення вже у часи життя Ібн Хурдазбіга пробували під великим впливом індійської культури. Дійсно, після тривало-

го періоду міжособних війн на Яві наприкінці першої чверті VIII століття виникла держава Матарам, у складі якої були об'єднані всі колишні державні утворення острова Ява. Вельми важливим для розуміння цивілізаційних процесів, що відбувалися на островах Великого Зондського архіпелагу, є наявність у досліджуваному творі арабської передачі титулу “махараджа” (ал-маха-радж). Адже то є титул індійського походження, що має значення „великий володар”. Дійсно, з посиленням впливу індійської культури та з розповсюдженням буддизму в західній частині Великого Зондського архіпелагу правителі державних утворень, що виникли там у період раннього середньовіччя, приймали індійські титули. Український дослідник Вольф Бейліс висловив міркування, згідно з яким що в даному повідомленні Ібн Хурдазбіга йдеться про правителя держави Шрі Віджайя, яка створилася під половину VII століття на острові Суматра і була центром буддизму на Великому Зондському архіпелазі. З середини VII до кінця IX століть володарі Шрі Віджайї поширили свою владу на Малаккський півострів, а також на найбільш великі острови того архіпелагу, зокрема на Яву і Калімантан.

Таким чином, виявляється, що країни Південно-Східної Азії формувалися під впливом трьох базисних цивілізацій Сходу. Зокрема, із Індії вони запозичували індійські і буддійські вірування та обряди. Але у Південно-Східній Азії ці вірування та обряди у процесі сполучення з традиційними віруваннями австрозазійських і австронезійських етнічних спільностей набули своєї ерідної форми. Згадані етнічні спільності практикували культу предків і духів – хранителів общини, а також обожнювали сили природи, насамперед гір, морів, рік і тропічних лісів, залежно від конкретних природних умов у яких вони мешкали. Однак поклоніння височинам було властиве мешканцям майже усього даного регіону. Дійсно, багато місцевих династій мали титул “цар гір”. Вірування традиційних індійців досить часто сполучалися з віруваннями буддистів. Виявлено, що у одних і тих же написах мешканців острова Яви, а також камбоджійських кхмерів (зокрема тих, що є наявними на храмах комплексу Ангкор), які походять від доби середньовіччя, одночасно вшановуються Будда, Шива і Вішну, а це є абсолютно немислимим та несприятним для індійських індусів. Додамо до висловленого, що саме у Пів-

денно-Східній Азії сформувався культ “бога-царя” (*девараджа* або *буддараджа*), та “уселенького імператора” (*чакраватрина*).

Соціально-політична організація суспільств Південно-Східної Азії розвивалася від державних утворень, основою землеробського господарства яких була розвинена зрошувальна система, а також від приморських міст-держав, а її еволюція відбувалася до бюрократичного типу державності у В'єтнамі, до опікунського (патріархального) її типу на острові Ява і у долинах великих рік півострова Індокитай, та до військово-станового типу державності у середовищі малайців. Названі типи державності відрізнялися один від одного за внутрішньою спеціалізацією адміністративного апарату, соціальною мобільністю, та за ставленням до підданих. Зазначимо, що найбільш розвинутою була в'єтнамська бюрократія, тоді як у межах військово-станового типу державності підпорядкування владою населення було у значній мірі нестійким. Але перехід із нижчого стану до складу аристократії у межах останнього типу був неможливим. Відмінності, що існували поміж названими типами державності, були значною мірою зумовлені особливостями зовнішніх, тобто природно-кліматичних умов існування та домінуючим напрямом переважних зовнішніх зв'язків відповідних суспільств. Адже природні умови, що існували у долинах рік, сприяли отриманню населенням цих місцевостей додаткового продукту, у той час як мешканці місцевостей, розташованих на узбережжях морів, перебували в умовах постійної загрози нападів з боку піратів.

Отже, зону впливу індійської цивілізації, до якої входили південні, центральні, північно-західні райони півострова Індокитай, а також Малаккський півострів та острови Великого Зондського архіпелагу, доцільно виділити у особливу цивілізаційну спільноту, а саме у *субойкумену індійської цивілізації*. Щодо назви “Південнобуддійський цивілізаційний ареал”, то дослідники вважають її за цілком доречною, хоча і дещо умовною, оскільки, наприклад, у кхмерів аж до XIV ст. панував індійзм шиваїстського толку. До того ж, запекла боротьба між індійзмом і буддизмом точилася і на острові Ява, а у Малайї на межі XIV і XV століть виникла ісламська держава. Проте, цивілізаційна спільнота, що розглядається, спочатку формувалася під переважним впливом як індійської культури, так і її соціополітичної ор-

ганізації. Саме тому її певною мірою доцільно вважати за дочірню по відношенню до індійської цивілізації. Втім, на засадах акумуляції зовнішніх запозичень у цій цивілізаційній спільноті вже на початок II тис. певною мірою сформувався самостійний осередок цивілізаційних потенцій, незважаючи на те, що цивілізаційні імпульси цього осередку аж ніякою мірою не були спроможні порівнюватися з індійським і китайським цивілізаційними центрами, хоча аналогічна ситуація існувала в регіонах, що розташовувалися по периметру китайсько-конфуціанської цивілізації, а саме у Північному Індокитаї, у Кореї, у Японії тощо. У зв'язку з цим термін “індо-буддійська цивілізація”, що поданий у науковій літературі, уявляється деяким дослідникам не зовсім вдалим, тому що він не враховує не лише фактичне зникнення буддизму в Індії, але також і самодостатність даного соціокультурного ареалу, а отже його незвідність до індійської або до китайської цивілізацій. Тому висловлене міркування про те, що характер взаємозв'язків між Індійським субконтинентом і країнами Південно-Східної Азії дозволяє говорити про південно-азійський, тобто індуїстсько-буддійський цивілізаційний простір.

Територіальні межі індійської ойкумени були вельми рухливими. Дійсно, у XIII ст., коли до Південно-Східної Азії почав проникати іслам, який в середині XV ст. перетворився на державну релігію Малаккського султанату, ці межі значно звузилися. Саме на той час у континентальній частині досліджуваного регіону отримав перевагу буддизм хінаяни, тоді як махаяна почала поступово втрачати свої позиції. Обертання у іслам мешканців малайського і яванського регіонів було зумовлено тим, що вони з часів давнини займалися торгівлею, а іслам, на відміну від більшості традиційних релігій, даний вид діяльності не заперечує. Окрім того, прийняття ісламу забезпечувало деяку безпеку на міжнародних торговельних маршрутах, де найбільш активним дійовим компонентом були арабо-мусульманські купці.

У XVI столітті Південно-Східна Азія зазнала тиску з боку європейських колонізаторів, спочатку португальців, а з XVII століття – голландців і англійців. У той самий час на півострові Індокитай узагалі, й у В'єтнамі зокрема, спостерігається процес формування перших моноетнічних державних утворень, що існували як незалежні держави до XIX ст., а деякі з них узагалі

не втратили незалежність (зокрема Сіам). Щодо багатих прянощами островів, прилеглих до південного узбережжя півострова Індокитай, то вони навпаки, досить швидко перетворилися на європейські колонії. Отже, розкол досліджуваного регіону на дві частини – колоніально-залежну і самостійну, надовго затримав складання у його межах власної цивілізаційної спільноти.

Розділ 4. Китайсько-конфуціанський цивілізаційний ареал

4.1. Китайська цивілізація

Об'єднання Китаю під владою династії *Тан* (618 – 907 рр.) являло собою початок нового періоду історії китайсько-конфуціанської цивілізації. Передумовою цього політичного об'єднання було нове піднесення конфуціанської політичної культури, цінності якої запроваджувалися на території усього Китаю у процесі китаїзації як варваризованої північної частини цієї країни, так і південних її регіонів, які були об'єктом активного освоєння з боку китайців. Іще засновник попередньої Танам династії *Сунь* (581 – 618 рр.), імператор Ян Цзянь, ґрунтуючись на принципах китайської традиційної системи землекористування, затвердив право усіх підданих “Піднебесної імперії” на володіння земельним наділом. Даний захід значно похитнув владу титулованої знаті. Однак, значна частина орних земель і надалі перебувала у розпорядженні цієї знаті, а також чиновників, а їхні службові й даровані земельні володіння оброблялися селянами. Щодо форм власності на землю у імперії Тан, то верховним власником земельного фонду Китаю, як і раніше, була держава, і тому всі земельні наділи вважалися за такі, що перебувають у тимчасовому володінні, за яке держава отримувала ренту-податок. Тому розглянута земельна реформа і реалізація податкової системи у межах удільного землекористування у Китаї забезпечили державну скарбницю регулярним прибутком, а державну владу – необхідною робочою силою.

У часи стародавності у Китаї існувала значна кількість багатолюдних міст. Найбільш значними за кількістю населення серед цих міст були столиці окремих державних утворень, а пізніше – Чанань і Лоян, що являли собою столиці імперії Хань. Однак, у часи внутрішніх війн та вторгнень збройних загонів ко-

чових орд у III – V ст. ці міста значно постраждали. Після придушення повстання “Жовтих пов’язок” (184 – 188 рр.) спочатку війська удільних правителів, а потім і збройні загопи кочівників, зруйнували обидва названі столичні центри, і протягом чотирьох століть у Північному Китаї був наявним занепад міського життя. У той же час у державних утвореннях півдня Китаю переважна більшість міст збереглася, і тому головні культурні центри перемістилися на південь. Нові міста виникли у долині ріки Яньцзи та на морському узбережжі. Щодо Північного Китаю, то міста цього регіону надалі перебували в занепаді, й їх відродження відбулося лише після об’єднання країни під владою династії Тан.

Протягом часу існування імперії Тан міста мали той самий правовий статус, що і села, але являли собою насамперед адміністративні центри. Найбільшими містами імперії були її столиці, а саме Чанань, Лоян і Тайюань. Разом з цим, значно збільшилися за кількістю населення також портові міста – Гуаньчжоу, Цюаньчжоу, а також міста, розташовані уздовж Великого каналу і на берегах рік, зокрема Учан. На півночі імперії, у прилеглих до володінь кочівників степах, були збудовані міста-фортеці. Протягом VII – VIII століть у містах відбувалися розвиток ремісничого виробництва і пожвавлення торгівлі. На важливу артерію внутрішньої торгівлі перетворився Великий канал, найбільш визначними торгівельними центрами були міста Чанань і Янчжоу. Розвиток торгівлі зумовив поширення грошового обігу. У якості мірила вартості використовувалися металеві монети та вагове срібло. Виникли лихварські контори і ломбарди.

Танська імперія була розділена на десять провінцій, які, у свою чергу, підрозділялися на області та повіти. Усі чиновники, навіть повітові, призначалися центральною владою і безпосередньо контролювалися нею. Саме це явище було головною відмінною ознакою централізованої адміністративно-бюрократичної системи Китаю. Для того, щоб адміністративна система та бюрократичний апарат діяли максимально ефективно, у імперії Тан приділялася особлива увага кадровій підготовці чиновників. Класичний конфуціанський принцип висунення мудрих і здатних людей, за яких відповідали ті посадові особи, хто їх рекомендував, та неупереджений конкурс претендентів на посаду, знайшли відображення у добре налагодженій системі іспитів.

Об’єднання країни і пожвавлення її господарства, а також зростання її збройних сил, сприяли активізації зовнішньої політики імперії Тан. На північ і північний захід від Китаю, на величезному степовому просторі Східної та Центральної Азії на той час існував могутній кочовий військово-політичний союз тюркських племен, відомий як Тюркський каганат. На початку свого правління, в умовах військової слабкості держави, танські імператори з метою запобігання збройним вторгненням кочівників у межі Китаю застосовували відносно тюркських хаканів політику визнання за ними певних переваг, і навіть сплачували їм данину задля збереження тривалого миру. Але з посиленням імперії Тан її зовнішня політика перетворювалася на усе більш агресивну, у тому числі й відносно тюркських каганатів. Дійсно уже другий танський імператор Лі Шимін (626 – 649 рр.) вирушив проти тюрків велике військо, яке успішно запобігло нападам кочівників на прикордонні володіння імперії. Після цього успіху китайський уряд почав провадити політику завоювання чужих земель та підкорення сусідів, насамперед кочівників. Зокрема, у 30 – 40-х рр. VII століття збройні сили імперії Тан здійснили декілька військових експедицій у монгольські степи з метою відновлення контролю над Великим шовковим шляхом. Їм вдалося досягти гірського пасма Тянь-Нань і запровадити зверхність Китаю над племенами киргизів. Спроби тюрків відновити свій контроль над вище названим караванним шляхом, які вони здійснили наприкінці VII століття, наразилися на ефективний опір з боку Танської імперії, і, таким чином, не були результативними.

На південно-західному напрямі та у Кукунорі зовнішні політичні інтереси Танської імперії зіткнулися з державним утворенням тибетців. Зокрема, тибетське військо, очолюване Сронцангамбо, вторгнулося у межі Китаю, але у 641 р. названий правитель Тибету змушений був укласти мирну угоду з Лі Шимінем. Надалі через столицю Тибету, місто Лхасу, Лі Шимін підтримував зв’язки з державними утвореннями Північної Індії. Втім, внаслідок загострення відносин з Тханесарською державою, у 647 році велике китайське військо, до складу якого входили, окрім китайців, також тибетці та непальці, вторгнулося у долину Гангу і розгромило збройні сили Тханесару. Після цієї події пра-

вители Північно-Східної Індії прагнули підтримувати з імперією Тан мирні й дружні відносини.

Разом з цим, війни з північно-корейською державою Когуре, що були розпочаті ще під час правління династії Суй, набули тривалого і запеклого характеру. Зокрема, очолювана Лі Шимінем військова експедиція збройних сил імперії Тан проти названої держави, що відбулася у 645 р., наразилася на жорсткий опір з боку корейців, і Лі Шимінь змушений був обмежитися приєднанням до своїх володінь лише Ляодунського півострова. Але ця історична подія не зупинила китайської агресії проти держави Когуре. Спадкоємець Лі Шиміня, імператор У Цзетянь, заручившись підтримкою з боку іншої корейської держави, відомої як Силла, через територію останнього вторгнувся на чолі великого війська на Корейський півострів, і у 668 р. збройні сили Китаю захопили місто Пхен'ян. Після цього держава Силла визнала себе васальною відносно імперії Тан, інші державні утворення Корейського півострова були скасовані, а на їх території були засновані китайські військові управління.

Отже, успіхи перших танських імператорів у зовнішній політичній діяльності, запровадження контролю з боку Танської імперії над Великим шовковим шляхом, зміцнення державної влади у її окраїнних районах фактично відновили могутність Китаю як великої азіатської держави. Початок занепаду імперії Тан був пов'язаний з внутрішніми чинниками, зокрема із масштабним повстанням Ань Лушаня, яке відбулося у 755 р. і мало на меті скасування влади правлячої династії. Втім, критичний стан Танської імперії доцільно пояснити не лише внутрішніми політичними розбратами, але також погіршенням ситуації у сфері аграрних відносин, тому що практика куплі-продажу земельних наділів, і орні землі, що перебували у розпорядженні селян, зменшилися, незважаючи на те, що податок залишився незмінним. Згідно з реформою, проведеною у 780 р. міністром імператора Де-цзуна, відомим як Ян Янь, держава узагалі відмінила систему наділів і відмовилася від контролю над перерозподілом землі. Усі землевласники, незалежно від їх майнового стану, були поділені на окремі категорії і зобов'язані були сплачувати податок відповідно до реальної кількості землі, якою вони володіли. Таким чином, володіння землею, як і раніше, перебу-

вало під контролем державної влади, і держава була зацікавленою у тому, щоб кожний орач володів своїм орним полем, і щоб селяни не переходили у категорію безземельних орендарів.

У 881 році відбулося повстання, очолюване Хуаном Чао, який, на думку дослідників, був головою великого кримінального угруповання. Це повстання було настільки масштабним, що повстанці навіть тимчасово захопили владу в державі. Через деякий час після цього повстання імперія династії Тан припинила своє існування, і Китай знову опинився у стані політичної роздробленості, що означений в науковій літературі як період існування “п'яти династій і десяти царств” (907 – 960 рр.), під час якого на півночі Китаю дійсно змінилося п'ять династій, а на півдні сформувалися окремі більш стійкі державні утворення. То був період, коли на півночі країни точилися майже безперервні міжусобні війни, під час яких було пограбовано столичні міста Чанань і Лоян, знищено значну кількість сіл, а зрошувальна система країни перебувала у занепаді. Таким станом Китаю скористувалися сусідні з ним кочові племена, які стали втручатися у міжусобну боротьбу і захоплювати китайські землі. У 916 р. виник військово-політичний союз восьми кочових племен протомонгольської етнічної спільності *кіданей*, до влади у якому прийшов Єлюй Апоки. Отже, на півночі від Китаю виникла Кіданьська імперія, звана “*Велике Ляо*”. Незабаром збройні сили кіданей захопили 16 китайських округів і встановили контроль над територією, розташованою на північ від ріки Хуанхе.

Після зруйнування міст Чанань і Лоян за столицю північних державних утворень Китаю почали визнавати місто Кайфин. Разом з цим почало посилюватися державне утворення, територія якого охоплювала область Хенань. З часом до складу цього державного утворення увійшли території, що охоплювали області Сичуань і Шенси. До влади у цій державі прийшла династія Сун, засновник якої Чжао Куанінь під 980 р. здійснив завоювання тих земель, що відокремилися у свій час від імперії Тан. Таким чином сформувалася імперія Сун (960 – 1279 рр.). Втім, ця держава територіально поступалася колишнім китайським імперіям. Дійсно, північна частина Китаю пробувала під контролем “Великого Ляо”, а у південно-західній області Юньнань існувала держава Наньчжао. До того ж, у XI ст. у володіння Сун-

ської династії почали вторгтися збройні загони кочівників-танкутів, які захопили область Ганьсу і певну частину області Шеньсі, утворивши там свою державу, відому як “Західне Ся”.

Отже, незважаючи на те, що на початку правління династії Сун у Китаї простежується піднесення економіки і культури, ця імперія протягом часу свого існування зазнавала військовий тиск з боку “Варварської периферії”. Саме тому імператори Сунської династії прагнули до встановлення мирних стосунків зі своїми небезпечними сусідами і йшли на значні поступки їм заради припинення збройних вторгнень у межі своїх володінь. Зокрема, вони були змушені визнати споконвічні китайські землі за володіння “Великого Ляо” і “Західного Ся”, а також регулярно сплачувати названим державам щорічну данину, а саме: кіданям – 200 тис. зливків срібла та 300 тис. сувоїв шовкових тканин, а танкутам – 72 тис. зливків срібла, 153 тис. сувоїв шовкових тканин, та 30 тис. мірок чаю. У цих умовах сунських імператорів була суто попередньою, тому що зростання кількості великих землевласників не було вигідним державі, тому що об’єктивно скорочувало прибутки державної скарбниці й сприяло розширенню селян. У першій половині XII ст. зовнішній стан імперії Сун ще більше погіршився, тому що кочові племена джурдженив, які до того мешкали у Південній Маньчжурії, у 1125 році знищили імперію “Великого Ляо”, після чого у 1127 році вони почали війну з Південною Сун, яка завершилася у 1142 році визнанням останньою своєї залежності від створеної джурдженими імперії Цзинь. Отже, з цього часу Китай пробував в умовах розділення північної та південної частин цієї країни.

Однак існування імперії Цзинь було настільки короткочасним, як і киданьської імперії “Великого Ляо”. У 1211 році очолювані Чінгісханом збройні сили кочівників-монголів вторгнулися у область Шаньсі, і у 1234 р. знищили джурдженьську державу. Правлячі кола імперії Сун намагалися використати монголів у своїй боротьбі з джурдженими. Зокрема, вони уклали угоду з Чінгісханом і припинило сплату данини імперії Цзинь. Але після розгрому останньої монголи у 1235 р. почали війну проти Південної Сун. У 1251 р. у Китай вторгнулося велике монгольське військо, очолюване Хубілаєм, братом великого хана Мунке. У 1279 р. імперія Сун припинила своє існування, а через

рік після цієї події Китай цілком опинився під владою монголів. Разом з Тибетом ця країна увійшла до складу Монгольської імперії, правитель якої, великий хан Хубілай (1215 – 1294 рр.) переніс свою резиденцію із Каракоруму до Пекіну, заснувавши, таким чином, монгольську династію Юань (1280 – 1368 рр.).

Наслідком десятиліть безперервних воєн та іноземного завоювання Китаю був занепад економіки Китаю, яка надалі відновлювалася дуже повільними темпами. Значно підвищилася кількість рабів, у економіці й суспільному житті Китаю посилювалося рабовласництво, і ця країна втратила ті провідні позиції у світі за рівнем технічного прогресу, які були властиві їй у до монгольські часи. З часом монгольська правляча верхівка почала помалу китаїзуватися, сприймаючи традиційні конфуціанські цінності, але на міжетнічному рівні у Юаньському Китаї тривав розвиток процесу відторгнення. Адже, зважаючи на те, що спосіб життя монголів і китайців був явно несумісним, китайське населення сприймало монголів як чужаків і загарбників, і ніяка верхівка китаїзація не була спроможною цьому перешкодити. Посиленню процесу відторгнення сприяла також внутрішня політика династії Юань, яка сприяла посиленню податкового обкладання підлеглого монголам населення. Зокрема, до середини XIV століття обсяг податкових надходжень до державної скарбниці збільшився порівняно із часами правління Хубілая майже у 20 разів. Разом з цим, цілком ігнорувалися потреби економіки Китаю, що ґрунтувалися на розвитку зрошувальної системи. Дійсно, іригаційне будівництво було майже цілком припинене, а спроби відновлення системи гребель і каналів виявилися надто запізненими. Дані обставини спричинили у імперії Юань національно-визвольне повстання китайського населення, яке завершилося вигнанням монгольських загарбників і приходом до влади у цій країні китайської династії Мін (1368 – 1644 рр.).

Засновник цієї династії Чжу Юаньчжан (1328 – 1398 рр.) у своїй внутрішній політиці приділяв, разом з укріпленням центральної державної влади, також аграрним відносинам. Зокрема, він здійснив перерозподіл орної землі між селянськими подвір’ями, і запровадив суворий контроль над земельними відносинами з боку центральної адміністрації. До того ж, було здійснено уніфікацію податків, і позитивний наслідок введення фіксованих

і відносно невисоких податків виявився у відновленні економіки Китаю і зростанню чисельності населення цієї країни. Втім, уже в середині XV ст. чітко визначився звичайний процес розшарування селянства і концентрації земельних володінь. Дане явище зумовило зменшення прибутків державної скарбниці, а отже і спричинило економічну кризу в Китаї. Наслідком цього погіршення економічного стану було зростання селянського руху протесту, який у 1628 році перетворився на селянську війну, яка завершилася у 1644 році захопленням повстанцями столиці країни, міста Пекін, і загибеллю імперії династії Мін. Проте, у ситуацію, що існувала на той час у Китаї, втрутилися маньчжури, які на початку XVII ст. створили військово-політичний союз племен, Незабаром згаданий політичний союз почав перетворюватися на загально-маньчжурське протодержавне утворення. Скориставшись зверненням представників мінської знаті щодо допомоги у боротьбі з повстанцями, маньчжури захопили Пекін і встановили у Китаї владу своєї династії *Цин* (1644 – 1911 рр.).

Під час правління цинського імператора Кансі (1654 – 1722 рр.) розпочався активний процес китаїзації усіх верств маньчжурського етносу. На відміну від монголів, маньчжури не протиставляли себе китайцям, і активно засвоювали китайську культуру. У імперії Цин була збережена традиційна китайська адміністративна система. Щодо аграрних відносин, то була посилена контролююча функція держави щодо земельних переділів, що була спрямована на відновлення подвірної системи оподаткування і відповідно селянських домогосподарств, а також на наділення землею маньчжурського військового прошарку. Згадані заходи досить швидко зумовили піднесення сільськогосподарського виробництва, а отже значне збільшення чисельності населення Китаю. Дійсно, на початок XIX століття чисельність населення цієї країни досягла 300 млн осіб, тоді як протягом попередніх двох тисячоліть воно коливалося на рівні 60 млн. осіб при тому, що допустима межа вміщуючого ландшафту Китаю, на думку дослідників, при можливостях технологічної і ресурсопостачальної бази означеного часу становила десь 100 млн. осіб. У другій половині XVIII – першій половині XIX століть, тобто до “опіумних воєн” з Англією і Францією (1840 – 1842 та 1856 – 1860 рр.), у соціально-економічному розвитку Китаю не виявля-

лося будь-яких істотних відхилень від традиційних відносин. Процеси суспільної трансформації, що були подібні до історії Індії другої половини XVIII століття, почалися у Китаї лише із середини XIX століття, і знову-таки, вони були спричинені впливом на Китаї з боку європейських суспільств.

Таким чином, доцільно зробити висновок про те, що протягом доби середньовіччя соціальна динаміка Китаю мала суто циклічний характер. Традиційні етапи піднесення, розквіту, занепаду і катастрофи доцільно уважати за соціально-екологічні. Зокрема, етап піднесення був значною мірою зумовлений наявністю вільних земель і екстенсивним розвитком землеробства, етап розквіту являв собою добу інтенсивного розвитку. Щодо етапу занепаду, то для нього є характерною вичерпаність резервів розширення площі орних земель та їх якості, що зумовлювало деструктивні процеси у суспільстві. Належить зазначити, що при цьому ніколи не формувався формаційно новий господарський устрій, і дана обставина дозволяє констатувати неформаційний шлях історичного розвитку китайського суспільства, який унеможливило автохтонний генезис капіталізму. Привнесені із зовні елементи капіталізму з часом трансформувалися під впливом традиційних структур, а дана обставина дозволяє стверджувати, що подальший розвиток китайського суспільства мав симбіозний характер, який не є відповідним одномірній системі категорій типу “феодалізм – капіталізм” тощо.

4.2. Субойкумена китайської цивілізації

Активність поширення китайської цивілізації на прилеглі до неї регіони Східної Азії була настільки потужною, що периферія цієї цивілізації являла собою сукупність певних культурно-територіальних спільнот, які протягом доби східного середньовіччя перебували у сфері впливу “Піднебесної”. Ознаки цього впливу простежуються у Японії, на Корейському півострові, у країнах Південно-Східної Азії, і навіть на глибинних територіях Центральної Азії. Однак, межі цієї сфери впливу, її цивілізаційний статус, та її співвідношення з власне китайською цивілізацією, нині, як і раніше, залишаються предметом дискусій з боку дослідників. Зокрема, частина вітчизняних і зарубіжних науковців зараховують Японію, Корею, країни півострова Індокитай та

Тибет до складу Конфуціанської цивілізації, осередком якої був Китай. Інші учені навпаки, наполягають на унікальності далекосхідних структур, насамперед Японії, самотність якої надає підставу для твердження про те, що ця країна була окремою цивілізаційною спільнотою. Втім, переважна більшість істориків визнають те величезне значення, яке мав культурний вплив Китаю на історичний розвиток держав Далекого Сходу, що являли собою складові субокумени китайської цивілізації, яка почала складатися у ханську епоху (доцільно згадати “Великий шовковий шлях”, військову експансію і соціокультурний вплив на Індокитай і Корею, китайських мігрантів у Японії тощо). Але тільки у епоху середньовіччя цей феномен набув вищого рівня свого розвитку, а вже потім, протягом Нового часу, він почав розвиватися і розпадатися. Але все-таки, мабуть, він існував до сьогодення, однак вже не у цілісному, а у фрагментарному вигляді.

У III – IV століттях на півдні півострова Кюсю виникли найдавніші племінні утворення, тобто “вождівства”, на підґрунті яких у V столітті склалося ранньодержавне об’єднання, відоме як “царство Ямато”. На подальше формування японської державності мали вплив зовнішні чинники, а саме контакти з Китаєм та Кореєю. Зокрема, у VI столітті китайські і корейські місіонери принесли на Японські острови *буддизм*. Першим нову релігію сприйняв правлячий клан Сога, який усунув від влади царський рід. Принц-регент Сьотоку Тайсі (574 – 622 рр.), який був прихильником буддизму, здійснив серію реформ, метою яких було формування у Японії державного ладу, подібного до китайського. Насамперед було сакралізовано владу правителя, якому був наданий титул “*тенно*”, тобто “небесний імператор” (у Китаї то був “син неба”). Окрім того, Сьотоку Тайсі ініціював формування стану цивільних чиновників, які були поділені на 12 рангів. Отже, конфуціанство перетворилося на основу моралі північного суспільного прошарку. У 607 р. були встановлені дипломатичні відносини Японії з Китаєм. Сприйняла Японія також китайську писемність, наповнивши при цьому китайські ієрогліфи суто японським специфічним сенсом.

Процес китаїзації політичного життя Японії розвивався настільки нестримно, що уже на початку VII ст. японські імператори почали претендувати на всю повноту влади, намагаючись

відібрати її у всесильного регента Сьотоку з роду Сога. Лідером проімператорського угруповання були Накатомі Камако і принц Нака-но Ое, які були виховані на китайських традиціях. Головне своє завдання вони убачали у перетворенні Японії на східно-деспотичну державу. У 645 р. названі політичні діячі здійснили державний переворот, означений за назвою року як “Тайка”. Після цього інститут регентства було скасовано, і уся повнота державної влади зосередилася у руках нового “тенно” – Котоку (645 – 654 рр.). Через рік після цієї події був оприлюднений указ, званий “Маніфест про реформи”, який юридично затвердив нові політичні реалії. Було створено чітку систему управління, яка мала вертикаль “міністри – губернатори провінцій – начальники округів”. Окрім цього, були законодавчо закріплені статуси аристократії, а також вільних і залежних осіб. Незважаючи на те, що аристократичні клани зберегли своє високе становище, їх представники оголошувалися чиновниками, що перебувають на державній службі, а їхні земельні володіння були залічені до складу державних земель, що були видані на кормління. У Японії було запроваджено надільну систему, згідно з якою кожна селянська сім’я володіла своїм земельним наділом, з якого вона зобов’язувалася сплачувати податок за уніфікованими ставками. Перетворення торкнулися й сімейних стосунків: якщо раніше шлюб був досить вільним, то тепер створювалася патріархальна сім’я.

Однак, можливості японської централізованої бюрократичної системи управління виявилися не настільки значними, як у китайській. Уже у другій половині VIII століття активізувалися ті процеси, що мали деякі ознаки завершального періоду ханьської імперської монархії. Почався пошук нових форм соціальної організації, і у цих умовах у внутрішньому політичному житті даної країни почало зростати значення аристократичних кланів, які розпочали боротьбу між собою за право контролю над Японією. У IX – XI століттях гегемонія у державі належала роду Фудзівары, який перетворив імператорів на слухняних маріонеток. Втім, сконцентрувати державну владу у своїх руках цьому роду не вдалося, тому що реалією того часу була децентралізована система управління державою. Відображенням процесу децентралізації влади було посилення місцевої землевласницької знаті. Щодо державних земельних наділів, то вони

фактично перетворилися на спадкові володіння селянських сімей. Військовий прошарок, тобто *самураї*, опинився у підпорядкуванні знатних родів, але аж ніяк не на державній службі, як це зазвичай було на Сході. Отже, виникло щось таке, що певною мірою нагадувало європейську васально-ієрархічну систему. Периферійний характер розвитку японського суспільства зумовив виникнення неklasичної для країн Сходу форм соціальності.

Васлідок вище розглянутого соціального стану, в Японії наприкінці XII століття відбулося загострення політичної боротьби, результатом якої був приход до влади у 1192 році аристократично-самурайського роду Мінамото, представник якого закріпив свій статус правлячої особи титулом “*сьогуна*”, яким означався верховний військовий правитель, який фактично виконував функції голови держави. Після цієї події активізувався процес посилення доцентрових сил, відображенням якого була конфіскація володінь великих опозиційних земельних власників, які після цього були розподілені між самураями. Розглянуті зміни мали наслідком перетворення дрібних самурайських господарств на домінуючу форму землеволодіння, хоча і великі володіння продовжили своє існування. Разом з цим, державна влада і надалі залишалася децентралізованою декількома полюсами політичних сил, внаслідок чого відбувалися постійні зміни при владі одного аристократичного сімейства іншим. Зокрема, після родових кланів Мінамото і Ходзьо інститут *сьогуна*ту опинився у 1335 р. під контролем роду Асикага, представники якого формально зберігали свою владу до 1573 року.

Епоха Асикага була тим часом, коли у Японії відбувався процес піднесення ремісничого виробництва й торгівлі. Історичне значення цього періоду деякі дослідники убачають у тому, що у ті часи сформувався незалежний від держави сектор економіки, що виявилось у формуванні ремісничих і торговельних корпорацій, у зростанні зовнішньої торгівлі, у виникненні вільних міст тощо. Даний сектор японської економіки перетворився на таке підгунтя, на якому відбувався генезис капіталізму. При цьому висловлено міркування про те, що належить відрізнити ринкову економіку від капіталізму. У якості обґрунтування даного міркування надається приклад Китаю, який у часи середньовіччя володів розвиненою ринковою економікою, але, разом з цим,

державно-бюрократична система заблокувала розвиток капіталізму, чого якраз і не було у Японії до середини XVIII століття. Ранній капіталізм, таким чином, у цій країні мав ендогенний характер. Втім, на думку інших дослідників, теза про ринок без капіталізму виглядає досить проблематично, оскільки подібний “ринок” можна при бажанні знайти де завгодно, аж до Ассиро-Вавілонії і далі, проте тезис про значення політичної системи, що відображується у можливості блокування імпульсів, які подаються від соціально-економічної сфери, є обґрунтованим.

Відцентрові тенденції у Японії знову запанували на початку XV століття, і на кінець цього століття країна майже розпалася. Однак, тим самим вступила у дію і контр тенденція. Один із князів середньої частини Японії, відомий як Ода Нобунага (1534 – 1582 рр.), здійснив військову реформу, результатом якої було створення боєздатної армії, у якій самурайська кіннота взаємодіяла з піхотою, набраною переважно із селян. Уперше цим правителем почала широко застосовуватися завезена європейцями вогнепальна зброя. Викладені обставини зумовили швидке посилення влади Ода Нобунага, наслідком чого було позбавлення ним у 1568 році влади самого *сьогуна*, який на той час уже втратив фактичну владу. Після цього Ода Нобунага правив країною як самодержець, не приймаючи титулу ані *сьогуна*, ані імператора. Він протегував торгівлі, відмінивши середньовічні обмеження ремісничого виробництва, розпочав доріжне будівництво. Процес об’єднання Японії завершив сподвижник Ода Нобунага, відомий як Тойотомі Хидейосі (1536 – 1598 рр.). Цей політичний діяч посилив контроль над усіма сферами суспільної життєдіяльності та над зовнішньою торгівлею, виступив проти місіонерської діяльності християн-європейців. Ці централізаторські зусилля ослабли внаслідок програної війни з Кореєю (1592 – 1598 рр.).

Наступний правитель, Токугава Ієясу (1542 – 1616 рр.), у 1603 році проголосив себе *сьогуном*, поклавши таким чином початок вже третьому після Мінамото і Асикага *сьогуна*ту – *сьогуна*ту Токугава, що тривав до 1867 р., тобто до революції Мейдзі (1867 – 1868 рр.). Ієясу зміцнив селянське землеволодіння, жорстко розмежував стани, встановив контроль над зовнішньою торгівлею через закриття автономних портів і через адміністративне управління тими портами, що залишилися. У 30-ті роки

XVII століття кількість відкритих для іноземців портів була зведена до мінімуму. Голландцям для торгівлі був наданий порт Нагасакі. Такий же привілей отримали й китайські купці. Отже, почалася політика самоізоляції, яка дозволила зберегти незалежність, але загальмувала соціально-економічний розвиток Японії. Передкапіталістичні торгівельні форми опинилися у так званому “замороженому” стані, а режим Іеміцу Токугава (1604 – 1651 рр.; сьогун у 1623 – 1651 рр.) довів поліцейсько-кріпосницький режим до крайніх форм. Під контролем адміністративних структур опинилися станова регламентація, ремісничо-торгівельна сфера, і навіть сфера повсякденності.

Соціально-економічний розвиток Японії у XVII – першій половині XIX ст. оцінюється у науковій літературі з декількох методологічних позицій. Якщо перша з них убачає в означений час лише консервацію традиційних форм, застій у економіці, й тому подібне, то інша констатує розвиток капіталістичних відносин, пов’язуючи їх з процесами урбанізації, відокремлення ремесла і торгівлі від сільського господарства. Уже на початку XVIII століття тільки у трьох найбільших японських “мегаполісах”, а саме Едо, Осакі та Кіото, мешкало від 5% до 7% населення країни, тоді як у Європі того самого часу цей показник сягав лише 2%, і усього 14 європейських міст могли змагатися з японськими за своїми розмірами. На початок XIX ст. практично кожна японська сім’я була у тій чи іншій мірі залучена до комерційної діяльності. З розвитком міст було пов’язано також зростання внутрішньої, тобто міжрегіональної торгівлі, результатом чого було становлення національної системи ринків.

Наслідком спеціалізації та появи економічних регіонів став розвиток грошового обігу і комерціалізації сільського господарства. Також в японській економіці відбувалися процеси, які інколи іменуються протоіндустріалізацією. Однак масштаби і характер подібних процесів не варто перебільшувати. Адже той рівень соціально-економічного розвитку, якого Японія досягла у першій половині XVII століття, був максимальний в умовах панування традиційної структури східного типу. Для продовження перетворень потрібна була істотна трансформація існуючого режиму, зокрема надання самостійності новим суб’єктам економічних відносин. Але сьогуні і *дайме*, тобто князі, зовсім не

прагнули до того, щоб відмовитися від свого контролю у господарській сфері. Наслідком цього став регрес економічного розвитку в XVIII – першій половині XIX століть.

Характеризуючи вплив Китаю на історичний розвиток Японії, доцільно розглянути те значення, яке відіграло конфуціанство у становленні ідеології самурайського типу. Адже наголос на обов’язок і відповідальність, характерний для нього, найкраще підходив для кодексу *Бусідо* – філософії воїнів. Також конфуціанство являло собою основу моралі для інших прошарків японського суспільства. Зокрема, “Чокіндо”, тобто кодекс поведінки торговців, що був створений у XVIII ст., наказував негоціантам бути чесними, зберігати спадщину минулого, жити у гармонії з державою і суспільством, уникати надмірного марнотратства. Конфуціанські мотиви можна виявити також у працях Ніномія Сантоку, який жив у XIX ст. Він вважається за автора кодексу поведінки для селян. Отже, названий мудрець закликав селян працювати спільно, і у самому процесі праці приходити на допомогу один одному. Згідно з його концепцією, добробут індивідуума і добробут общини знаходяться у взаємозв’язку. Таким чином, конфуціанство мало провідне значення у духовному житті населення Японії.

Розглядаючи підсумки соціально-економічного розвитку Японії на середину XIX століття, доцільно звернути увагу на таку обставину, що її стрімке індустріальне зростання після революції Мейдзі мало свої витоки у попередньому економічному розвитку. При цьому традиціоналістські інститути спочатку були там у ослабленому, периферійному, а отже гнучкому стані, що зумовлювало їх наповнення якісно новим змістом, відповідним модернізаційним потребам країни. Однак для того, щоб усе це сталося, знадобився серйозний зовнішній виклик, який мобілізував усю Японію. У підсумку подібна взаємодія, взаємопереткання та взаємообумовленість традиційних і модернізаційно-вестернізованих форм зумовили формування якісно нового типу соціально-політичної системи, яка була альтернативною західній соціально-політичній системі.

Розвиток двох інших субойкуменальних центрів сфери впливу з боку китайської цивілізації, а саме Кореї та В’єтнаму, істотно відрізнявся від японського. Зазначимо, що найбільш ор-

ганічно китайська модель наклалася на корейські реалії доби середньовіччя. Дійсно, Корея протягом доби східного середньовіччя час від часу входила до складу “Піднебесної”, а у часи перебування цієї країни поза сферою безпосереднього політичного впливу з боку Китаю, останній визнавав васалітет Кореї, однак різної властивості, а саме від тотального до номінального.

Після невдалих спроб китайського імператора Ян-ді (604 – 618 рр.) здійснити військові експедиції на Корейський півострів, військово-політична ситуація у цьому регіоні змінилася на користь держави, званої Силла (668 – 935 рр.). У другій половині VII століття правителям цієї держави, які формально визнавали себе васалами китайської імперії Хань, вдалося об’єднати державні утворення Корейського півострова. У часи існування “Великої Силли” (676 – 920 рр.) усі сфери життя цієї країни були співвіднесені з китайським зразком. Тому й результати суспільної еволюції “Великої Силли” виявилися подібними еталону: централізовано-бюрократичні системи занепадали і знову відроджувалися, успішним був захист своєї країни від вторгнень збройних загонів тих етнічних спільностей, які завойовували північну частину Китаю, а саме від киданей, а потім від чжурдженів. Саме у той час у якості офіційної релігії на Корейському півострові почав поширюватися буддизм китайського зразка. Незважаючи на зусилля центральних державних структур, активізувався процес укрупнення приватного землеволодіння за рахунок привласнення казенних земель. Центральна державна влада занепадала, посилювалися кризові явища та політична нестабільність у країні. Розглянуті події значною мірою зумовили завоювання Кореї монголами у 1258 році. Втім, разом з ослабленням влади монгольської династії Юань посилилася боротьба між прихильниками монгольської і китайської, тобто Мінської династії. Результатом цієї боротьби була перемога патріотично налаштованих політичних сил Кореї, а отже, приходу до влади у цій країні нової національної династії, званої Лі (1392 – 1802 рр.).

Протягом першого століття правління названої династії політична ситуація у Кореї була відносно стабільною, але надалі знову загострилася боротьба між придворними угрупованнями. Не зміцнила політичну владу центру навіть перемога Кореї над японцями, і наслідком такої ситуації було визнання цієї краї-

ною у 1637 р. васалітету щодо китайської імперії Цин. Однак, незважаючи на цю подію, зовнішні стосунки Кореї залишалися суворо обмеженими навіть відносно її сюзерена, а також найближчого сусіда, яким була Японія. З 1637 р. династія Лі почала провадити політику самоізоляції країни. Втім, закритись Кореї від зовнішнього світу зумовила початок кризи традиційної соціально-економічної системи цієї країни, наслідком чого і стало політичне ослаблення правлячої династії. На початку XVIII століття у Кореї значно посилювався вплив регіонально-чиновницьких кланів, які почали контролювати посади і не бажали ані з ким ділитися своєю владою. Модернізаційні реформи, які були проведені у середині XVIII століття, мали лише тимчасовий успіх. Глибока економічна і соціально-політична криза продовжувала посилюватися. Незважаючи на те, що до влади прийшла нова династія Ким (1802 – 1863 рр.), її представники у владі також не змогли впоратися з ситуацією. В умовах внутрішньої політичної нестабільності й анархії, що посилювалися у Кореї, колоніальні держави почали боротьбу за її “відкриття”.

Щодо В’єтнаму, то глобальні цивілізаційні імпульси, що надходили туди від двох центрів, а саме із Китаю та із Індії, зумовили культурно-цивілізаційний поділ цієї країни на північну та південну частини. Перша з цих частин опинилася у сфері впливу китайської цивілізації, і урешті-решт перетворилася на периферію “Піднебесної”. Остаточній китаїзації північної частини В’єтнаму перешкождали лише ті соціально-політичні кризи, які час від часу охоплювали сам Китай. У часи згаданих криз китайський натиск на В’єтам слабшав, і останній охоплювали анти-китайські повстання. Одне з таких повстань, що відбулося у 938 році на чолі з полководцем Нго Куеном, закінчилося звільненням країни від іноземного гноблення. Разом з цим, ново проголошена династія *Нго* (938 – 965 рр.), а також подальші династії – *Дінь* (968 – 980 рр.), *Ле* (980 – 1009 рр.), та *Лі* (1009 – 1225 рр.), не відмовилися від тих політичних традицій, які були запозичені у Китаї. Навіть звільнившись від китайського панування, В’єтам доби середньовіччя тим не менш залишився у політичному плані східно-деспотичним суспільством, а у економічному житті цієї країни панував азіатський спосіб виробництва. Головною підпорою державної влади у В’єтнамі була чи-

новницька верства, ідеологією якого з XI ст. стало конфуціанство. У 1070 р. у місті Ханой був навіть побудований храм Ван-м'єму на честь Конфуція, а через шість років після цієї події було відкрито так звану Куоктізан, тобто “Конфуціанську академію”, у якій здійснювалася планомірна підготовка висококваліфікованих чиновників. У 1069 р. було за китайським зразком було проведено адміністративну реформу, згідно з якою країну було поділено на окремі провінції, які очолювалися губернаторами та підлеглою їм чиновницькою ієрархією.

На межі XII і XIII ст. почався процес поступового ослаблення правлячої династії. У 1225 р. родич правителя Чан здійснив державний переворот і заснував нову династію, яка проіснувала до 1400 року. Саме цій династії довелося витримати запеклу боротьбу з монголами, результатом якої було зруйнування завойовницьких планів монгольської династії Юань. Разом з цим, боротьба з монголами послабила В'єтнам, а заходи, що були вжиті задля її укріплення, спричинили вторгнення у країну збройних сил Китаю, що відбулося у 1407 р. У запеклій боротьбі з китайськими інтервентами посилилася династія “Пізніх Ле” (1428 – 1789 рр.). На початковому етапі правління цієї династії центральну владу було укріплено, що посилило в'єтнамську державу у цілому. У 1471 році до цієї держави були приєднані південні в'єтнамські території. Але надалі, у XVI столітті, знову почався період нестабільності під час якої посилювалося запекле протиборство поміж окремими чиновницькими угрупованнями. Внаслідок такої ситуації знову відбувся розпад В'єтнаму на північну і південну частини. Південно-в'єтнамська династія Нгуєнів за допомогою французів урешті-решт спромоглася об'єднати країну і проголосити нову династію (1802 – 1945 рр.).

Втім, становище новоствореної єдиної держави не було стійким, тому що вона перетворилася на об'єкт зовнішніх завоювань. Зокрема, у 1778 році у В'єтнам вторгнулася велика за чисельністю бійців маньчжурсько-китайська армія. Лише ціною зосередження усіх сил в'єтнамцям вдалося у 1789 р. відбити це вторгнення. Однак В'єтнам недовгий час після цієї історичної події залишався незалежною державою. У 1856 році відбулося вторгнення у цю країну французьких військ. У червні 1862 року

був підписаний Сайгонський мир, який знаменував собою початок перетворення В'єтнаму на колонію Франції.

Проаналізувавши соціальну динаміку, що відбувалася у далекосхідному цивілізаційному просторі, доцільно констатувати, що цивілізаційна матриця, яка сформувалася у Китаї, відбилася у різних частинах цієї субоїкумени за відмінними формами. Найбільш своєрідними процеси еволюції були у японському суспільстві. Саме у Японії сформувалася досить гнучка соцієнтальна модель, яка, насамперед, виявилася спроможною до модернізаційного прориву. Жорсткість традиціоналістських структур у Китаї та у Кореї (остання найбільш органічно засвоїла китайський архітеп), заблокувала будь-які трансформаційні імпульси у межах політики “самопосилання” аж до середини XX століття. Щодо В'єтнаму, то названа раніше за інших потрапила у сферу дії європейської цивілізації, і тому подальші процеси розвивалися там за колоніальним напрямом.

Основна навчальна література

1. Алаєв Л. Б. История Востока. – Москва, 2007.
2. Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г. История Индии. Краткий очерк. – Москва, 1989.
3. Васильев Л. С. История Востока. – Москва, 1994. – Том 2.
4. Довжук І. В. Південноазійський (індуїстсько-буддійський) цивілізаційний ареал // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 288 – 298.
5. Зарринкуб А. Х. Исламская цивилизация. – Москва, 2004.
6. История Китая. – Минск, 2004.
7. Кузнецов Ю. Д., Навлицкая Г. М., Сырицин И. М. История Японии. – Москва, 1988.
8. Массэ А. Ислам. – Москва, 1981 г.
9. Набока О. В. Культура класичного Китаю // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 303 – 308.
10. Набока О. В. Субоїкумена китайської цивілізації // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 308 – 316.
11. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. – Київ, 2002.

12. Саїдов З. А., Шелюто В. М. Арабо-мусульманський цивілізаційний ареал // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 269 – 287.
13. Шелюто В. М. Китайсько-конфуціанський цивілізаційний ареал // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 299 – 302.
14. Шелюто В. М. Східні середньовічні суспільства в глобальних цивілізаційних структурах // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 263 – 268.

Додаткова навчальна література

1. Алаев Л. Б. Формационные черты феодализма на Востоке // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 5.
2. Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье – Москва, 1966.
3. Большаков О. Г. История халифата. – Том II. – Эпоха великих завоеваний. 633 – 656. – Москва, 1993.
4. Грюнебаум Г. Э. Классический ислам. Очерк теории (600 – 1252) – Москва, 1988.
5. Дергачев В. Цивилизационная геополитика. – Киев, 2004.
6. Ерасов Б. С. Феномен “восточного деспотизма” как явление “нового мышления” // Восток. – 2000. – № 4.
7. Зарин В. А. Типология позднего феодализма при сопоставлении Запада и Востока // Вестник Московского университета. – Сер. 13. – 1990. – № 3.
8. Индия и Китай: две цивилизации – две модели развития. Круглый стол “МЭиМО” // Мировая экономика и международные отношения. – №№ 4, 6, 8.
9. Киселев С. Г. Присвоение человека: о специфике социальной связи на традиционном Востоке // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 4.
10. Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – 2001. – № 4.
11. Крил Х. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу. – Санкт-Петербург, 2001.
12. Кульпин Э. С. Концепция социоестественной истории Китая // Народы Азии и Африки. – 1888. – № 6.

13. Марков Г. Е. Из истории изучения номадизма в отечественной литературе: вопросы истории // Восток. – 1998. – № 6.
14. Марков Г. Е. Кочевники Азии. – Москва, 1976.
15. Мец А. Мусульманский ренессанс. – Москва, 1973.
16. Очерки арабо-мусульманской культуры. V – XV вв. – Москва, 1982.
17. Панова В. Ф., Бахтин Ю. Б. Жизнь Мухаммада. – Москва, 1990.
18. Петровский В. Е. Феодализм на Западе и Востоке // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 5.
19. Писарев А. А. Традиционный Китай и капитализм: некоторые концепции и очерки современных западных историков // Вестник Московского университета. – Сер. 13. – 1990. – № 2.
20. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Хрестоматія. – Київ, 2000.
21. Сурдель Д. Ислам. – Москва, 2004.
22. Уотт М. Влияние ислама на средневековую Европу. – Москва, 1976.
23. Фицджеральд Ч. П. История Китая. – Москва, 2004.
24. Фурсов А. И. Восточный феодализм и история Запада: критика одной интерпретации // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 4.
25. Чешков М. А. Государство в “Третьем мире”: возвышение, кризис, перспективы // Восток. – 1992. – № № 2, 5.
26. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. – Москва, 1984.

Організаційно-навчальний блок

Завдання для самостійної роботи

1. На засадах вивчення рекомендованої до частини IV навчальної літератури визначте і законспекуйте використання терміна “феодалізм” стосовно до-колоніальних суспільств Сходу.
2. На засадах вивчення рекомендованої літератури законспекуйте міркування щодо “переходу східних суспільств від первинної мікроформації до вторинної”. Осмисліть сутність цих міркувань з позицій цивілізаційної теорії.
3. Визначте, законспекуйте і поясніть значення поняття “над-регіональні державні утворення”.

4. Осмисліть сутність поняття “цивілізаційний універсум”.
5. Визначте сутність феномену “світових релігій”. Надайте конкретні приклади існування цих релігій на Сході протягом доби східного середньовіччя.
6. Випишіть обґрунтування концепції “приватно-феодальної” еволюції суспільств Сходу. Визначте сутність цієї концепції і надайте її критичний аналіз.
7. На контурній карті визначте ті регіони Північної Африки, Близького та Середнього Сходу, які входили до складу арабомусульманського цивілізаційного ареалу. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури виявіть природно-кліматичні умови цього ареалу.
8. На контурній карті визначте область Хіджаз, та окресліть міста Мекку і Медіну (Йасріб). На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури виявіть природно-кліматичні умови Аравійського півострова.
9. Визначте і законспекуйте сутність термінів “джахілья”, “ансар”, “гіджра”, “джіхад”.
10. Поясніть значення термінів “фелак”, “бедуїн”.
11. Виявіть, законспекуйте і надайте пояснення значення термінів “халіф” і “амір”.
12. Зафіксуйте і поясніть значення термінів “харадж”, “ашар”, “савафі”, “мулк”, “вакф”, “ікта”, та “джізія”.
13. Законспекуйте та надайте пояснення значення термінів “суфгаджи”, “далал”, “мухтасіб”, а також “каді”.
14. Виявіть, зафіксуйте і проаналізуйте значення термінів “шаріат”, “сунніти”, “шіїти,” “імамїти”, “ісмаїліти”, “зейдити”, “хариджіти”, “мугазиліти”.
15. Обґрунтуйте значення понять “праведні халіфи”, “куттаб”, “шуубійя”, “міхна”, “джамаат”, та “умма”.
16. Визначте і окресліть На контурній карті межі тих державних утворень, які сформувалися в межах арабомусульманського цивілізаційного ареалу як результат політичного розпаду Арабського халіфату.
17. На контурній карті визначте межі Сельджукського султанату, держави Хорезмшахів, улусу Хулагу (держави ільханів), держави Тамерлана, держави династії Фатимідів, та держави тюрків-османів (початок XIV ст.).

18. На контурній карті визначте межі Османської імперії, що склалися на середину XVI ст. Окресліть головні напрями експансії тюрків-османів.
19. Зафіксуйте, законспекуйте і надайте обґрунтування термінів “тимар”, сіпахи, “займати”, “заїми”, “яничари”, “райя”, “вазир”, “велейят”, “бейлербей”.
20. На засадах вивчення рекомендованої літератури визначте і на контурній карті окресліть межі Кушанської імперії.
21. На контурній карті окресліть межі державних утворень Індії початку VII ст., а саме Гауди, Магадхи, Камарупи, Канауджу, Тханесару, держави династії Паллавів, держави династії Чалукьїв, держави династії династії Чолів. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури визначте ті природно-кліматичні умови, у яких пробували названі державні утворення, і опишіть їх.
22. Зафіксуйте надайте значення поняття “каста”. Охарактеризуйте ознаки “каст”, а саме ендегамією, екстериторіальність, самосвідомість, особливу культуру, кола традиційних занять, а також ієрархічну систему.
23. Зафіксуйте і охарактеризуйте терміни, що означають культури індуїзму, а саме: Вішну, Шива, Лакшмі, Ума, Паваті, Дурга, Рама, Крішна, Лакшмі, Ума, Паваті, Дурга, Рама, Рудра.
24. Зафіксуйте і охарактеризуйте терміни, що означають уявлення та ритуали індуїзму, а саме: карма, дхарма, мокша, бхакті пуджа, яджна, ахімса.
25. На контурній карті окресліть межі Делійського султанату.
26. На контурній карті окресліть межі держави Великих Моголів.
27. Визначте, зафіксуйте і надайте відносно Індії пояснення поняттям: “ашраф” (“шаріф-заг”), “аджлаф”, “сайди”, “моголи”, “патани”, “шейхи”.
28. На контурній карті визначте субойкумену індійської цивілізації. Окресліть межі регіонів, що входили до складу цієї субойкумени, а саме: країн Великого Зондського архіпелагу – Таруми, Калінги, Матараму, Шрі Віджайї, та північно-західну частину півострова Індокитай, та Малаккський півострів.
29. На контурній карті визначте межі імперії династії Тан. Окресліть напрями експансії цього державного утворення.
30. На контурній карті визначте межі імперії “Велике Ляо”.

31. Надайте пояснення значення поняття “Варварська периферія” відносно Китаю періоду азіатського феодалізму.
32. На контурній карті визначте межі імперії династії Мін.
33. Визначте і окресліть на контурній карті регіони і країни, що входили до складу субоїкумени китайської цивілізації, а саме: Японію, Корею, північно-східну частину півострова Індокитай, а також Тибет.
34. Зафіксуйте і поясніть терміни: “тенно”, “самураї”, “сьогун”, та “дайме”. Простежте зміни у значенні цих термінів.
35. Надайте пояснення поняттям: “Бусідо” та “Чокіндо”.
36. На засадах рекомендованої навчальної літератури обміркуйте і сформулюйте поняття “традиційний розвиток східних суспільств”. Надайте конкретні приклади відображення цього поняття у суспільній еволюції країн Сходу.

Завдання для самоконтролю

1. Надайте аналіз концепціям щодо доцільності вживання стадіально-формаційних характеристик до розвитку суспільств Сходу VIII – середини XVIII століть.
2. Охарактеризуйте передумови виникнення арабо-мусульманської цивілізації Аравійському півострові та проаналізуйте процес поширення ісламу під час життя Пророка Мухаммада (бл. 570 – 632 рр.).
3. Визначте характер державної влади у Арабському халіфаті у часи правління “праведних” халіфів (632 – 661 рр.).
4. Надайте характеристику розвитку “Великого джихаду” за поширення ісламу на тих землях, про які говорив Пророк Мухаммад, у часи правління “праведних” халіфів.
5. Охарактеризуйте причини громадянської війни у Арабському халіфаті часу правління Алі ібн Абу Таліба, та розколу в мусульманській общині. Визначте суттєві риси вчення двох напрямів ісламу – сунізму і шиїзму.
6. Визначте обставини приходу до влади в Арабському халіфаті династії Умайядів (651 – 750 рр.) та причину порушення Муавійсю ібн Абу Суфйаном принципу виборності халіфа.
7. Надайте характеристику розвитку “Великого джихаду” під час правління у Арабському халіфаті династії Умайядів, та виявіть причину його припинення.

8. Простежте причини падіння династії Умайядів і захоплення влади у Арабському халіфаті династією Аббасидів (750 – 1258 рр.). Визначте сутність змін у процесі успадкування влади у Багдадському халіфаті.
9. Охарактеризуйте ступінь розвиненості міст, ремісничого виробництва, торгівлі, та товарно-грошових відносин у Арабському халіфаті на початку IX століття.
10. Виявіть форми землеволодіння у Арабському халіфаті на початку IX століття та визначте тенденції розвитку земельних відносин у цій державі.
11. Визначте та проаналізуйте передумови політичного розпаду Арабського халіфату.
12. Охарактеризуйте процес політичного розпаду Арабського халіфату та його історичні наслідки.
13. На засадах порівняльного аналізу покажіть еволюцію ісламських суспільств у період існування тюркських держав, а саме Сельджукського султанату, держави Хорезмшахів, улусу Хулагу (держави ільханів) та імперії Тамерлана.
14. Охарактеризуйте існуючі концепції щодо еволюції форми умовного землеволодіння “ікта” у часи існування тюркських державних утворень.
15. Простежте процес виникнення державного утворення турків-османів та перетворення Османської імперії на найбільш агресивну військово-політичну силу ісламського світу. Визначте головні етапи і напрями розвитку її експансії.
16. Надайте аналіз соціально-економічного і політичного стану та зовнішньої політики Османської імперії під час правління султана Сулаймана I (1520 – 1566 рр.). Охарактеризуйте ступінь результативності заходів названого правителя щодо зміцнення тимарної системи.
17. Визначте передумови занепаду Османської імперії.
18. Проаналізуйте характерні риси та відмітні ознаки суспільного розвитку Ірану протягом доби східного середньовіччя.
19. Надайте характеристику соціально-економічного, політичного і соціокультурного стану Індії на початку VII століття. На конкретних прикладах визначте суттєві відмінності вчення буддизму та індуїзму. Виявіть причини втрати буддизмом своїх позицій у Індії на користь індуїзму.

- 20.Надайте аналіз змін у соціальній, політичній, та соціокультурній еволюції індійського суспільства після поширення у Індії ісламу. На конкретних прикладах Визначте зміни у світогляді, соціальних відносинах та культурі індійців, що відбулися під впливом цієї релігійної системи.
- 21.Проаналізуйте соціальний стан індійських суспільств протягом VII – X століть. Визначте відмітні ознаки станової структури та її впливу на суспільні відносини порівняно з тими, що існували у часи стародавності.
- 22.Визначте сутність індуїзму. Надайте аналіз цієї релігійної системи як комплексу уявлень про світ та конгломерат різних культів. Визначте соціальну функцію індуїзму.
- 23.Простежте процес створення Делійського султанату (1206 – 1526 рр.). Охарактеризуйте заходи султана Ала ад-діна Хілджи (1296 – 1316 рр.) щодо централізації держави, розширення державного земельного фонду, упорядкування аграрних відносин, та зміцнення збройних сил Делійського султанату. Визначте історичні наслідки цих заходів.
- 24.Простежте процес створення держави Великих Моголів (1526 р.). Охарактеризуйте процес трансформації економічних та соціальних відносин у даній державі під впливом ісламських принципів. Визначте відмітні від класичного ознаки ісламу, що сформувався у Індії.
- 25.Охарактеризуйте процес поширення буддизму в межах субойкумени індійської цивілізації та сприянні цим релігійним вченням місцевих традицій. Надайте загальний аналіз впливу індуїзму на окремі сфери життя тих регіонів, що входили до складу субойкумени індійської цивілізації.
- 26.Проаналізуйте ознаки мусульманського імпульсу у південно-буддійському цивілізаційному ареалі та визначте особливості суспільної еволюції країн, що входили до складу цього ареалу.
- 27.Простежте процес створення імперії династії Тан (618 – 907 рр.). Виявіть зовнішні чинники, що мали вплив на цей процес.
- 28.Охарактеризуйте форми власності на землю, що існували у імперії Тан, та зміни у системі землекористування. Надайте аналіз адміністративної системи цього державного утворення, рівня розвитку міст, їх правового статусу, а також ремісничого виробництва, торгівлі та горошового обігу.

- 29.Надайте характеристику зовнішньої політики імперії династії Тан щодо Тюркського каганату, Тибету, державних утворень Північно-Східної Індії, та корейської держави Когуре.
- 30.Простежте процес виникнення імперій “Велике Ляо” (916 р.), династії Сун (960 р.), та “Західне Ся” імперії династії Цзинь (1125 р.). Визначте вплив зовнішніх чинників на соціально-економічний і політичний розвиток імперії династії Сун та її відносини з названими державними утвореннями державами.
- 31.Визначте передумови і наслідки завоювання Китаю монголами. Охарактеризуйте економічний стан Китаю в часи існування династії Юань (1280 – 1368 рр.) і розвиток процесу “відторгнення” китайцями монголів.
- 32.Простежте процес виникнення імперії династії Мін (1368 – 1644 рр.). Проаналізуйте заходи, що були вжиті імператором Чжу Юаньчжаном (1328 – 1398 рр.) щодо укріплення центральної влади, а також у сферах аграрних відносин та податкової політики. Визначте історичні наслідки цих заходів.
- 33.Простежте процес створення імперії маньчжурської династії Цин (1644 р.). Визначте політику цієї династії у сфері аграрних відносин та системи оподаткування. Проаналізуйте історичні наслідки цієї політики.
- 34.Проаналізуйте процес виникнення “царства Ямото” у Японії (V століття). Визначте вплив на процес державотворення у Японії з боку Китаю.
- 35.Надайте оцінку перетворення Японської держави у імперію. Охарактеризуйте реформи Сьотоку Тайсі (574 – 622 рр.).
- 36.Надайте аналіз процесу складання імперського типу державної влади у Японії (початок VII – VIII століття). Простежте еволюцію системи державного управління, форм землеволодіння, та податкової політики у означений період.
- 37.Проаналізуйте причини зростання значення аристократичних кланів у системі державного управління Японії у другій половині VIII століття.
- 38.Надайте оцінку отримання верховним військовим правителем (“сьогун”) статусу фактичного голови держави (кінець XII століття). Надайте аналіз виникненню у періоди існування сьогунатів Міямото і Асікаги (1192 – 1573 рр.) того незалеж-

ного від держави сектору економіки, який ґрунтувався на діяльності ремісничих і торгівельних корпорацій.

39. Проаналізуйте еволюцію японського суспільства у період існування сегунату Токугави (1603 – 1858 рр.). Надайте оцінку заходам сегуна Токугави Іеясу (1542 – 1616 рр.) у сферах земельних відносин та зовнішньої торгівлі.
40. На засадах вивчення рекомендованої навчальної літератури охарактеризуйте ті методологічні позиції відносно соціально-економічного розвитку Японії у період існування сегунату Токугави, які існують у сучасній історичній науці
41. На засадах порівняльного аналізу суспільної еволюції Корейського та В'єтнамського субойкуменальних центрів визначте і охарактеризуйте відмітні ознаки цивілізаційного впливу на ці суспільства з боку Китаю.

Контрольно-оцінювальний блок

Тестові завдання до частини IV

1. Чи є припустимим використання терміна “феодалізм” відносно доколоніальних суспільств Сходу у якості означення суспільно-економічної формації?
- а) так
б) ні
2. Чи є припустимим використання терміна “феодалізм” відносно доколоніальних суспільств Сходу як визначення політико-правової системи організації суспільства, що ґрунтується на ієрархії васально-сюзеренних відносин?
- а) так
б) ні
3. Чи є доцільним визначати східні середньовічні суспільства як феодальні у тому сенсі, який вкладається у названу категорію стосовно європейських суспільств?
- а) так
б) ні
4. Чи доцільно ототожнювати характер влади, що існувала у централізованих державах Сходу періоду східного середньовіччя з європейським абсолютизмом?
- а) так
б) ні

5. У країнах Сходу періоду східного середньовіччя провідний чинник поєднання виробників із засобами виробництва була:

- а) приватна власність
б) держава
6. Із наявних назв історичних областей середньовічного Сходу визначте ту, де відбулося виникнення ісламу.
- а) Неджд
б) Пенджаб
в) Хіджаз
7. Яка подія являла собою початок мусульманського літочислення, тобто “гіджри”?
- а) народження Пророка Мухаммада (570 р.)
б) переселення Пророка Мухаммада із Медини у Йасріб (622 р.)
в) смерть Пророка Мухаммада (632 р.)
8. Який із наявних титулів доцільно співвіднести з духовним наставником мусульманської общини і правителем арабо-мусульманської теократичної держави?
- а) вазир
б) імам
в) халіф
9. Який із наявних титулів доцільно співвіднести з духовним і світським правителем арабо-мусульманської держави, який уважався за заступника Пророка Мухаммада?
- а) вазир
б) імам
в) халіф
10. Який із наявних титулів доцільно співвіднести з намісником халіфа у одній із областей Арабського халіфату?
- а) амір
б) вазір
в) кадї
11. Із наявних означень посадових осіб арабо-мусульманської держави визначте ту, що співвідноситься з чиновником, компетенцію якого можна ототожнити із владною прерогативою першого міністра.
- а) амір
б) вазір
в) кадї

12. *Із наявних найменувань посадових осіб Арабського халіфату визначте ту посадову особу, що співвідноситься з чиновником, який обіймав посаду судді.*

- а) амір
- б) вазір
- в) кадї

13. *Із назв категорій земельного володіння, що існували у Арабському халіфаті, визначте ту категорію, що означає приватні відчужувані володіння.*

- а) вакф
- б) мулк
- в) ікта

14. *Із назв категорій земельного володіння, що існували у Арабському халіфаті, визначте ту категорію, що означає землі релігійних організацій.*

- а) вакф
- б) мулк
- в) ікта

15. *Із назв категорій земельного володіння, що існували у Арабському халіфаті, визначте ту категорію, що означає державно-общинні землі умовного володіння:*

- а) вакф
- б) мулк
- в) ікта

16. *Із наявних назв форм податків, що існували у Арабському халіфаті, визначте назву земельного податку.*

- а) ашар
- б) джізйа
- в) харадж

17. *Із наявних назв форм податків, що існували у Арабському халіфаті, визначте назву подушного податку.*

- а) ашар
- б) джізйа
- в) харадж

18. *Із наявних назв форм податків, що існували у Арабському халіфаті, визначте назву десятини, яку сплачували мусульмани.*

- а) ашар
- б) джізйа

в) харадж

19. *Із названих “праведних” халіфів визначте того, халіфат-імамат якого шиїти уважали за єдино законний.*

- а) Абу Бакр Абдаллах ібн Усман (572 – 634 рр.)
- б) Умар ібн ал-Хаттаб (634 – 644 рр.)
- в) Усман ібн Аффан (644 – 656 рр.)
- г) Алі ібн Абу Таліб (656 – 661 рр.)

20. *Розташуйте назви тюркських державних утворень у хронологічному порядку, що відповідає часу їх виникнення.*

- а) держава ільханів (улус Хулагу)
- б) держава османів (пізніше – Османська імперія)
- в) Сельджукський султанат
- г) імперія Тамерлана

21. *Із наявних назв розрядів воїнів Османської імперії визначте найменування командирів окремих збройних загонів.*

- а) сіпахи
- б) заїми
- в) яничари

22. *Із наявних назв розрядів воїнів Османської імперії визначте найменування гвардійців султана, рекрутованих із “райя”, тобто із не-мусульман.*

- а) сіпахи
- б) заїми
- в) яничари

23. *Чи доцільно уважати “тимар” як військово-ленне умовно-спадкове землеволодіння, отримане воїнами за службу, у якому службовець мав право стягування із землевласницького населення строго регламентованої суми коштів?*

- а) так
- б) ні

24. *Яке із наявних релігійних вчень почало набувати провідного значення у Індії на початку VII століття?*

- а) брахманізм
- б) буддизм
- в) індуїзм

25. *Яке із наявних релігійних вчень було основою для виникнення релігійної системи, званої “індуїзм”?*

- а) брахманізм

б) буддизм

26. Яке із наявних назв державних утворень, що існували у Північній Індії наприкінці VI століття, у останній чверті цього століття перетворилося на імперію, правитель якої прийняв імператорський титул “магараджа-адхіраджа”?

- а) Гауда
- б) Магадха
- в) Камарупа
- г) Канаудж
- д) Тханесар
- е) Міхіракула

27. Яка із названих династій правителів Південної Індії у першій половині XI століття об'єднала під своєю владою Деканський півострів та острів Цейлон?

- а) династія Паллавів
- б) династія Чалукхів
- в) династія Раштракутів
- г) династія Чолів

28. У час правління якого із названих військових і політичних діячів Індії імперія імперія Великих Моголів досягла найвищого рівня своєї могутності?

- а) Акбара Джалал ад-діна
- б) Ала ад-діна Хілджи
- в) Ібрахіма Лоді
- г) Мухаммада Туглака
- д) Шихаб ад-діна Мухаммада Гурі

29. Для якого із названих регіонів у період східного середньовіччя був характерним бюрократичний тип державності?

- а) Малайський півострів
  - б) острів Ява
  - в) північно-східна частина півострова Індокитай
30. Для якого із названих регіонів у період східного середньовіччя був характерним військово-становий тип державності?
- а) Малайський півострів
  - б) острів Ява
  - в) північно-східна частина півострова Індокитай

31. Для якого із названих регіонів у період східного середньовіччя був характерним так званий “опікунський” (патріархальний) тип державності?

- а) Малайський півострів
- б) острів Ява
- в) північно-східна частина півострова Індокитай

32. Розташуйте наявні найменування імперій Китаю періоду східного середньовіччя у хронологічному порядку, що відповідає часу їх виникнення.

- а) імперія Велике Ляо
- б) імперія Західне Ся
- в) імперія династії Мін
- г) імперія династії Сун
- д) імперія династії Тан
- е) імперія династії Цзинь
- ж) імперія династії Цин
- з) імперія династії Юань

33. Визначте із названих імперій Китаю періоду східного середньовіччя ті, які були засновані представниками правлячих кланів “Варварської периферії”.

- а) імперія Велике Ляо
- б) імперія Західне Ся
- в) імперія династії Мін
- г) імперія династії Сун
- д) імперія династії Тан
- е) імперія династії Цзинь
- ж) імперія династії Цин
- з) імперія династії Юань

34. Визначте із названих імперій Китаю періоду східного середньовіччя ту, яка була заснована завойовниками-монголами.

- а) імперія Велике Ляо
- б) імперія Західне Ся
- в) імперія династії Мін
- г) імперія династії Сун
- д) імперія династії Тан
- е) імперія династії Цзинь
- ж) імперія династії Цин
- з) імперія династії Юань

35. *Визначте із названих державних утворень Китаю періоду східного середньовіччя ту, яка була заснована завойовниками-маньчжурами.*

- а) імперія Велике Ляо
- б) імперія Західне Ся
- в) імперія династії Мін
- г) імперія династії Сун
- д) імперія династії Тан
- е) імперія династії Цзинь
- ж) імперія династії Цин
- з) імперія династії Юань

36. *Із названих релігійних систем визначте ту, яка проникла у Японію у VI столітті.*

- а) буддизм
- б) даосизм
- в) індуїзм
- г) синтоїзм

37. *Із наявних титулів правителів Японії періоду східного середньовіччя визначте той титул, який мали імператори VII – VIII століть.*

- а) тенно
- б) сьогун

38. *Із наявних титулів правителів Японії періоду східного середньовіччя визначте той титул, який мав верховний військовий правитель, який з кінця XII століття фактично виконував функції голови держави.*

- а) тенно
- б) сьогун

Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами

Теми доповідей студентів до “Днів науки”

1. Відображення проблеми еволюції східних суспільств від часів давнини протягом періоду східного середньовіччя та існування феодальних відносин у країнах Сходу у історико-філософській літературі (історіографічний огляд).
2. Світові релігії як соціокультурний феномен.
3. Іслам і його значення у еволюції суспільств Близького і Середнього Сходу та північної частини Африки.

4. Характерні риси системи адміністративно-фіскального управління Арабським халіфатом у IX столітті.
5. Еволюція форм землеволодіння у халіфаті Аббасидів.
6. Політичний розпад Арабського халіфату: передумови, відмітні й історичні наслідки.
7. Проблема співвідношення удільно-місницького та центрально-бюрократичного принципів у соціальній структурі Османської імперії доби східного середньовіччя.
8. Сутність вчення і соціальної функції індуїзму. Співвідношення індуїзму і буддизму у середньовічній Індії.
9. Касти як форма станової структури середньовічної Індії.
10. Відмітні ознаки мусульманства у середньовічній Індії.
11. Трансформація економічних та соціальних відносин у Індії під впливом ісламських принципів суспільного буття.
12. Проблема типології суспільно-політичного устрою імперії Великих Моголів.
13. Вплив екологічних процесів на цивілізаційну еволюцію Китаю епох стародавності та східного середньовіччя.
14. Еволюція форм землеволодіння у середньовічному Китаї.
15. Внутрішні чинники впливу на чергування форм державного устрою в Китаї доби східного середньовіччя.
16. “Варварська периферія” як чинник зовнішнього впливу на китайську цивілізацію доби східного середньовіччя.
17. “Кочовий феодалізм” і формування державності у монголів.
18. Проблема наявності генезису капіталізму в Японії в часи існування сьогунату Асікага (історіографічний огляд).
19. Цивілізаційний вплив Індії та Китаю на формування типів соціально-політичної структури у Південно-Східній Азії.

ПІСЛЯМОВА

Даний навчально-методичний посібник містить у собі аналіз цивілізаційної еволюції суспільств Сходу протягом періодів їх традиційного розвитку. Тому структурними складовими його змісту є: 1. Розгляд передцивілізаційного етапу суспільної еволюції, у межах якого склалися ті чинники, що зумовили перехід людського суспільства до цивілізаційного рівня буття; 2. Аналіз першого етапу традиційного розвитку суспільств Сходу, який умовно доцільно означити як давньо-східний; 3. Характеристика другого етапу цього розвитку, який належить розглядати як східно-середньовічний. При цьому треба мати на увазі таку обставину, що обидва останні етапи означають цивілізаційний розвиток єдиної формації, яка у історико-філософській літературі іноді означається як “східна”. Щодо змістовного навантаження названих структурних підрозділів, то воно відрізняється від змісту існуючих підручників до навчального курсу “Історія світових цивілізацій” тим, що разом з уніфікацією суто теоретичного матеріалу ми намагалися конкретизувати цей матеріал через доповнення його даними, які відображують сутність історичних явищ і подій часів традиційної еволюції суспільств Сходу.

Належить зазначити, що зміст даного навчально-методичного посібника охоплює велетенський часовий вимір, а саме від межі IV – III тисячоліть до н. е. до середини XVIII століття. Тому наступні етапи цивілізаційної еволюції східних суспільств розглянути у межах даної науково-методичної праці просто неможливо. Тому ми вважаємо за необхідне підготовку до видання іще одного навчально-методичного посібника, який має бути присвячений аналізу проблем наступних етапів еволюції цивілізацій Сходу, а саме від початку періоду колоніальної трансформації до сучасного цивілізаційного універсаму. Саме таким чином можна здійснити аналіз цивілізаційної еволюції суспільств Сходу як цілісного історичного процесу. Втім, таке науково-методичне дослідження має бути складене, на наш погляд, лише за умови участі у цій дослідницькій роботі спеціалістів з нової історії країн Азії і Африки.

Загальний список літератури

Основна навчальна література

1. Алаев Л. Б. История Востока / Л. Б. Алаев. – М., 2007.
2. Алексеев В. П. Историческая антропология. – Москва, 1979.
3. Алексеев В. П. Становление человечества. – Москва, 1984.
4. Алексеев В. П., Першин А. И. История первобытного общества – Москва, 1990.
5. Антонова К. А., Бонгард-Левин Г. М., Котовский Г. Г. История Индии. Краткий очерк. – Москва, 1989.
6. Бонгард-Левин Г. М. Древняя Индия. История и культура. – Санкт-Петербург, 1997.
7. Борисковский П. И. Древнейшее прошлое человечества. – Москва, 1980.
8. Васильев Л. С. История Востока. – Москва, 1993. – Т. I. – С. 13 – 82, 211 – 238, 241 – 252, 477 – 495.
9. Васильев Л. С. История Востока. – Москва, 1994. – Том 2.
10. Данилевский Н. Я. Россия и Европа. – Москва, 1991.
11. Довжук І. В. Вступ // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. Атоян]. – Луганськ, 2012. – С. 3 – 9.
12. Довжук І. В. Південноазійський (індуїстсько-буддійський) цивілізаційний ареал // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 288 – 298.
13. Зарринкуб А. Х. Исламская цивилизация. – Москва, 2004.
14. История первобытного общества: В 3-х томах / [под ред. А. И. Першина]. – Москва, 1983 – 1988.
15. История Востока. Восток в древности / [под ред. А. А. Висагина]. – Москва, 1997. – Том I.
16. История Древнего Востока / [под ред. В. И. Кузищина]. – Москва, 2001.
17. История Древнего Востока / [под ред. И. М. Дьяконова]. – Москва, 1989. – Том I. – С. 5 – 52; Том III. – С. 5 – 21.
18. История Древнего мира. Древний Восток. Индия, Китай, страны Юго-Восточной Азии / [А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек]. – Минск, 1998.
19. История Китая. – Минск, 2004.

- 20.История Древнего мира. Древний Восток. Египет, Шумер, Вавилон, Западная Азия / [А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек]. – Минск, 1998.
- 21.Кузнецов Ю. Д., Навлицкая Г. М., Сырицин И. М. История Японии. – Москва, 1988.
- 22.Маркс К. К критике политической экономии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Том 13.
23. Матюшин Г. Н. У колыбели истории. – М., 1972.
24. Матюшин Г. Н. Антропогенез и взаимодействие человека и природы в эпоху первобытности // Общество и природа. – Москва, 1981. – С. 136 – 149.
- 25.Набока О. В. Культура класичного Китаю // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 303 – 308.
- 26.Набока О. В. Субойкумена китайської цивілізації // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 308 – 316.
- 27.Попов В. Б. Передісторія цивілізацій. Первісне суспільство // Історія і теорія світових цивілізацій [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 50 – 66.
- 28.Попов В. Б. Стародавній Схід // Історія і теорія світових цивілізацій [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 67 – 111.
- 29.Попов В. Б. Формацийна, цивілізаційна та інші парадигми історичного процесу // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 11 – 49.
- 30.Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу. – Київ, 2002.
- 31.Саїдов З. А., Шелюто В. М. Арабо-мусульманський цивілізаційний ареал// Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 269 – 287.
- 32.Тойнби А. Постижение истории / А. Тойнби. – Москва, 1991.
- 33.Файнберг Л. Н. У истоков социогенеза: от стада обезьян к общине древних людей. – Москва, 1980.
- 34.Шпенглер О. Закат Европы: В 2-х томах. – Минск, 1998.
- 35.Шелюто В. М. Китайсько-конфуціанський цивілізаційний ареал // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В.

- Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 299 – 302.
- 36.Шелюто В. М. Східні середньовічні суспільства в глобальних цивілізаційних структурах // Історія і теорія світових цивілізацій / [І. В. Довжук, В. Б. Попов, А. І. Атоян та інші]. – Луганськ, 2012. – С. 263 – 268.
- 37.Энгельс Ф. Анти-Дюринг // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Том 20. – С. 278 – 295.
- 38.Ясперс К. Смысл и назначение истории. – Москва, 1991. – С. 29 – 98.

Додаткова навчальна література

1. Алаев Л. Б. Формационные черты феодализма на Востоке // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 5.
2. Алаев Л. Б. Формация или цивилизация? / Л. Б. Алаев, Б. С. Ерасов // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 3. – С. 46 – 56.
3. Александров Ю. Г. О формационной специфике доколониальных восточных обществ // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 2. – С. 55 – 65.
4. Алтухов В. Контуры неклассической общественной жизни // Общественные науки и современность. – 1992. – № 5. – С. 52 – 72.
5. Алтухов В. Философия многомерного мира // Общественные науки и современность. – 1992. – № 1. – С. 15 – 27.
6. Альтернативные пути к цивилизации. – Москва, 2000.
7. Баранов С. Г. Модели и метаморфозы в социологии К. Маркса // Социологические исследования. – 1992. – № 6. – С. 24 – 32
8. Барг М. А. Категория “цивилизация” как метод сравнительно-исторического исследования // История СССР. – 1991. – № 5. – С. 70 – 86.
9. Барг М. А. О категории “цивилизация” // Новая и новейшая история. – 1990. – № 5. – С. 25 – 40.
- 10.Беляев Е. А. Арабы, ислам и Арабский халифат в раннее средневековье – Москва, 1966.
- 11.Большаков О. Г. История халифата. – Том II. – Эпоха великих завоеваний. 633 – 656. – Москва, 1993.
- 12.Бутинов Н. А. Первобытнообщинный строй // Проблемы истории докапиталистических обществ. – М., 1968. – С. 67 – 98.

- 13.Бородай Ю. М., Келле В. Ж., Плимак Е. Г. Наследие К. Маркса и проблемы теории общественно-экономической формации. – Москва, 1974.
14. Васильев Л. С. Протогосударство – чифдом как политическая структура. – Народы Азии и Африки. – 1981. – № 6. – С. 157 – 175.
- 15.Васильев В. С. Что такое азиатский способ производства? // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 3. – С. 65 – 75.
- 16.Генинг В. Ф. Этнический процесс первобытности. – Свердловск, 1970.
- 17.Грюнебаум Г. Э. Классический ислам. Очерк теории (600 – 1252) – Москва, 1988.
- 18.Гудожник Г. С. Материальные основы многообразия цивилизаций // Вопросы философии. – 1987. – № 4. – С. 43 – 53.
- 19.Гуляев В. И. Шумер. Вавилон. Ассирия. 5000 лет истории. – Санкт-Петербург, 2005.
- 20.Дергачев В. Цивилизационная геополитика. – Киев, 2004.
- 21.Древние цивилизации / [ред. Г. М. Бонгард-Левин]. – Москва, 1989.
- 22.Ерасов Б. С. Проблемы теории цивилизаций / Б. С. Ерасов // Новая и новейшая история. – 1995. – № 6.
- 23.Ерасов Б. С. Феномен “восточного деспотизма” как явление “нового мышления” // Восток. – 2000. – № 4.
- 24.Заблоцкая Ю. История Ближнего Востока в древности. – Москва, 1989.
- 25.Зак С. Д. Методологические проблемы развития сельской поземельной общины // Социальная организация народов Азии и Африки. – Москва, 1975. – С. 233 – 311.
- 26.Зарин В. А. Типология позднего феодализма при сопоставлении Запада и Востока // Вестник Московского университета. – Сер. 13. – 1990. – № 3.
- 27.Игрицкий Ю. Столкновение цивилизаций // Свободная мысль. – 1993. – № 17 – 18. – С. 17 – 27.
- 28.Индия и Китай: две цивилизации – две модели развития. Круглый стол “МЭиМО” // Мировая экономика и международные отношения. – № № 4, 6 и 8.

- 29.Ионов И. Н. Теория цивилизаций и эволюция научного знания // Общественные науки и современность. – 1999. – № 2.
- 30.Ионов И. Н. Теория цивилизаций: этапы становления // Новая и новейшая история. – 1994. – № 4 – 5.
- 31.Кантор К. М. Четвертый виток истории // Вопросы философии. – 1996. – № 8. – С. 19 – 42.
- 32.Кара-Мурза А. А. Непродуктивная индивидуальность и продуктивная корпоративность // Народы Азии и Африки. – 1990. – № 4. – С. 72 – 77.
- 33.Киселев С. Г. Присвоение человека: о специфике социальной связи на традиционном Востоке // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 4.
- 34.Киселев Г. С. Присвоение человека: о специфике социальной связи на традиционном Востоке // Народы Азии и Африки. – 1989. – № 6. – С. 66 – 74.
35. Классы и сословия в докапиталистических обществах Азии. – Москва, 1986. – С. 28 – 67, 191 – 197.
- 36.Крадин Н. Н. Кочевые империи: генезис, расцвет, упадок // Восток. – 2001. – № 4.
- 37.Крил Х. Становление государственной власти в Китае. Империя Западная Чжоу. – Санкт-Петербург, 2001.
- 38.Кульпин Э. С. Концепция социоестественной истории Китая // Народы Азии и Африки. – 1888. – № 6.
- 39.Малаявин В. В. Китайская цивилизация. – М., 2001.
- 40.Марков Г. Е. Из истории изучения нomaдизма в отечественной литературе: вопросы истории // Восток. – 1998. – № 6.
- 41.Марков Г. Е. Кочевники Азии. – Москва, 1976.
- 42.Матюшин Г. Н. Антропогенез и взаимодействие человека и природы в эпоху первобытности // Общество и природа. – М., 1981. – С. 136 – 149.
- 43.Матюшин Г. Н. У колыбели истории. – М., 1972.
- 44.Массе А. Ислам. – Москва, 1981.
- 45.Меликишвили Г. А. К вопросу о характере древнейших классовых обществ // Вопросы истории. – 1966. – № 11. – С. 65 – 80.
- 46.Меликишвили Г. А. Некоторые аспекты вопроса о социально-экономическом строе ближневосточных обществ // Вестник древней истории. – 1975. – № 2. – С. 18 – 45.

47. Меликишвили Г. А. Об основных этапах древнего ближневосточного общества // Вестник древней истории. – 1985. – № 4 – С. 3 – 34.
48. Меликишвили Г. А. Характер социально-экономического строя на древнем Востоке // Народы Азии и Африки. – 1972. – № 4. – С. 53 – 64.
49. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока / Дж. Мелларт. – Москва, 1982.
50. Мец А. Мусульманский ренессанс. – Москва, 1973.
51. Нестеров П. Н. Становление социальных отношений на первом этапе антропогенеза // Философские проблемы современного естествознания. – Выпуск 67. – Киев, 1988. – С. 109 – 116.
52. Обсуждение: Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. – М., 1984 // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 1. – С. 154 – 186.
53. Очерки арабо-мусульманской культуры. V– XV вв. – М., 1982.
54. Павленко Ю. В. Раннеклассовые общества. Генезис и пути развития. – Киев, 1989. – С. 5 – 189, 258 – 263.
55. Панова В. Ф., Бахтин Ю. Б. Жизнь Мухаммада. – Москва, 1990.
56. Петровский В. Е. Феодализм на Западе и Востоке // Народы Азии и Африки. – 1988. – № 5.
57. Петякшева Н. И. Диалог цивилизаций Восток – Запад // Вопросы философии. – 1993. – № 6. – С. 173 – 176.
58. Писарев А. А. Традиционный Китай и капитализм: некоторые концепции и очерки современных западных историков // Вестник Московского университета. – Сер. 13. – 1990. – № 2.
59. Поздняков Э. Формационный и цивилизационный подходы // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 5. – С. 49 – 60.
60. Попов В. Б. Синхронное и диахронное измерения всемирной истории // Практична філософія. – 2004. – № 4. – С. 46 – 58.
61. Попов В. Б. О природе социально-исторических трансформаций: движение в континууме глобальности // Практична філософія. – 2007. – № 4.
62. Проблемы докапиталистических обществ в странах Востока. – Москва, 1971. – С. 45 – 94, 127 – 146.

63. Рогинский Я. Я. Проблемы антропогенеза. – Москва, 1977.
64. Розов Н. С. Структура социальной онтологии: по пути к синтезу макроисторических парадигм // Вопросы философии. – 1999. – № 2. – С. 3 – 22.
65. Радионов М. Л. Ислам классический. Санкт-Петербург, 2003.
66. Рубель В. А. Історія середньовічного Сходу: Хрестоматія. – Київ, 2000.
67. Семенов Ю. И. Всемирная история в самом кратком изложении // Восток – 1997. – № 2. – С. 5 – 34.
68. Семенов Ю. И. Материалистическое понимание истории: за и против // Восток. – 1995. – № 2. – С. 5 – 34.
69. Семенов Ю. И. Об одной из ранних рабовладельческих форм эксплуатации // Разложение родового строя и формирование классового общества. – Москва, 1968. – С. 250 – 290.
70. Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государств. – Москва, 1976. – С. 7 – 86.
71. Семенов Ю. И. Проблема социально-экономического строя древнего Востока // Вопросы философии. – 1964. – № 4. – С. 69 – 89.
72. Семенов Ю. И. Первобытная коммуна и соседская крестьянская община // Становление классов и государств. – Москва, 1976. – С. 7 – 86.
73. Семенов Ю. Социально-экономический строй древнего Востока: современное состояние проблемы // Народы Азии и Африки. – 1988. – С. 151 – 165.
74. Семенов Ю. И. Типология ранних форм эксплуатации // Народы Азии и Африки. – 1985. – № 4. – С. 39 – 68.
75. Серов О. В. К вопросу о стадийной типологии общины // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – Киев, 1987. – С. 85 – 91.
76. Современные теории цивилизаций. – Москва, 1995.
77. Сорокин П. Человек, цивилизация, история. – Москва, 1990.
78. Студенцов В. Общецивилизационный и формационный подходы: скептический взгляд // Мировая экономика и международные отношения. – 1991. – № 5. – С. 52 – 57.
79. Сурдель Д. Ислам. – Москва, 2004.
80. Уотт М. Влияние ислама на средневековую Европу. – М., 1976.

81. Текеи Ф. К теории общественно-экономических формаций. – Москва, 1975. – С. 5 – 59, 79 – 180.
82. Тернер В. Символ и ритуал. – Москва, 1983.
83. Файнберг Л. Н. У истоков социогенеза: от стада обезьян к общине древних людей. – Москва, 1980.
84. Фицджеральд Ч. П. История Китая. – Москва, 2004.
85. Фурсов А. И. Восточный феодализм и история Запада: критика одной интерпретации // Народы Азии и Африки. – 1987. – № 4.
86. Хазанов А. М. Классообразование: факторы и механизмы // Исследования по общей этнографии. – Москва, 1979. – С. 125 – 127.
87. Хазанов А. М. Община в развивающихся первобытных обществах и ее исторические судьбы // Вестник древней истории. – 1975. – № 4. – С. 3 – 13.
88. Хантингтон С. Если не цивилизации, то что? // США: экономика, политика, идеология. – 1994. – № 6. – С. 71 – 75.
89. Чешков М. А. Государство в “Третьем мире”: возвышение, кризис, перспективы // Восток. – 1992. – № № 2, 5.
90. Чешков М. Двойная спираль глобализации. – Москва, 2007.
91. Чешков М. А. Понимание целостности мира: В поисках информационной парадигмы // Мировая экономика и международные отношения. – 1990. – № 5. – С. 33 – 48.
92. Эволюция восточных обществ: синтез традиционного и современного. – Москва, 1984.
93. Якобсон В. А. Государство как социальная организация // Восток. – 1977. – № 1. – С. 22 – 34.
94. Якобсон В. А., Дьяконов И. М. “Номовые государства”, “территориальные царства”, “полисы” и “империи” // Вестник древней истории. – 1982. – № 2. – С. 8 – 16.

ДОДАТКИ

Відповіді до тестових завдань частини I.

1. в).	7. а); б).
2. б).	8. а); в).
3. а).	9. в); г).
4. д).	10. б).
5. а).	11. а).
6. а); г).	

Відповіді до тестових завдань частини II

1. а).	12. а).
2. г).	13. д); б); а); е); г); в).
3. а).	14. д).
4. б).	15. г); е).
5. а).	16. б).
6. б).	17. а).
7. а).	18. б).
8. б).	19. б).
9. в).	20. а).
10. в).	21. б).
11. б).	

Відповіді до тестових завдань частини III

1. а).	15. б); г); е).
2. г).	16. а).
3. б).	17. а).
4. б); г); е); з).	18. б).
5. а); г).	19. а).
6. а).	20. а).
7. б).	21. б).
8. б); в).	22. а); в); д).
9. б).	23. б); г).
10. б).	24. б).
11. б).	25. в).
12. а).	26. а).
13. б).	27. в).
14. в).	28. а).

- 29. а).
- 30. б).
- 31. в).
- 32. г).
- 33. а).

- 34. а).
- 35. а).
- 36. а).
- 37. а); д); в); г); б).
- 38. а).

Відповіді до тестових завдань частини IV

1. б).	20. в); а); б); г).
2. а).	21. б).
3. б).	22. в).
4. б).	23. а).
5. б).	24. в).
6. в).	25. а).
7. б).	26. д).
8. б).	27. г).
9. в).	28. а).
10. а).	29. в).
11. б).	30. а).
12. в).	31. б).
13. б).	32. д); а); г); в); б); з); в); ж).
14. а).	33. а); б); е); ж); з).
15. в).	34. з).
16. в).	35. ж).
17. б).	36. а).
18. а).	37. а).
19. г).	38. б).

Крюков В. Г. Історія цивілізацій Сходу періодів традиційного розвитку (межа IV і III тисячоліть до н. е. – середина XVIII століття) – навчально-методичний посібник

Навчально-методичний посібник розрахований на викладання навчальної дисципліни “Історія світових цивілізацій” студентам вищих навчальних закладів України та всіх тих, хто цікавиться історією світових цивілізацій. У ньому міститься аналіз теоретичних проблем названої навчальної дисципліни та розглянуті конкретні історичні явища та події, що являють собою відображення цивілізаційної еволюції східних суспільств як самодостатніх і цілісних складових всесвітньої історії з притаманними лише їм самобутніми та своєрідними цивілізаційними характеристиками. До того ж, на нашу думку, доцільним є окремий аналіз східних суспільств на стадії їх “традиційної” цивілізаційної еволюції. Логіка структурування змісту кожного із 4-х розділів даного посібника складається із таких послідовно обґрунтованих блоків: 1. Інформаційне навантаження тематики посібника (теоретичний матеріал); 2. Контрольно-організаційний блок викладання навчального матеріалу (завдання для самостійної роботи, завдання для самоконтролю студентів); 3. Контрольно-оцінювальний блок (тестові завдання); 4. Науково-дослідницьке співробітництво зі студентами (теми наукових доповідей студентів до “Днів науки”).

Ключові слова: цивілізація, формація, суспільна еволюція, традиційний розвиток, трансформація, субойкумена, антропогенез, соціогенез, лінійно-поступальний історичний процес, регіональна еволюція, соціально-економічний розвиток, соціополітичний розвиток, соціокультурний розвиток.

Крюков В. Г. История цивилизаций Востока периодов традиционного развития (грань IV и III тысячелетий до н. э. – середина XVIII века) – учебно-методическое пособие

Учебно-методическое пособие предназначено для преподавания учебной дисциплины “История мировых цивилизаций” студентам высших учебных заведений Украины и всем тем, кто интересуется историей мировых цивилизаций. В нем содержится анализ теоретических проблем названной учебной дисциплины.

плины, и рассмотрены конкретные исторические явления и события, которые представляют собой отражение цивилизационной эволюции обществ Востока как самодостаточных и целостных составляющих всемирной истории с присущими им самобытными и своеобразными цивилизационными характеристиками. К тому же, по нашему мнению, целесообразным является отдельный анализ восточных обществ на стадии их “традиционной” цивилизационной эволюции. Логика структурирования содержания каждого из 4-х разделов данного пособия составляется из последовательно обоснованных блоков: 1. Информационное содержание тематики пособия (теоретический материал); 2. Контрольно-организационный блок преподавания учебного материала (задания для самостоятельной работы, задания для самоконтроля студентов); 3. Контрольно-оценивающий блок (тестовые задания); 4. Научно-исследовательское сотрудничество со студентами (темы докладов студентов на “Днях науки”).

Ключевые слова: цивилизация, формация, общественная эволюция, традиционное развитие, трансформация, субойкумена, антропогенез, социогенез, линейно-поступательный исторический процесс, региональная эволюция, социально-экономическое развитие, социополитическое развитие, социокультурное развитие.

Krukov V. G. The History of East Civilizations of Traditional Development Periods (the turn of IV and III centuries - the middle of the XVIII century). – study guide

This study guide is intended for teachers of The World Civilization History discipline, for students from Ukraine higher education establishments and for all, who interested in the history of world civilizations. It contains the analysis of theoretical problems of the named discipline. Here were considered the specific historical events and developments, which are the reflection of the evolution of the East civilized societies, as a self-contained and comprehensive components of world history with its original and distinctive characteristics. Also, in our opinion, the separate analysis of Eastern societies at the stage of their traditional civilizational evolution makes sense. The structuring logic of each of four sections of this study guide is

made up from successive parts: 1. Informational content of the study guide’s subject (theoretical material); 2. Management part of educational material teaching (assignments for students’ self-instructional and self-checking); 3. Checking part (tests); 4. Scientific research collaboration with the students (the themes of the reports for the “Days of Science”).

Key words: civilization, formation, social evolution, traditional development, transformation, anthropogenesis, sociogenesis, ongoing process, local development, social and economic development, political development, social and cultural development.

Навчально-методичне видання

КРЮКОВ Віктор Григорович

**ІСТОРІЯ ЦИВІЛІЗАЦІЙ СХОДУ ПЕРІОДІВ
ТРАДИЦІЙНОГО РОЗВИТКУ
(МЕЖА IV і III ТИСЯЧОЛІТЬ ДО Н. Е. –
СЕРЕДИНА XVIII СТОЛІТТЯ)**

*Навчально-методичний посібник
для студентів вищих навчальних закладів*

За редакцією автора

Здано до склад. 30.09.2013 р. Підп. до друку 30.10.2013 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсет. Гарнітура Times New Roman.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 11,16. Наклад 300 прим. Зам. № 199.

Видавець і виготовлювач
Видавництво Державного закладу
„Луганський національний університет імені Тараса Шевченка”
вул. Оборонна, 2, м. Луганськ, 91011. т/ф: (0642) 58-03-20.
e-mail: alma-mater@list.ru
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК 3459 від 09.04.2009 р.